CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

VP 327

3. P. 11

ro

श्री योगेन्द्र दत्त शर्मा
पो लक्ष्मणदास आर्युवेदाचार्य महाव
खुरजा (KHURJA)
जि बुलन्दशहर
(उ.प्र.)

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीः

महाकवि-श्रीमदम्बिकादत्तव्यास-प्रणीतः

# शिवराज-विजयः

( निश्वास-चतुष्टयात्मकः )

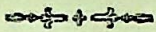

पं० प्रेमदत्त ... पौं० मेवाराम ... कुलचन्दहर उ०प्र०

व्याकरण-साहित्य-मीमांसाद्याचार्येण

पं० श्रीरामजीपाण्डेयशास्त्रिणा

विरचितया

वैजयन्त्या विभूषितः

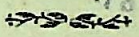

प्रकाशकः—

प्रणेतृ-पौत्रः—

स्वर्गीय—श्रीराधाकुमार-व्यास-तनयः

श्रीकृष्णकुमारव्यासः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राप्तिस्थानम्—

व्यास-पुस्तकालयः,

मानमन्दिरम्, काशी ।

*All Rights Reserved by the Publisher.*

अस्य खण्डस्य द्वितीयं संस्करणम्

मई १९४१

अष्टावाणकाः

मुद्रकः—

बी० के० शास्त्री;

ज्योतिषप्रकाशप्रेस, काशी । ३४२४

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बौ० मेमारान जहांगीराबाद
बुलन्दशहर उ०प्र०

❀ श्रीः ❀

# निर्माणहेतुः

"गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति"

श्लोक एकस्याप्यंशस्य चमत्कार-विशेषाधायकत्वे सर्वोऽपि श्लोकः प्रशस्यते, न च गद्ये तथा सुलभं सौष्ठवम्, गद्ये तु सर्वाङ्गीण-सौन्दर्यमुपलभ्येत चेत्; तदैव तत् प्रशंसा-भाजनं भवेद् भव्यानाम्। पद्ये छन्दःपारवश्यात् स्वच्छन्दः पद-प्रयोगो न भवतीत्यनिच्छताऽपि कविता-प्रसङ्ग-प्राप्तं स्वाभाविकं स्वल्पमपि वचनीयं क्वचिद् विस्तार्यते, क्वचिद् बह्वपि नियताक्षरैः सङ्क्षिप्य क्षोदिष्ठं विधीयते, क्वचिच्च द्वित्र-स्वाभाविक-पद-प्रयोग-समापनीयान्यपि पारस्परिकालाप-संसक्त-प्राप्त-वाक्यानि जटिलीक्रियन्ते। गद्ये तु यदि किमपि तादृशमस्वाभाविकं स्यात्; तत् कवेरेव निर्वक्ति महदवद्यम्—इत्यादिकारणैः पद्यापेक्षया गद्यमेव महामान्यं भवति, भवति च दुष्करमपि गद्य-काव्यमेव। अत एव शुद्ध-पद्यात्मकेषु बहुषु महाकाव्येष्वपि खण्डकाव्येष्वपि च प्राप्येष्वपि गद्यपद्यात्मकेषु चम्पू-नाटकादिषु चानेकेषूपलभ्यमानेष्वपि, शुद्धगद्य-काव्यानि तथा नाऽऽसाद्यन्ते। अस्माकं महामान्या धन्याः सुबन्धु-बाण-दण्डिनो महाकवयो ये वासवदत्ता-कादम्बरी-दशकुमार-चरितानि सुधा-मधुराणि सदा सदनुभाव्यानि गद्यकाव्यानि विरचय्य भारत-वर्षं सबहु-प्रमोद-वर्षं व्यधिषत; येषां चोक्ति-पर्य्यालोचन-प्राप्त-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



अहन्तु तादृक्षाणां महाकवीनां चरण-रजो-विमर्श-भाजनमपि तदपेक्षयाऽधिकं भाग्यवत्तरोऽस्मीति निश्चिनोमि, यतो मद्ग्रन्थ-मार्मिकस्तु मिथिला-मही-महेन्द्रः, भारत-साम्राज्य-व्यवस्थापक-समाज-सञ्जीवनः, महामान्यः, वदान्यः, धन्य-धन्यः, विविध-विरुदावली-विराजमानः, राजमानोन्नतः, नतोन्नतिदायकः, महा-राजश्रीरमेश्वरसिंहवीरवर एवास्ति। माद्यन्ति च परःशता वाराणस्यादि-पण्डित-मण्डल-मण्डना रसास्वादानुकूल-वासना-वासितान्तःकरणा विबुध-जनाः।

सोऽयं स्वलेखनी-कण्डूमुपशमयितुं लिखितः प्रकाण्ड-लेखो यदि केषाञ्चित् पण्डित-प्रकाण्डानां कर्ण-कण्डूं खण्डयेत्; तत् कृत-कृत्यः संवर्त्तेय। ये तु पुरोभागिनो निगीर्यापि प्रबन्धममुं तुण्ड-मुण्ड-गण्ड-कण्डूयनैः, ताण्डव-करण्डीकृत-भ्रूभङ्गैश्चास्मानास्मा-कांश्च हासयिष्यन्ति; तेऽप्यसङ्ख्य-प्रणति-पात्राण्येवास्माकम्। ये तु जोषं जोषमालोक्यापि काव्यानि, समास्वाद्यापि च तोषम्, सरोष-मुज्जृम्भिताभिर्जाठरज्वालाभिरेव तं जारयन्ति; जारयन्ति ते ग्रावणोपि लौहमपि विषमपि दाधीचास्थीन्यपि चेति विलक्षण-कुक्षयस्ते न कस्य नमस्याः ?

—अम्बिकादत्तव्यासः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऐतिहासिकं गद्य-महाकाव्यम्

# शिवराज-विजयः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ श्रीः ॥

# शिवराजविजयः

## गद्यकाव्यम्

"विष्णोर्माया भगवती यया सम्मोहितञ्जगत्,,
"हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः साधुः समत्वेन भयाद्विमुच्यते"।
—भागवतम् ।

---

वागीश्वर्यै नमः ।

शिवाङ्के खेलन्ती शिवशिरसि गङ्गालहरिकां
समुद्यद्गम्भीरध्वनिभरसमुद्दीपितमदाम् ।
निरीक्ष्योत्का वामा सरलहृदयाऽऽघूर्णितवती
यमासेव्यं देवं तमिह कलये चित्तनिलये ॥

तत्रभवान् कविकुलचूडामणिः सिद्धसरस्वतीकोऽम्बिकादत्तव्यासो वीररस-प्रधानं गद्यकाव्यं चिकीर्षुर्महनीययशसो भारतभागधेयस्य दुर्दान्तोरगजिह्व-जिह्वोत्पाटनकुशलस्य शिववीरस्य चरितचयनेनैव भारती कृतार्थयितव्येति विहित-मनोरथ उपक्षिपति वेदव्यासोक्तिं श्रीमद्भागवतादुद्धृताम्–**विष्णोर्मायेति** । वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरात्मकं प्रपञ्चमिति विष्णुर्ब्रह्म, तस्य, **माया**=शक्तिः, सदसद्भ्यामनिर्वाच्या । सा चैषा **भगवती**=समग्रैश्वर्यशालिनी ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥

इति प्रसिद्धो भगपदार्थः–तद्वत्त्वञ्च भगवत्त्वम् । **यया**=देव्या । गच्छतीति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



अरुण एष प्रकाशः पूर्वस्यां भगवतो मरीचिमौलिनः । एष भगवान् मणिराकाशमण्डलस्य, चक्रवर्त्ती खेचर-चक्रस्य,

---

जगत्, स्थावरस्याप्युपलक्षणम् । सम्मोहितम्=सम्यग्रूपेण मोहितम् । हिंस्रः=घातुकः । खलः=दुष्टः । स्वस्यैव पापेन विहिंसितो भवति, नतु तत्र निमित्तान्तरापेक्षा । साध्नोति परकार्यमिति साधुः । तथाभूतश्च समत्वेन=विवेचकत्वेन । भयाद्विमुच्यते=अपगतभयो भवति । तत्रापि तस्य समत्वमेव हेतुर्न बीजान्तरापेक्षा-तदुक्तम् "न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः" इति । एतेनाऽऽद्यनिश्वासे पापिनामशोभनाः साधूनाञ्च शोभना आचाराः प्रदर्शिता भवेयुरित्युपक्षिप्तम् । सर्वञ्चेदं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य भगवतो मायया त्रिगुणात्मिकया निबद्धैरेव समास्थीयत इति, काचन हिन्दुकन्या केनचन दुष्टेन हृता रक्षिता च सा साधुना-दुष्टनाशश्च स्वपापेनैव संवृत्त इति कथाभागश्च । विष्णुनामग्रहणेन मङ्गलमपि शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितेतिकर्त्तव्यताकं सूचितम् ।

कथाभागं प्रारभमाणो भगवदादित्यप्रकाशात्मवस्तुनिर्देशरूपमपि मङ्गलं समाचरति-अरुण एष इति । पूर्वस्यामिति-"दिशि" इति विशेष्यम् । मरीचीनां माल ऽस्यास्तीति मरीचिमाली=दीधितिपतिः । बहुव्रीहीतरसमासोपलक्षककर्मधारयपदघटितमपि "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर" इति वचनं न सार्वत्रिकम् "असुव्वत" इति भाष्यप्रयोगादिति ध्येयम् । अरुणः=ईषल्लोहितः । "ज्योतिषां रविरंशुमान्" इति भगवद्विभूतिसमूहपातित्वेन भगवत्त्वं सर्वथा स्फुटम् । अथाऽऽदित्यं विशिनष्टि-एष भगवानिति । "दिनस्य" इत्यन्ते मालारूपकालंकारो वैदर्भी रीतिः प्रसादाख्यश्च गुणः । मणिः=रत्नम् । यथ हीरकादिरन्धकारं वारयति प्रकाशयति च पदार्थसार्थं तथाऽयमपि बाह्याभ्यन्तरतमोऽपवार्य प्रकाशयति सकलानर्थानिति मणित्वेन रूपणम् । खे नभसि चरन्ति गच्छन्तीति खेचराः=भगणाः, तेषां चक्रस्य=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कुण्डलमाखण्डलदिशः, दीपको ब्रह्माण्डभाण्डस्य, प्रेयान् पुण्डरीक-पटलस्य, शोक-विमोकः कोक-लोकस्य, अवलम्बो रोलम्ब-कदम्बस्य, सूत्रधारः सर्वव्यवहारस्य, इनश्च दिनस्य । अयमेवाहोरात्रं जनयति, अयमेव वत्सरं द्वादशसु भागेषु विभनक्ति, अयमेव कारणं षण्णामृतूनाम्, एष एवाङ्गीकरोत्युत्तरं

---

समूहस्य । चक्रवर्त्ती=सम्राट् । सैन्यं प्रवर्त्तयति सम्राट्, दिनाधिपोऽपि सर्वं ग्रहगणमिति रूपणम् । आखण्डलदिशः=इन्द्रसम्बधिन्याः प्राच्या नायिकायमानायाः । कुण्डलम्=कर्णाभरणविशेषः । वर्त्तुलत्वमारोपबीजम् । ब्रह्माण्डमेव भाण्डम्=सदनम्, तस्य दीपकः । प्रकाशकत्वमत्राऽऽरोपहेतुः । पुण्डरीकाणाम्=कमलानाम्, "पुण्डरीकं सिताम्भोजम्" इति विशेषग्रहणन्तु नात्र, श्वेतत्वस्याविवक्षितत्वात्, पटलस्य=समूहस्य । प्रेयान्=अतिशयेन प्रियः । कोकानाम्=चक्रवाकानाम्,लोकस्य=समुदायस्य। शोकस्य विमोकः=मोक्षः । रूपकम् । अत्र बहुव्रीहिप्रदर्शनं टीकाकृतामनपेक्षितमसाम्प्रदायिकञ्च, बहुव्रीहिसंग्राह्याभिधेयस्य समारोपणादेवोपपत्तेः । रोलम्बानाम्=भ्रमराणाम्, कदम्बस्य =समूहस्य। अवलम्बः=आश्रयः। सर्वश्चासौ व्यवहारः=ऐहिकामुष्मिकलक्षणो व्यापारः, तस्य, सूत्रधारः=प्रवर्त्तयिता । दिनस्य, इनः=स्वामी। इनपदस्य स्वामिसूर्योभयवाचित्वेऽप्यत्राऽऽद्यपर्यायत्वमेवेति ध्येयम् ।

अथ स्वभावोक्त्याऽलंकरोति तमेव भगवन्तम्-अयमेवेति । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रस्तम् । शशधरेऽपि किरणानुप्रवेशद्वारा विकाशकत्वमेतदीयमेवेति भवति द्वितयजनकत्वमेवकारसार्थक्यञ्चेति विवेचनापटवः । जनयति=प्रादुर्भावयति । वत्सरम्=हायनम् । द्वादशसु भागेषु=मेषादिमासरूपेषु। विभनक्ति=विभजते। "भञ्जो आमर्दने" इत्यस्य रूपम् । भवति चात्र मानवं शासनम् "अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके" इति। षण्णामृतूनाम्=हेमन्त-शिशिर-बसन्त-ग्रीष्म-बर्षा-शर-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



दक्षिणञ्चायनम्, एनेनैव सम्पादिता युगभेदाः, एनेनैव कृताः कल्पभेदाः, एनमेवाऽऽश्रित्य भवति परमेष्ठिनः परार्द्धसङ्ख्या, असावेव चर्कर्त्ति बर्भर्त्ति जर्हर्त्ति च जगत्, वेदा एतस्यैव वन्दिनः, गायत्र्यमुमेव गायति, ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मणा अमुमेवाहरहरुपतिष्ठन्ते, धन्य एष कुलमूलं श्रीरामचन्द्रस्य, प्रणम्य एष विश्वेषामि युदेष्यन्तं भास्वन्तं

---

दाम्। कारणम्=हेतुः। अयनम्=सूर्यमार्गः। युगानाम्=कलि-द्वापर-त्रेता सत्यानाम्, भेदाः=विभागाः। एनेनैव=सूर्येणैव,अन्वादेशत्वादेनादेशः। कल्पभेदाः, षष्ठीतत्पुरुषः। कल्पश्चैकसहस्रमहायुगात्मकः ख्यातः कालविदाम्। परमेष्ठिनः=विधातुः। परार्द्धसङ्ख्या=अन्तिमा परार्द्धनाम्ना ख्याता संख्या। चर्कर्त्ति=पुनः पुनः करोति। यङ्लुगन्तम्। यङ्लुकश्छान्दसत्वं तु न वैयाकरणसम्प्रदायसिद्धं न वा महाकविजनानुमोदितमिति भूयो भूयः प्रयोगान् प्रदर्श्य प्रदर्शयति। यङ्लुगन्तत्रितयेनोत्पत्ति-स्थिति-लयकर्तृत्वं निवेदितम्। वन्दिनः=स्तुतिपाठकाः। वेदाः=ऋग्-यजुः-सामाथर्वाभिधाः। एतेन सूर्ये ब्रह्मदृष्टिरिति सूचितम्। "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इत्यधिकरणे हि निर्णीतमादित्योपाधिब्रह्मस्तूयमानत्वम्। अत एव "गायत्र्यमुमेव गायती"त्येवकारसहितं वाक्यं स्वरसतः संगच्छते। अन्यथा तस्याप्यर्थकताश्रीयमाणतापत्तिः। गायत्र्याश्च मुख्यं वाच्यं ब्रह्मैवेति बृहदारण्यकादिषु सुनिरूपितम्। "गायन्तं त्रायत"इति तद्व्युत्पत्तिरप्यत एवोपपद्यते। ब्रह्मणि निष्ठा येषां ते, वेदपारगा इत्यर्थः। ब्राह्मणा इति विशेष्यमुपादाय "ब्रह्म जानाति ब्राह्मण" इति साम्प्रतिककल्पितवचनस्याश्रद्धेयत्वं सूचितम्। उपतिष्ठन्ते=उपासते। "उपाद्देवपूजा-सङ्गतिकरण-मित्रकरण पथिष्वि"त्यात्मनेपदम्। भास्वन्तम्=सूर्यम्। "भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मय"इत्यमरः। भास्वत्त्वं प्रणतिहेतुः। प्रणामो हि स्वापकृष्टत्वबोधनम्, तच्च प्रणम्ये गुणेषु

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



प्रणमन् निजपर्णकुटीरान्निश्चक्राम कश्चिद्गुरुसेवन-पटुर्विप्रबटुः ।

"अहो ! चिररात्राय सुप्तोऽहम् , स्वप्नजालपरतन्त्रेणैव महान् पुण्यमयः समयोऽतिवाहितः , सन्ध्योपासनसमयोऽयमस्मद्गुरुचरणानाम् , तत्सपद्यवचिनोमि कुसुमानी"ति चिन्तयन् कदलीदलमेकमाकुञ्च्य , तृणशकलैः सन्धाय , पुटकं विधाय, पुष्पावचयं कर्त्तुमारेभे ।

बटुरसावाकृत्या सुन्दरः, वर्णेन गौरः, जटाभिर्ब्रह्मचारी,

---

सत्स्वेवेति न तिरोहितम् । ह्रस्वा कुटी कुटीरः । "कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः" । गुरुसेवने पटुः=कुशलः । विप्रश्चासौ बटुर्विप्रबटुः=ब्राह्मणब्रह्मचारी ।

अहो=साश्चर्यखेदे नैत्यिककर्मानुष्ठानकाललोपोत्थे ।

नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥

इत्यादिभिः सन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्मानुष्ठाने प्रत्यवाय-स्मरणेन शयनादिना तत्कालातिवाहने स्वाभाविको हि क्षोभः सताम् । चिररात्राय=चिरम् । "चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका"इत्यमरः। स्वप्नः=निद्रा,स एव जालम्=आनायः, तत्परतन्त्रेण=तदायत्तेन । पुण्यमयः, "ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेदि"ति मनूक्त्या तत्त्वमत एव महत्त्वञ्च । सपदि=सत्वरम् । अवचिनोमि=एकत्रीकरोमि । कदली=रम्भा, तस्या दलम्=पत्रम् । आकुञ्च्य=भुग्नं विधाय । तृणानां शकलैः=खण्डैः । सन्धाय = संमेल्य । पुटमेव पुटकम्=समुद्गः । "दोना"इति हिन्दी । पुष्पाणाम् , अवचयः=एकत्रीकरणम् , तम् ।

आकृत्या=आकारेण । "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि"ति तृतीया । आकृतिः सुन्दर इति वाच्योऽर्थः । वर्णेनेत्यत्रापि । जटाभिः=सटाभिः । "इत्थं भूत-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



वयसा षोडशवर्षदेशीयः, कम्बुकण्ठः, आयतललाटः, सुबाहुर्विशाललोचनश्चाऽऽसीत्।

कदलीदलकुञ्जायितस्यैतत्कुटीरस्य समन्तात् पुष्पवाटिका, पूर्वतः परम-पवित्र-पानीयं परःसहस्र-पुण्डरीक-पटल-परिलसितं पतत्रि-कुल-कूजित-पूजितं पयःपूरपूरितं सर आसीत्। दक्षिणतश्चैको निर्झर-झर्झर-ध्वनि-ध्वनित-दिगन्तरः,फल-पटलाऽऽस्वाद-चपलित-चञ्चु-

---

लक्षण"इति तृतीया। जटाज्ञाप्यब्रह्मचारित्वसंवलित इत्यर्थः। षोडशवर्षदेशीयः= ईषदसमाप्तषोडशवर्षः। "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः"। कम्बुरिव कण्ठो यस्य सः। शङ्खग्रीव इत्यर्थः।

कुञ्ज इव=लतादिपिहितोदर इव, आचारीदित्यकुञ्जायिष्ट। "कर्तुः क्यङ् सलोपश्चे"ति क्यङन्तात् क्ते कुञ्जायितम्। कदलीदलैः कुञ्जायितस्येति समासः। लुप्तोपमालङ्कारः। समन्तात्=परितः। पूर्वतः=पूर्वस्याम्। "तसिलादिष्वाकृत्वसुच" इति पुंवत्वम्। परःसहस्राणाम्=सहस्राधिकानाम्,पुण्डरीकाणाम्=सिताम्भोजानाम्,पटलेन=समूहेन, परितः=सर्वतः, लसितम्=शोभितम्। पतत्रिणाम्= पक्षिणाम्,कुलस्य=गणस्य, कूजितेन=शब्देन,पूजितम्=विराजमानम्। पयसां पूरेण=प्रवाहेण, पूरितम्=भरितम्। विशेषणानीमानि चत्वारि सरसो विशेष्यभूतस्य। दक्षिणतः=दक्षिणस्यां दिशि। पर्वतखण्ड आसीदित्यन्वयः। पर्वतखण्डः=प्रत्यन्तपर्वतः। "टेकरी"इति हिन्दी। विशिनष्टि विशेषणत्रयेण—निर्झरस्य=प्रवाहस्य, "वारिप्रवाहो निर्झरो झर"इत्यमरः, झर्झरध्वनिना ध्वनितम्= नादितम्, दिगन्तरम्=दिक्प्रान्तभागो यस्य सः। झर्झर इति जलशब्दानुकृतिः। फलानां पटलस्य=समूहस्य, आस्वादेन=भक्षणेन, चपलिताः=चञ्चलाः, चञ्चवः=त्रोटयः, "चञ्चुस्त्रोट्यां स्त्रियामि"त्यमरः, येषां, ते च ते पत-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



पतङ्ग-कुलाऽऽक्रमणाधिक-विनत--शाख--शाखि--समूह--व्याप्तः सुन्दर-कन्दरः पर्वतखण्ड आसीत् ।

यावदेष ब्रह्मचारी बटुरलिपुञ्जमुद्धूय कुसुम-कोरकानवचिनोति; तावत् तस्यैव सतीर्थ्योऽपरस्तत्समानवयाः कस्तूरिका-रेणु-रूषित इव श्यामः, चन्दन-चर्चित-भालः, कर्पूरागुरु-क्षोद-च्छुरित-वक्षो-

---

त्रिणः=पक्षिणः, "पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजा" इत्यमरः, तेषां कुलम्=समूहः, तस्याक्रमणेन, अधिकम्=अत्यन्तम्, विनताः=नम्रीभूताः, शाखाः=शिखाः, "शिखा शाखा शिफा लते" त्यमरः, येषां ते च ते शाखिनः=वृक्षाः, "वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुरि" त्यमरः, तेषां समूहेन व्याप्तः=लसितः । सुन्दराः=शोभनाः, कन्दराः=गुहाः, यस्य सः । "दरी तु कन्दरो वा स्त्री" त्यमरः । अत्रानुप्रासः शब्दालङ्कारो गौडी च रीतिः ।

ब्रह्म=वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी। ब्रह्मचर्यमहिंसा चे"त्यादौ तु यमभेदविशेषस्य मैथुनत्यागस्यैव ब्रह्मचर्यपदवाच्यता । अलीनाम्=भ्रमराणाम्, पुञ्जः=राशिः, "स्यान्निकायः पुञ्जराशी" इत्यमरः, तम्। अवधूय=निवार्य । कुसुमानां कोरकाः=कलिकाः, "कलिका कोरकः पुमानि"-त्यमरः, तान् । अवचिनोति=एकत्रयति । सतीर्थ्यः=सहाध्यायी । "समानतीर्थे वासी"ति यप्रत्यये "तीर्थे य" इति सादेशः । "सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव" इत्यमरः । तेन समानं वयः=अवस्था, यस्य सः । सतीर्थ्यं विशिनष्टि चतुर्भिर्विशेषणैः । श्याम इत्याद्यं विशेषणम् । स्वभावतः कृष्णवर्णं तमुत्प्रेक्षते-कस्तूरिकायाः=मृगनाभेः, रेणुभिः=रजोभिः, रूषित इव=छुरित इव । चन्दनेन=गन्धसारेण, चर्चितम्=लिप्तम् , भालम्=ललाटम्, यस्य सः। कर्पूरस्य=घनसारस्य, अगुरोः=नृपार्हकस्य, "अगर" इति हिन्दी, च क्षोदेन=चूर्णेन, छुरितम्=व्याप्तम्, वक्षोबाहु-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



बाहु-दण्डः, सुगन्ध-पटलैरुन्निद्रयन्निव निद्रा-मन्थराणि कोरक-निकुरम्बकान्तराल-सुप्तानि मिलिन्द-वृन्दानि, झटिति समुपसृत्य निवारयन् गौरबटुमेवमवादीत्—

अलं भो ! अलम्, मयैव पूर्वमवचितानि कुसुमानि, त्वन्तु चिरं रात्रावजागरीरिति, क्षिप्रं नोत्थापितः, गुरुचरणा अत्र तडागतटे सन्ध्यामुपासते, संस्थापिता मया निखिला सामग्री तेषां समीपे, यां च सप्तवर्षकल्पाम्, यावनत्रासेन निःशब्दं रुदतीम्, परम-

---

दण्डम्=उरःस्थलभुजद्वयम्, यस्य सः। सुगन्धपटलैः=सौरभसमूहैः। समुदाय-वाचिशब्देषूद्भूतावयवभेदविवक्षया बहुत्वस्य साधुत्वं वनादिशब्देषु प्रसिद्धम्। निद्रया मन्थराणि=अलसानि। कोरकाणाम्=कलिकानाम्, निकुरम्बकाणि=वृन्दानि, "निकुरम्बं कदम्बकम्" इत्यमरः, तेषाम्, अन्तराले=अभ्यन्तरे, सुप्तानि=शयानानि। मिलिन्दानाम्=भ्रमराणाम्, वृन्दानि=समूहान्। उन्निद्रयन्निव=जागरयन्निव। अन्वयमनुश्रित्यात्र व्याख्यातम्। सुगन्धलोलुपा द्विरेफाः श्यामबटुशरीरानुलिप्त-चन्दन-घनसार-कस्तूरिका-परिमलमाघ्राय पुष्पेभ्य उड्डीय तच्छरीरनिपतनोत्सुकाः सञ्जाता इति स्वाभाविकवार्त्ताया जागरणमुखेनात्रोत्प्रेक्षणम्।

अलं भो अलम्, पुष्पावचयं निषेधति। इतः परं कांश्चित्स्थलविशेषानपहाय वृत्तकं नाम गद्यम्। "अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं मतम्" इति तल्लक्षणात्, एतदेव "अनाविद्धपदं चूर्णम्" इति वामनसूत्रे चूर्णकनाम्नाऽभिहितम्। अजागरीः, "जागृ" धातोर्लुङि सिपि रूपम्। सप्तवर्षकल्पाम्=असमाप्तसप्तवर्षाम्। यवनेभ्य आगतो यवनानां वाऽयं यावनः, स चासौ त्रासस्तेन। यवन-जवनशब्दौ संस्कृतसाहित्ये समायातौ। आद्यो वशिष्ठविश्वामित्रसङ्ग्रामे धेनुस्तन-समुत्पन्नेषु रूढः, परश्च सगरसङ्ग्रामे वशिष्ठपरित्याजितार्यधर्मेषु सागरपारस्थक्षत्रि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



सुन्दरीम्, कलित-मानव-देहामिव सरस्वतीं सान्त्वयन्, मरन्द-मधुरा अपः पाययन्, कन्दखण्डानि भोजयन्, त्वं त्रियामाया यामत्रयमनैषीः; सेयमधुना स्वपिति, उद्बुद्ध्य च पुनस्तथैव रोदिष्यति, तत्परिमार्गणीयावेतस्याः पितरौ गृहञ्च।

इति संश्रुत्य, उष्णन्निःश्वस्य च यावत् सोऽपि किञ्चिद्वक्तुमियेष तावदकस्मात् पर्वतशिखरे निपपातोभयोर्दृष्टिः।

तस्मिन् पर्वत आसीदेको महान्कन्दरः, तस्मिन्नेव महामुनिरेकः समाधौ तिष्ठति स्म। कदा स समाधिमङ्गीकृतवानिति कोऽपि

---

येष्विति त्यक्तमहामहोपाध्यायपदवीकाः शक्तिसम्प्रदायाचार्याः श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्याः। तन्मतानुसरणे भारतसमागतेष्वेषु जवनशब्दप्रयोग एवोचित इति सम्प्रदायः। **कलितः**=धारितः, **मानवो देहः**, यया सा, ताम्, मानवरूपेणावतीर्णां सरस्वतीमिवेत्युत्प्रेक्षा। **मरन्देन**=पुष्परसेन, **मधुराः**=मिष्टाः। अपां विशेषणम्। "अयि दलदरविन्द! स्यन्दमानं मरन्दम्, तव किमपि लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गा" इति पण्डितराजपद्ये प्रयुक्तोऽयं मरन्दशब्दः। **मरम्**=भ्रमरमरणम्, द्यति=खण्डयतीति मरन्दः, भ्रमरजीवनम्, भर्करन्दः, इति व्युत्पत्तिलभ्यत्वमर्थस्य। **पाययन्**, णिजन्ताच्छतरि। **कन्दाः**=ऋषीणां खाद्यविशेषाः। "शालूकं कन्दमौत्पलम्" इति, "कन्दमस्त्री मूलसस्यम्" इति च वैजयन्ती। **त्रियामायाः**=रात्रेः। "रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपे"त्यमरेण रूढत्वम्। अत एव यामत्रयमिति प्रहरत्रयार्थकं संगच्छते। **परिमार्गणीयौ**-अन्वेषणीयौ। **गृहञ्च**=भवनञ्च। अत्रान्वेषणीयमिति लिङ्गवचनविपरिणामेन सम्बध्यते।

**वक्तुमियेष**=कथयितुमिच्छति स्म।

**कन्दरः**=दरी। "दरी तु कन्दरो वा स्त्री" त्यमरः। **समाधौ**=चित्तवृत्तिनिरो-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



न वेत्ति। ग्रामणी-ग्रामीण-ग्रामाः समागत्य मध्ये मध्ये तं पूजयन्ति प्रणमन्ति स्तुवन्ति च। तं केचित् कपिल इति, अपरे लोमश इति, इतरे जैगीषव्य इति, अन्ये च मार्कण्डेय इति, विश्वसन्ति स्म। स एवायमधुना शिखरादवतरन् ब्रह्मचारिबटुभ्यामदर्शि।

अहो! प्रबुद्धो मुनिः! प्रबुद्धो मुनिः! इत एवाऽऽगच्छति, इत एवाऽऽगच्छति,सत्कार्योऽयं सत्कार्योऽयमिति तौ सम्भ्रान्तौ बभूवतुः।

अथ समापित-सन्ध्यावन्दनादिक्रिये समायाते गुरौ, तदाज्ञया नित्यनियम-सम्पादनाय प्रयाते गौरबटौ,छात्रगण-सहकारेण प्रस्तुतासु च स्वागत-सामग्रीषु, इत आगम्यतां सनाथ्यतामेष आश्रम

---

धात्मके योगे। ग्रामण्यः=ग्रामाधिपाः, लम्बरदार, जमीन्दार इति हिन्दी, ते च ते, ग्रामे भवा ग्रामीणाः=ग्रामवासिनः, तेषां ग्रामाः=समूहाः। श्रुत्यनुप्रास-प्रदर्शनमात्र-फलकोऽयम्। सरसे रौद्रादिरसाभाववति प्रकृते दोषत्वमेतस्येति केचित्। तम्=समाधिनिरतम्। कपिल-लोमश-जैगीषव्य-मार्कण्डेयाश्चिरञ्जीविनो महर्षयः। "नारद इत्यबोधि स" इत्यादिवदितिना निपातेनाभिहितत्वान्न तेषां द्वितीयान्तता विश्वसन्तिक्रियाकर्मत्वेपीति बोध्यम्। गृहीतृभेदादेकस्यैवानेकधोल्लेखादुल्लेखालङ्कारः। अदर्शि=दृष्टः। कर्मणि लुङि।

सत्कार्यः=आदरणीयः। सम्भ्रान्तौ=क्षुभितौ। वहोः कालात् कन्दरायां निवसन् मुनिरकस्माद्बहिरायात इति हर्षोद्रेकेण व्याकुलौ बभूवतुः। अत एव च तदुक्तिषु साम्रेडता।

समापिता सन्ध्यावन्दनादिक्रिया येन सः, तथाभूते। आदिना-स्वेष्टदेवतापूजन-स्वेष्टगुरुमन्त्रजपादिः। नित्या ये नियमाः=सन्ध्यावन्दनादयः, तेषां सम्पादनाय। छात्रगणस्य, सहकारेण=साहाय्येन। स्वागत-सामग्रीषु=उपचारद्रव्येषु। "यस्य च भावेन भावलक्षणमि"ति भावाधिकरणे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



इति सप्रणाममभिगम्य वदत्सु निखिलेषु, योगिराज आगत्य तन्निर्दिष्ट-काष्ठ-पीठं भास्वानिवोदयगिरिमारुरोह, उपाविशच्च ।

तस्मिन् पूज्यमाने, योगिराडुत्थित इति, आयात इति चाऽऽकर्ण्य कर्णपरम्परया, बहवो जनाः परितः स्थिताः । सुघटितं शरीरम्, सान्द्रां जटाम्, विशालान्यङ्गानि, अङ्गारप्रतिमे नयने, मधुरां गम्भीराञ्च वाचं वर्णयन्तश्चकिता इव सञ्जाताः ।

अथ योगिराजं सम्पूज्य यावदीहितं किमप्यालपितुम्; तावत् कुटीरादश्रूयत तस्या एव बालिकायाः सकरुण-रोदनम् ।

ततः किमिति ? कुत इति ? केयमिति ? कथमिति ? पृच्छापरवशे योगिराजे ब्रह्मचारिगुरुणा बालिकां सान्त्वयितुं श्यामबटुमादिश्य कथितम्—

भगवन् ! श्रूयतां यदि कुतूहलम् । ह्यः सम्पादित-सायन्तन-

---

सप्तमी । प्रस्तुतासु=सन्नद्धासु । सनाथ्यताम्=समलंक्रियताम् । निखिलेषु=समुपस्थितेषु । जनेष्विति शेषः । काष्ठपीठम्=दारुनिर्मितां चतुष्पादिकाम् । "चौकी" इति हिन्दी । उदयगिरिमिव=उदयाचलमिव । आरुरोह=अधिशिश्रिये । उपाविशत्=उपातिष्ठत् । न सूर्य इवाधिश्रित्य दूरं गतोऽपि तु तत्रैव स्थित इति क्रियाद्वयमुपात्तम् । उपमालङ्कारः ।

सुघटितम्=यथावस्थित-सुन्दर-सुदृढावयवम् । सान्द्राम्=घनीभूताम् । अङ्गारप्रतिमे=अङ्गारवद्रागेण देदीप्यमाने । प्रतिमाशब्दोऽत्रोपमावाचकः, दृष्टश्च तादृशेऽर्थे, "न तस्य प्रतिमा अस्ति" इति वेदे, "गतः सुखान्यप्रतिमानि हित्वे"ति वाल्मीकीये च । पृच्छा=प्रश्नः, तत्परवशे=तत्परतन्त्रे ।

कुतूहलम्=कौतुकम् । वृत्तान्त-ज्ञानोत्कण्ठेति यावत् । ह्यः=गतदिवसे । सम्पादितम्=विहितम्, सायन्तनम्=सायंभवम्, कृत्यम्=सन्ध्यादि येन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कृत्ये, अत्रैव कुशाऽऽस्तरणमधिष्ठिते मयि, परितः समासीनेषु छात्र-वर्गेषु, धीर-समीर-स्पर्शेन मन्दमन्दमान्दोल्यमानासु व्रततिषु, समुदिते यामिनी-कामिनी-चन्दनबिन्दाविवेन्दौ, कौमुदी-कपटेन सुधाधारामिव वर्षति गगने, अस्मन्नीतिवार्तां शुश्रूषुष्विव मौनमाकलयत्सु पतग-कुलेषु, कैरव-विकाश-हर्ष-प्रकाश-मुखरेषु चञ्चरीकेषु,अस्पष्टाक्षरम्,कम्पमान-निश्वासम्,श्लथत्कण्ठम्,घर्घरितस्वनम्, चीत्कारमात्रम्, दीनतामयम्, अत्यवधानश्रव्यत्वादनुमितदविष्ठतं

तादृशे।कुशास्तरणम्=कुशासनम्।"कुश की चटाई"इति हिन्दी। "अधिशीङ्"-इति कर्मसंज्ञा। धीरः=मन्दगतिः, समीरः=वायुः, तस्य स्पर्शेन। आन्दोल्यमानासु=सञ्चाल्यमानासु। व्रततिषु=लतासु। 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः।

इन्दौ=चन्द्रमसि। समुदिते=उदयं प्राप्ते। चन्द्रमसं रूपयति-यामिनी=निशीथिनी, सैव कामिनी=ललना, तस्याः, चन्दनबिन्दौ=ललाट-तिलक इव। "कौमुदी=चन्द्रिका, ज्योत्स्ने"त्यमरः,तस्याः कपटेन=व्याजेन। वर्षतीवेत्युत्प्रेक्षा। पतगकुलेषु=पक्षिसमूहेषु। मौनम्=निःशब्दताम्, आकलयत्सु=आश्रयत्सु। किमिति मौनावलम्बनमित्युत्प्रेक्षते-अस्मन्नीतीति। शुश्रूषुषु=श्रोतुमिच्छुषु। कैरवाणाम्=सिताम्भोजानाम्, यो विकाशः=प्रफुल्लनम्, तेन यो हर्षप्रकाशः=मोदाविर्भावः, तेन मुखरेषु=शब्दायमानेषु। चञ्चरीकेषु=द्विरेफेषु। "इन्दिन्दिरो मधुकरश्चञ्चरीको मधुव्रत" इति वैजयन्ती। क्रन्दनम्=रोदनम्। अश्रौषम्=श्रुतवान्। सप्तभिर्विशेषणैः स्वभावोक्त्या क्रन्दनं विशिनष्टि-अस्पष्टानि अक्षराणि, यस्मिंस्तत्। कम्पमाना निःश्वासाः, यस्मिंस्तत्। श्लथन्=शिथिलः, कण्ठः, यस्मिंस्तत्। अत्यवधानेन=विशेषध्यानेन, श्रव्यम्=श्रवणार्हम्, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्, हेतौ पञ्चमी। अतिशयेन दूरं दविष्ठम्,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



क्रन्दनमश्रौषम् । तत्क्षणमेव च कुत इदम् ? किमिदमिति दृश्यताम्? ज्ञायतामित्यादिश्य छात्रेषु विसृष्टेषु, क्षणानन्तरं छात्रेणैकेन भयभीता सवेगमत्युष्णं दीर्घं निश्वसती, मृगीव व्याघ्राऽऽघ्राता, अश्रुप्रवाहैः स्नाता, सवेपथुः, कन्यकैकाऽङ्के निधाय समानीता । चिरान्वेषणेनापि च तस्याः सहचरी सहचरो वा न प्राप्तः । तां च चन्द्रकलयेव निर्मिताम्, नवनीतेनेव रचिताम्, मृणाल-गौरीम्, कुन्दकोरकाग्रदतीम्, सक्षोभं रुदतीमवलोक्यास्माभिरपि न पारितं निरोद्धुं नयन-बाष्पाणि । अथ "कन्यके ! मा भैषीः, पुत्रि ! त्वां मातुः समीपे प्रापयिष्यामः, दुहितः ! खेदं मा वह, भगवति ! भुङ्क्ष्व किञ्चित्, पिब पयः, एते तव भ्रातरः, यत् कथयिष्यसि

---

तस्य भावो दविष्ठता, अनुमिता=विज्ञाता, दविष्ठता=अतिदूरता यस्य तत् । आदिश्य=आज्ञाप्य । व्याघ्रेण=हिंस्रजन्तुविशेषेण, आघ्राता=आक्रान्ता । उपमालङ्कारः । सवेपथुः=सकम्पा । एकेनाङ्के निधाय कन्यका समानीतेति स्थले क्रियापदद्वयम् । प्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वाभिधानेऽप्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वमनभिहितमप्यभिहितवत्प्रकाशत इति महाभाष्ये ध्वनितम्,

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥

इत्यादिना वाक्यपदीये स्पष्टीकृतञ्च । नवनीतेनेव=हैयङ्गवीनेनेव । "मक्खन" इति हिन्दी । मृणालमिव=कमलदण्डमिव, गौरीम्=श्वेताम् । लुप्तोपमा । कुन्दकोरकाः=माध्यकलिकाः,तेषामग्राणीव दन्ता यस्याः सा ताम् । "अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्चे"ति दत्रादेशे, उगिदन्तत्वाङ्ङीपि । सक्षोभम्=ससाध्वसम् ।

मा भैषीः, "माङि लुङ्" । "न माङ्योग" इत्यण्णिषेधः । मा वह,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


तदेव करिष्यामः, मा स्म रोदनैः प्राणान्संशयपदवीमारोपयः, मा स्म कोमलमिदं शरीरं शोकज्वालावलीढं कार्षीः" इति सहस्रधा बोधनेन कथमपि सम्बुद्धा किञ्चिद्दुग्धं पीतवती। ततश्च मया क्रोड उपवेश्य, "बालिके! कथय क्व ते पितरौ? कथमेतस्मिन्नाश्रमप्रान्ते समायाता? किं ते कष्टम्? कथमरोदीः? किं वाञ्छसि? किं कुर्मः" इति पृष्टा मुग्धतयाऽपरिकलित-वाक्पाटवा, भयेन विशिथिलवचन-विन्यासा लज्जयाऽतिमन्दस्वरा, शोकेन रुद्धकण्ठा, चकितचकितेव कथं कथमप्यबोधयदस्मान् यद्—एषाऽस्मिन्नेदीयस्येव ग्रामे वसतः कस्यापि ब्राह्मणस्य तनयाऽस्ति। एनां च सुन्दरीमाकलय्य कोऽपि यवन-तनयो नदीतटान्मातुर्हस्तादाच्छिद्य क्रन्दतीं नीत्वाऽपससार। ततः कञ्चिदद्धानमतिक्रम्य यावदसिधेनुकां सन्दर्श्य बिभीषिक-

---

निषेधार्थकोऽत्र माशब्दो न तु माङ्, अत एव लोट्। प्राणान्=असून्। "पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा" इत्यमरः। आरोपयः, "स्मोत्तरे लङ् चे"ति लङ्। शोक-ज्वालया=शोकाग्निधारया, अवलीढम्=व्याप्तम्। क्रोडे=अङ्के। मुग्धतया=बालस्वभावादज्ञतया। अपरिकलितम्=अविज्ञातम्, वाक्पाटवम्=भाषण-चातुर्यं यया सा। भयेन=भीत्या। हेतौ। विशिथिलः=अस्तव्यस्तः, वचन-विन्यासः=भाषणम्, यस्याः सा। चकितचकितेव=अतिचकितेव। नेदी-यसि=अतिनिकटे। "अन्तिकबाढयोर्नेदसाधा"वित्यन्तिकस्य नेदादेशः। आक-लय्य=निश्चित्य। इयं न ब्राह्मणतनया किन्तु क्षत्रियतनया, स्नातुं च गता न मात्रा सह, अपि तु दास्या, पुरोहितं पितरं दासीं च मातरमनुमेन इत्यग्रेतनकथया स्पष्टीभविष्यति। असिधेनुकाम्=छुरिकाम्। "छुरिका चासिधेनुके"त्यमरः। बिभीषिकया=भयप्रदर्शनेन। कालश्चासौ कम्बल इति कर्मधारयः। कृष्णवाची

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



याऽस्याः क्रन्दन-कोलाहलं शमयितुमियेष; तावदकस्मात्कोऽपि काल-कम्बल इव भल्लूको वनान्तादुपाजगाम। दृष्ट्वैव यवन-तनयोऽसौ तत्रैव त्यक्त्वा कन्यकामिमां शाल्मलितरुमेकमारुरोह। विप्रतनया चेयं पलाश-पलाशि-श्रेण्यां प्रविश्य, घुणाक्षरन्यायेन, इत एव समायाता, यावद्भयेन पुना रोदितुमारब्धवती, तावदस्मच्छात्रेणैवाऽऽनीतेति।

तदाकर्ण्य कोपज्वालाज्वलित इव योगी प्रोवाच-"विक्रमराज्येऽपि कथमेष पातकमयो दुराचाराणामुपद्रवः" ? ततः स उवाच—

महात्मन् ! काधुना विक्रमराज्यम् ? वीरविक्रमस्य तु भारतभुवं विरहय्य गतस्य वर्षाणां सप्तदश-शतकानि व्यतीतानि। काधुना मन्दिरे मन्दिरे जयजयध्वनिः ? क सम्प्रति तीर्थे तीर्थे घण्टानादः ? काद्यापि मठे मठे वेदघोषः ? अद्य हि वेदा विच्छिद्य वीथीषु विक्षिप्यन्ते, धर्मशास्त्राण्युद्धूय धूमध्वजेषु ध्मायन्ते, पुरा-

---

कालशब्दः। कालस्य=यमस्य कम्बल इवेति वा। शाल्मलितरुर्लोके "सेंमर" इति निगद्यते। पलाशाः=किंशुकाः, ते चते पलाशिनः=तरवः, तेषां श्रेण्याम्=पङ्क्तौ। घुणाक्षरन्यायेन, काष्ठवेधकैः कृमिभिः काष्ठानुवेधे क्रियमाणे यथाऽकस्मादक्षरमिव प्रतीयते, तथा यत्रावितर्कित-कार्य-सिद्धिस्तत्रेत्थमभिधीयते। पुना रोदितुम्, "रो रि" लोपे "ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण" इति दीर्घे।

विरहय्य=परित्यज्य। सप्तदश-शतकानि, शिवराजसमयसूचनार्थमिदम्। शिवराजकालिकयवनदुराचारान्वर्णयति-केत्यादि। मठे मठे=प्रतिपाठालयम्। "मठश्छात्रादिनिलय" इत्यमरः। विच्छिद्य=द्वैधयित्वा। वीथीषु=पथिषु। उद्धूय=ऊर्ध्वीकृत्य। धूम एव ध्वजो येषां ते तेषु=वह्निषु। ध्मायन्ते=ज्वाल्यन्ते।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


णानि पिष्ट्वा पानीयेषु पात्यन्ते, भाष्याणि भ्रंशयित्वा भ्राष्ट्रेषु भर्ज्यन्ते । क्वचिन्मन्दिराणि भिद्यन्ते, क्वचित्तुलसीवनानि छिद्यन्ते, क्वचिद्दारा अपह्रियन्ते, क्वचिद्धनानि लुण्ठ्यन्ते, क्वचिदार्त्तनादाः, क्वचिद्रुधिरधाराः, क्वचिदग्निदाहः, क्वचिद् गृहनिपात इत्येव श्रूयतेऽवलोक्यते च परितः ।

तदाकर्ण्य दुःखितश्चकितश्च योगिराडुवाच—

"कथमेतत् ? ह्य एव पर्वतीयाञ्छकान्विनिर्जित्य, महता जयघोषेण स्वराजधानीमायातः श्रीमानादित्य-पदलाञ्छनो वीरविक्रमः । अद्यापि तद्विजयपताका मम चक्षुषोरग्रत इव समुद्धूयन्ते,

---

पुराणानि=ब्रह्मवैवर्त्तादीनि । ब्राह्मणानां पुराणसंज्ञेति साम्प्रतिकाः । पिष्ट्वा= चूर्णीकृत्य । भाष्याणि=सूत्रव्याख्यानानि वात्स्यायनादिनिर्मितानि । भ्राष्ट्रेषु= भर्जनपात्रेषु । 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ने" त्यमरः । "भाड"इति हिन्दी । दाराः=भार्याः । दृ-विदारण इत्यस्माण्णिजन्तात् "दारजारौ कर्त्तरि णि लुक् चे" ति घञ् । "दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वम्" ।

क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् ।
क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

इति हेमचन्द्रानुसारेण टाबन्तोऽप्ययम् । यथा च "दारा त्रय" इति पद्ये दृश्यते तथा टाबन्तस्यैकवचनादिष्वपि प्रयोगस्तदिष्टोऽवधार्यते । क्वाधुनेत्यारभ्य परित इत्यन्ते समतानामगुणो दण्डिमते । प्रसादस्तु सर्वसम्मतः । रीतिर्वैदर्भी ।

पर्वतीयान्=पर्वतप्रान्तस्थान् । स्वराजधानीम्=उज्जयिनीम् । आदित्य-पदलाञ्छनः=आदित्यपदविभूषितः । लक्ष्मवाची लाञ्छनशब्दः, "कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमि"त्यमरः । समुद्धूयन्ते=कम्पमाना विराज-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



अधुनाऽपि तेषां पटह-गोमुखादीनां निनादः कर्णशष्कुलीम्पूरयतीव, तत्कथमद्य वर्षाणां सप्तदश-शतकानि व्यतीतानी"ति ?

ततः सर्वेषु स्तब्धेषु चकितेषु च ब्रह्मचारिगुरुणा प्रणम्य कथितम्—

"भगवन्! बद्ध-सिद्धासनैर्निरुद्ध-निश्वासैःप्रबोधितकुण्डलिनी-कैर्विजित-दशेन्द्रियैरनाहत-नाद-तन्तुमवलम्ब्याऽऽज्ञाचक्रं संस्पृश्य चन्द्रमण्डलं भित्त्वा, तेजःपुञ्जमविगणय्य, सहस्रदलकमलस्यान्तः प्रविश्य, परमात्मानं साक्षात्कृत्य, तत्रैव रममाणैर्मृत्युञ्जयैरानन्दमा-

---

न्ते । पटह-गोमुखादीनाम्=वाद्यानाम् । पटह=नगारा,गोमुख=तुरही इति हिन्दी । भाविकालङ्कारोऽतीतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वात् ।

भवादृशैः=योगनिरतैः । कालस्य वेगः=गतिर्न ज्ञायत इत्यन्वयः । भवादृशान् विशिनष्टि—बद्धं सिद्धासनम्=योगशास्त्रीय आसनविशेषो यैस्तैः । निरुद्धाः=अन्तर्नियमिताः, निश्वासाः=प्राणा यैस्तैः । प्रबोधिता=उद्योतिता, कुण्डलिनी=पराशक्त्यभिधेया नाडीरूपा ब्रह्मणो मूर्त्तिः, यैस्तैः । विजितानि=वशीकृतानि, दशेन्द्रियाणि यैस्तैः । वाक्-पाणि-पाद-पायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, चक्षुः-श्रोत्र-घ्राण-रसन-त्वगाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । अनाहतश्चासौ नादः, तस्य तन्तुम्=तन्तुतुल्यां सूक्ष्मावस्थालतिकाम् । सुषुम्णामध्ये स्थितं तुरीयं पद्ममनाहतनाम्ना योगशास्त्रे प्रसिद्धम्,तदुत्थो नादोऽनाहतनादः । आज्ञाचक्रम्=भ्रुवोर्मध्ये द्विदलात्मकं चक्रम् । संस्पृश्य=ध्यानावलम्बनं कृत्वा । चन्द्रमण्डलम्=आज्ञाचक्र-परवर्ति-षोडशदलात्मकं चक्रम् । तेजःपुञ्जम्=सोमचक्रवर्त्तिनं महाप्रकाशम् । सहस्रदलकमलस्य=ब्रह्मरन्ध्रवर्त्तिनः सहस्रारचक्रस्य । परमात्मानम्=परं ब्रह्म । तत्रैव=ब्रह्मण्येव । रममाणैः=क्रीडद्भिः । अनिर्वचनीयमानन्दमुपभुञ्जद्भिरिति यावत् । मृत्युञ्जयैः=स्वायत्तीकृतकालवृत्तिभिः । आन-



Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



त्रस्वरूपैर्ध्यानावस्थितैर्भवादृशैर्न ज्ञायते कालवेगः। तस्मिन् समये भवता ये पुरुषा अवलोकितास्तेषां पञ्चाशत्तमोऽपि पुरुषो नावलोक्यते। अद्य न तानि स्रोतांसि नदीनाम्, न सा संस्था नगराणाम्, न साऽऽकृतिर्गिरीणाम्, न सा सान्द्रता विपिनानाम्। किमधिकं कथयामो भारतवर्षमधुनाऽन्यादृशमेव सम्पन्नमस्ति"।

इदमाकर्ण्य किञ्चित्स्मित्वेव परितोऽवलोक्य च योगी जगाद–

"सत्यं न लक्षितो मया समय-वेगः। यौधिष्ठिरे समये कलितसमाधिरहं वैक्रम-समय उदस्थाम्। पुनश्च वैक्रम-समये समाधिमाकलय्य, अस्मिन् दुराचारमये समयेऽहमुत्थितोऽस्मि, अहं पुनर्गत्वा समाधिमेव कलयिष्यामि, किन्तु तावत्सङ्क्षिप्य कथ्यतां का दशा भारतवर्षस्ये"ति।

तत्संश्रुत्य भारतवर्षीय-दशा-संस्मरण-सञ्जात-शोको हृदयस्थ-

---

न्दमात्रस्वरूपैः=आनन्दमये ब्रह्मणि लीनत्वात्तत्स्वरूपैः। कालवेगः=कालगतिः। यत्तु योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धानां शब्दानामुपादानं तच्छास्त्रानभिज्ञस्य बोधाजनकमित्यप्रतीतत्वदोषदुष्टमिदमिति, तन्न, अत्रत्यगद्यस्य योगशास्त्रोक्त-ध्यानप्रकारे व्युत्पत्त्याधायकत्वादेतदर्थमेव समुल्लिखितत्वाच्च। अत एव "न सा विद्या न तच्छास्त्रमि"त्यादिना साहित्यस्य व्युत्पत्त्यापि तदर्थस्य सर्वमयत्वं सूचितम्। कथमन्यथा "वहिर्विकारं प्रकृतेः पृथगि"त्यादीनां "वागर्थाविव संपृक्ताविं"त्यादीनाञ्च न तद्दोषदुष्टत्वमित्यलमसदावेशेन।

पञ्चाशत्तमः=पञ्चाशत्संख्यापूरकः। कैमुतिकन्याय-सूचकोऽपिः। यौधिष्ठिरे=युधिष्ठिरस्यायं समयो यौधिष्ठिरस्तस्मिन्। भारतवर्ष-सम्बन्धिन्या दशायाः संस्मरणेन सञ्जातः शोको यस्य सः। हृदयस्थो यः प्रसादः=प्रसन्नता, तस्य

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



प्रसाद-सम्भारोद्गिरण-श्रमेणेवातिमन्थरेण स्वरेण "मा स्म धर्मध्वंसन-घोषणैर्योगिराजस्य धैर्यमवधीरय" इति कण्ठं रुन्धतो बाष्पान्विगणय्य, नेत्रे प्रमृज्य, उष्णं निःश्वस्य, कातराभ्यामिव नयनाभ्यां परितोऽवलोक्य, ब्रह्मचारिगुरुः प्रवक्तुमारभत ।

"भगवन् ! दम्भोलिघटितेयं रसना; या दारुण-दानवोदन्तोदीरणैर्न दीर्य्यते, लोहसारमयं हृदयं यत्संस्मृत्य यावनान्परःसहस्रान्दुराचाराञ्छतधा न भिद्यते, भस्मसाच्च न भवति । धिगस्मान्, येऽद्यापि जीवामः, श्वसिमः, विचरामः, आत्मन आर्य्यवंश्यांश्चाभिमन्यामहे"—

उपक्रममुमाकर्ण्यावलोक्य च मुनेर्विमनायमानं हरिद्राद्रवक्षालितमिव वदनम्, निपतद्वारिबिन्दुनी नयने, अञ्चित-रोमकञ्चुकं शरीरम्, कम्पमानमधरम्, भज्यमानं च स्वरम्, अवागच्छत्-

---

सम्भारः=अतिशयः, तस्योद्गिरणे=वमने यः श्रमः, तेनेवेत्युत्प्रेक्षा । धर्मस्य=श्रुतिप्रतिपाद्यस्यार्थस्य, यद् ध्वंसनम्=उन्मूलनम्, तस्य घोषणैः=कथनैः ।

दम्भोलिघटिता=वज्रमयी । "दम्भोलिरशनिर्द्वयोरि"त्यमरः । दारुणानाम्=भयङ्कराणाम्, दानवानाम्=म्लेच्छानाम्, उदन्तस्य=वृत्तान्तस्य । "वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादि"त्यमरः । लोहसारमयम्=अयोनिर्मितम् । सहस्रात् पराः परःसहस्रास्तान् । राजदन्तादित्वात्सहस्रशब्दस्य परनिपातः । पारस्करादित्वात्सुट् । विशेष्यनिघ्नत्वाद्वाच्यलिङ्गता । नास्मज्जीवनं जीवनम्, अपि तु भस्त्राया इव श्वसनमिति सूचयन् जीवाम इत्यभिधाय श्वसिम इति ।

विमनायमानम्=दुर्मनायमानम् । हरिद्रा=महारजनम्, तद्द्रवेण=तद्रसेन, क्षालितमिव=धौतमिव । उत्प्रेक्षा । निपतन्तः=स्खलन्तः, वारिबिन्दवः=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



"सकलानर्थमयः, सकल-वञ्चनामयः, सकलपापमयः, सकलोपद्रवमयश्चायं वृत्तान्तः" इति। "अत एव तत्स्मरणमात्रेणापि खिद्यत एष ब्राह्मणो हृदये, तन्नाहमेनं निरर्थं जिग्लापयिषामि, न वा चिखेदयिषामि" इति विचिन्त्य,—

"मुने! विलक्षणोऽयं भगवान् सकल-कला-कलाप-कलनः, सकल-कालनः, करालः कालः। स एव कदाचित् पयः-पूर-पूरितान्यकूपार-तलानि मरूकरोति। सिंह-व्याघ्र-भल्लूक-गण्डक-फेरु-शश-सहस्र-व्याप्तान्यरण्यानि जनपदीकरोति, मन्दिर-प्रासाद-हर्म्य-शृङ्गाटक-चत्वरोद्यान-तडाग-गोष्ठमयानि नगराणि च कान-

---

अस्रकणा याभ्यां ते। अञ्चितरोमकञ्चुकम्=सरोमाञ्चम्। जिग्लापयिषामि=ग्लपयितुमिच्छामि। चिखेदयिषामि=खेदयितुमिच्छामि। मुनिपदेन प्रकरणेऽस्मिन् ब्रह्मचारिगुरुर्विवक्षितः। अत्र वक्तृबोद्धव्यौ सूक्ष्मदृशा विमर्शयितव्यौ। सकलानां कलानां यः कलापः=समूहः, तत्कलनः=तन्निर्माता। सकलान् कालयतीति सकलकालनः=समस्तान् जरयिता। कालः=महाकालः। "कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोरि"ति मेदिनी। अकूपारतलानि=समुद्रतलानि। "समुद्रोऽब्धिरकूपार"इत्यमरः। मरूकरोति=मरुतुल्यानि करोति। अभूततद्भावे च्विः। गण्डकः=खड्गी। लोके "गैंडा" इति। फेरवः=शृगालाः। शृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुका" इत्यमरः। मन्दिराणि=देवनिवासाः, प्रासादाः=भूसुरनिवासाः, यद्यपि "प्रासादो देवभूभुजाम्"इत्यमरेण देवनिवासस्यापि प्रासादपदवाच्यता, तथापि मन्दिरपदस्य तदर्थकस्य पृथगुपादानेन नोभयपरत्वमिति ध्येयम्, हर्म्यम्=धनिकावासः, "हर्म्यादि धनिनां वास"इत्यमरः, शृङ्गाटकम्=चतुष्पथम्, "चौराहा" इति हिन्दी, चत्वरम्=अङ्गणम्, "अङ्गणं चत्वराजिरे"-इत्यमरः, उद्यानम्=वाटिका, "पुमानाक्रीड उद्यानम्"इत्यमरः, "गोष्ठं गोस्थानक-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



नीकरोति। निरीक्ष्यताम्–कदाचिदस्मिन्नेव भारते वर्षे यायजूकै राजसूयादियज्ञा व्ययाजिषत,कदाचिदिहैव वर्ष–वातातपऽऽहिम-सहानि तपांस्यतापिषत। सम्प्रति तु म्लेच्छैर्गावो हन्यन्ते, वेदा विदीर्यन्ते, स्मृतयः सम्मृद्यन्ते, मन्दिराणि मन्दुरीक्रियन्ते,सत्यः पात्यन्ते, सन्तश्च सन्ताप्यन्ते। सर्वमेतन्माहात्म्यं तस्यैव महाकालस्येति कथं धीरधौरेयोऽपि धैर्यं विधुरयसि ? शान्तिमाकलय्यातिसंक्षेपेण कथय यवनराज्य-वृत्तान्तम्। न जाने किमित्यनावश्यकमपि शुश्रूषते मे हृदयम्"इति कथयित्वा तूष्णीमवतस्थे।

अथ स मुनिः—"भगवन्! धैर्येण, प्रसादेन, प्रतापेन, तेजसा, वीर्येण, विक्रमेण, शान्त्या, श्रिया, सौख्येन, धर्मेण, विद्यया, च सममेव परलोकं सनाथितवति तत्र भवति वीरविक्रमादित्ये,पारस्परिक-विरोध-विशिथिलीकृत-स्नेहबन्धनेषु राजसु, भामिनी-

---

मि"त्यमरः,"गोशाला"इति हिन्दी। प्राचुर्यार्थे मयट्, एतत्प्रचुराणीत्यर्थः। काननीकरोति=जङ्गलीकरोति। यायजूकैः=इज्याशीलैः। "इज्याशीलो यायजूक" इत्यमरः। व्ययाजिषत=कृताः। व्युपसृष्टाद् यजेर्लुङि। अतापिषत=तप्तानि। मन्दुरीक्रियन्ते=वाजिशालीक्रियन्ते। "वाजिशाला तु मन्दुरे"त्यमरः। पात्यन्ते, पातिव्रत्यात्। व्यभिचार्यन्त इत्यर्थः। धीरधौरेयः=धीरधुरन्धरः। विधुरयसि=विकलयसि। "वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिष्वि"ति मेदिनी। शुश्रूषते=श्रोतुमिच्छति। "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन" इत्यात्मनेपदम्। यद्यपि योगिराजेन सामान्यतः परिस्थितिर्ज्ञायते; तथाप्यत्र विशेषतो जिज्ञास्यते।

सनाथितवति=गतवति। मृत इति यावत्। धैर्यादिना साकं सनाथीकरणमिति सहोक्तिरलङ्कारः। सौकुमार्यं नाम गुणः, अमङ्गलस्य विस्पष्टमनभिधानात्। तत्र भवति=श्रेष्ठे। "तत्र च भावेने"ति सप्तमी। पारस्परिकविरोधेन विशिथि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



भ्रूभङ्ग-भूरिभाव-प्रभावं-पराभूत-वैभवेषु प्रशंसामात्र-प्रियेषु प्रभुषु, इन्द्रस्त्वं वरुणस्त्वं कुबेरस्त्वमिति वर्णनामात्रसक्तेषु बुधजनेषु, कश्चन गजिनी-स्थान-निवासी महामदो यवनः ससेनः प्राविशद् भारते वर्षे। स च प्रजा विलुण्ठ्य, मन्दिराणि निपात्य, प्रतिमा विभिद्य, परः-शताञ्जनांश्च दासीकृत्य, शतश उष्ट्रेषु रत्नान्यारोप्य, स्वदेशम-नैषीत् । एवं स ज्ञातास्वादः पौनःपुन्येन द्वादशवारमागत्य भारत-मलुलुण्ठत् । तस्मिन्नेव च स्वसंरम्भ एकदा गुर्जरदेश-चूडायितं सोमनाथतीर्थमपि धूलीचकार । अद्य तु तत्तीर्थस्य नामापि केनापि न स्मर्यते; परं तत्समये तु लोकोत्तरं तस्य वैभवमासीत् । तत्र हि महार्ह-वैदूर्य-पद्मराग-माणिक्य-मुक्ताफलादि-जटितानि कपा-टानि, स्तम्भान्, गृहावग्रहणीः, भित्तीः, वलभीः, विटङ्कानि च निर्मथ्य, रत्ननिचयमादाय, शतद्वय-मण-सुवर्ण-शृङ्खलावलम्बिनीं

---

लीकृतानि=शिथिलतामापादितानि स्नेहबन्धनानि यैस्तेषु । भामिनीनाम्=मानिनीनाम्, ये भ्रूभङ्गाः=सकटाक्षेक्षणानि, भूरिभावाः=हावाद्याश्चेष्टाः, तेषां प्रभावेण पराभूतानि=तिरस्कृतानि, वैभवानि=धनानि, येषां तादृशेषु। गजि-नी="ग़ज़नी" इति लोके प्रसिद्धा । संस्कृतशब्दापभ्रंशीभूता एव सर्वभाषाशब्दा इत्यभिप्रायेण प्रायः सार्थकसंस्कृतशब्दानामेव नामादिष्वपि प्रयोगः । महामदः, महमूद इति लोकप्रसिद्धं तन्नाम, देशनाम्ना "महमूद ग़ज़नवी" इति वृत्तपुस्तकेषु समुल्लिखितम् । अलुलुण्ठत्=अचूचुरत् । गुर्जरदेशचूडायितम्=गुर्जरदेश-शिरोभूषणतुल्यम् । धूलीचकार=नाशयामास । महार्हैः=बहुमूल्यैः, वैदूर्यादिभिः, जटितानि=प्रोतानि । 'जट झट सङ्घात'इत्यस्य प्रयोगः । "जडे हुवे" इति हिन्दी । गृहावग्रहणीः=देहलीः । भित्तीः=कुड्यानि । वलभीः=गोपानसीः। "गोपानसी तु वलभिच्छादने वक्रदारुणी"त्यमरः "छज्जा"

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



चञ्चच्चाकचक्य-चकितीकृतावलोचक-लोचन-निचयां महाघण्टां प्रसह्य सङ्गृह्य, महादेवमूर्तावपि गदामुदतूतुलत् । अथ "वीर ! गृहीतमखिलं वित्तम्, पराजिता आर्यसेनाः, बन्दीकृता वयम्, सञ्चितममलं यशः, इतोऽपि न शाम्यति ते क्रोधश्चेदस्मांस्ताडय, मारय, छिन्धि, भिन्धि, पातय, मज्जय, खण्डय, कर्तय, ज्वलय, किन्तु त्यजेमामकिञ्चित्करीं जडां महादेव-प्रतिमाम् । यद्येवं न स्वीकरोषि तद् गृहाणास्मत्तोऽन्यदपि सुवर्णकोटिद्वयम्, त्रायस्व, मैनां भगवन्मूर्तिं स्प्राक्षीः" इति साम्रेडं कथयत्सु, रुदत्सु पतत्सु विलुठत्सु प्रणमत्सु च पूजकवर्गेषु "नाहं मूर्तीर्विक्रीणे किन्तु भिनद्मि"इति संगर्ज्य, जनताया हाहाकार-कलकलमाकर्णयन् घोरगदया मूर्तिमतुत्रुटत् । गदापातसमकालमेव चानेकार्बुदपद्ममुद्रामूल्यानि रत्नानि मूर्तिमध्यादुच्छलितानि परितोऽवाकीर्यन्त । स च दग्धमुखस्तानि रत्नानि मूर्तिखण्डानि च क्रमेलकपृष्ठेष्वारोप्य सिन्धुनदमुत्तीर्य,स्वकीयां विजयध्वजिनीं गजिनीं नाम राजधानीं प्राविशत् ।

---

इति हिन्दी "धरन"इति वा । मणशब्दो लोके "मन"इति ख्यातः । चञ्चता= समुच्छलता, चाकचक्येन, चकितीकृतः=विस्मेरीकृतः, अवलोचकलोचनानाम्=द्रष्टृजननयनानाम्, निचयः=समूहो यया ताम् । उदतूतुलत्=प्राहिणोत् । उत्पूर्वकादुन्मानार्थकाच्चौरादिकात्तुलधातोः कर्त्तरि लुङि । "अकिञ्चित्करीं जडामि"ति तदीयबोधमादाय तत्प्रीतये वा, न वस्तुगत्येति बोध्यम् । स्प्राक्षीः, माङ्योगे लुङ्, अत एव नाट् । स्पार्क्षीः, स्पृक्ष इत्यपि रूपे । जनतायाः=जनसमूहस्य । अतुत्रुटत्=अभिनत् । उच्छलितानि=उत्पतितानि । दग्धमुखः=दुष्टः । "मुँहजरा" इति हिन्दी । क्रमेलकाः=उष्ट्राः, "उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गा" इत्यमरः । विजयध्वजिनीम्=विजयध्वजवतीम् । "न कर्मधारयादि"ति निषेधस्यासार्वत्रि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



अथ कालक्रमेण सप्ताशीत्युत्तरसहस्रतमे ( १०८७ ) वैक्रमाब्दे, सशोकं सकष्टं च प्राणांस्त्यक्तवति महामदे, गोरदेशवासी कश्चिद् "शहाबुद्दीन"नामा प्रथमं गजिनीदेशमाक्रम्य, महामदकुलं धर्मराजलोकाध्वन्यद्धनीनं विधाय, सर्वाः प्रजाश्च पशुमारं मारयित्वा, तद्रुधिरार्द्रमृदा गोरदेशे बहून् गृहान् निर्माय, चतुरङ्गिण्याऽनीकिन्या भारतवर्षं प्रविश्य, शीतलशोणितानप्यसयन् पञ्चाशदुत्तर-द्वादश-शतमितेऽब्दे (१२५०) दिल्लीमश्वयाम्बभूव। ततो दिल्लीश्वरं पृथ्वीराजं कान्यकुब्जेश्वरं जयचन्द्रं च पारस्परिक-विरोध-ज्वर-ग्रस्तं विस्मृत-राजनीतिं भारतवर्ष-दुर्भाग्यायमानमाकलय्यानायासेनोभावपि विशस्य, वाराणसीपर्य्यन्तमखण्डमण्डलमकण्टकमकीटकिट्टं महारत्नमिव महाराज्यमङ्गीचकार। तेन वाराणस्यामपि बहवोऽस्थिगिरयः प्रचिताः, रिङ्गत्तरङ्ग-भङ्गा

---

कत्वमुक्तम्। गोरदेशः=सिन्धुनद्याः पश्चिमदिशि यवनप्रधानो देशविशेषः। शहाबुद्दीनमपि देशनाम्ना "शहाबुद्दीन गोरी"ति कथयन्ति। अध्वनीनम्=पान्थम्। चतुर्भिरङ्गैः समेता चतुरङ्गिणी, तया। "हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमि"त्यमरः। अनीकिन्या=सेनया। सहार्थे। शीतलशोणितान्=युद्धेच्छाविरहितान्। असयन्=उपतापयन्। अश्वयाम्बभूव=अश्वैरतिचक्राम। "तेनातिक्रामती"ति णिच्। विस्मृता राजनीतिः="वयं पञ्च वयं पञ्च वयं पञ्च शतञ्च ते। परैः साकं विवादे तु वयं पञ्चोत्तरं शतमि"त्येवं यौधिष्ठिरनीतिः, येन तम्। विशस्य=घातयित्वा, अकीटकिट्टम्=कीटकिट्टविरहितम्। कीटाः=कृमयः, किट्टम्=मलम्। अस्थिगिरयः=कीकसपर्वताः। गिरिशब्दप्रयोगो महतो हत्याकाण्डस्य ध्वननाय। रिङ्गन्तः=चलन्तः, तरङ्गभङ्गाः=ऊर्मिभेदा यस्यां सा। शोणितेन शोणा=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



गङ्गाऽपि शोणित-शोणा शोणीकृता, परःसहस्राणि देवमन्दिराणि भूमिसात्कृतानि । स एव प्राधान्येन भारते यावनराज्याङ्कुरारोपकोऽभूत् । तस्यैव च कश्चित् क्रीतदासः "कुतुबुद्दीन"नामा प्रथमो भारतसम्राट् संजातः । तमारभ्याद्यावधि राक्षसा एव राज्यमकार्षुः । दानवा एव च दीनानदीदलन् । अभूत् केवलम् "अकबरशाह"नामा यद्यपि गूढशत्रुर्भारतवर्षस्य ; तथापि शान्तिप्रियो विद्वत्प्रियश्च । अस्यैव प्रपौत्रो मूर्तिमदिव कलियुगम् , गृहीतविग्रह इव चाधर्मः, आलमगीरोपाधिधारी "अवरङ्गजीवः" सम्प्रति दिल्लीवल्लभतां कलङ्कयति । अस्यैव पताकाः केकयेषु, मत्स्येषु,

---

रक्ता । शोणीकृता=शोणतामापादिता । मेकलगिरिसमुद्भूतो विहारविहारी महानदः शोणः । भूमिसात्कृतानि=धूलिसात्कृतानि । भारतसम्राट्=सम्राट्सदृशे लाक्षणिकोऽयं शब्दः ।

राक्षसाः=निर्दया हिंसाप्रियाश्च । अदीदलन्=अजीघतन् । गूढशत्रुः= गुप्तरिपुः । राजपुत्रवंश्यैः सहोद्वाहादिसम्बन्धं प्राचारयदिति मुद्रान्तरेण सर्वान् म्लेच्छान् विधित्सुरासीदिति तत्त्वम् । अवरङ्गजीवः = "औरङ्गजेब" इतिनामा ।

वितस्ताया-(झेलम) श्चन्द्रभागाया-(चनाव) श्चान्तरालवर्त्ती केकयदेशः, रामायणसमये "गिरिव्रज" नाम्ना ख्याता नगर्येतदीयराजधान्यासीत् । भरतजनन्याः केकय्या जन्मभूरियमेवेति रामायणे व्यक्तम् । गिरिव्रजस्य ( गिरझक ) जवनसाम्राज्यकाले "जलालपुर" इति नामकरणमभूत् ।

इन्द्रप्रस्थात्पश्चिमस्थो दृषद्वत्याश्च दक्षिणस्थो मरुभूमेः पूर्वस्थो भूखण्डो मत्स्यदेशः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



मगधेषु, अङ्गेषु, वङ्गेषु, च दोधूयन्ते, केवलं दक्षिणदेशेऽधुनाऽप्यस्य परिपूर्णो नाधिकारः संवृत्तः। दक्षिणदेशो हि पर्वत-बहुलोऽरण्यानी-सङ्कुलश्चास्तीति चिरोद्योगेनापि नायमशकन्महाराष्ट्रकेसरिणो हस्तयितुम् । साम्प्रतमस्यैवाऽऽत्मीयो दक्षिणदेश-शासकत्वेन "शास्तिखाननामा" प्रेष्यत इति श्रूयते । महाराष्ट्रदेशरत्नम्, यवन-शोणित-पिपासाकुल-कृपाणः, वीरता-सीमन्तिनी-सीमन्त-सुन्दर-सान्द्र-सिन्दूर-दान-देदीप्यमान-दोर्दण्डः, मुकुट-मणिर्महाराष्ट्राणाम्, भूषणं भटानाम्, निधिर्नीतीनाम्, कुलभवनं कौशलानाम्, पारावारः परमोत्साहानाम्, कश्चन प्रातःस्मरणीयः, स्वधर्माग्रह-ग्रह-ग्रहिलः, शिव इव धृतावतारः, शिववीरश्चास्मिन्

---

मगधदेशः=कीकटापरनामा वर्त्तमान-दक्षिणविहारो गया-राजगृहादि-समवेतः ।

अङ्गदेशः=वर्त्तमान-भागलपुर-संवलितो भूखण्डविशेषः ।

अङ्गदेशात्पूर्वस्थितोऽधुना वङ्गालनाम्ना ख्यातो वङ्गदेशः ।

अरण्यानी=महदरण्यम्, तया सङ्कुलः=व्याप्तः । हस्तयितुम्=हस्ते कर्त्तुम् । वशीकर्त्तुमिति यावत् । शास्तिखानः, "शाइस्ता खां" इति प्रसिद्धं नाम। रत्नशब्दस्य नित्यक्लीबत्वम्। यवनानाम्=मोहमदानाम्, शोणितस्य पिपासायामाकुलः कृपाणो यस्य सः । वीरस्य भावो वीरता=शूरता, सैव सीमन्तिनी=ललना, रूपकम्, तस्याः सीमन्ते=केशवेशे, सुन्दरं सान्द्रम्=घनीभूतम्, यत्सिन्दूरदानम्=नागकेशरचर्चनम्, तेन देदीप्यमानो दोर्दण्डः=बाहुदण्डो यस्य सः। श्रुत्यनुप्रासः। स्वधर्मस्य=सनातनधर्मस्य, य आग्रहग्रहः=हठादपि पालनम्, तत्र ग्रहिलः=दृढतरः। शिव इवेत्युत्प्रेक्षा। शिववीरः="शिवाजी" इति विख्यातः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



पुण्यनगरान्नेदीयस्येव सिंहदुर्गे ससेनो निवसति। विजयपुराधीश्वरेण साम्प्रतमस्य प्रवृद्धं वैरम् । "कार्यं वा साधयेयं देहं वा पातयेयम्"इत्यस्य सारगर्भा महती प्रतिज्ञा। सतीनां सतां त्रैवर्णिकस्याऽऽर्यकुलस्य धर्मस्य भारतवर्षस्य चाऽऽशा-सन्तान-वितानस्यायमेवाऽऽश्रयः। इयमेव वर्तमाना दशा भारतवर्षस्य । किमधिकं विनिवेदयामो योग-बलावगत-सकल-गोप्यतम-वृत्तान्तेषु ? " इति कथयित्वा विरराम।

तदाकर्ण्य विविध-भाव-भङ्ग-भासुर-वदनो योगिराजो मुनिराजं तत्सहचरांश्च निपुणं निरीक्ष्य, तेषामपि शिववीरान्तरङ्गतामङ्गीकृत्य, मुनिवेषव्याजेन स्वधर्मरक्षात्रतिनश्चोररीकृत्य, "विजयतां शिववीरः, सिद्ध्यन्तु भवतां मनोरथाः" इति मन्दं व्याहार्षीत्।

अथ किमपि पिपृच्छिषामीति शनैरभिधाय बद्धकरसम्पुटे सोत्कण्ठे जटिलमुनौ "अवगतम्, यवनयुद्धे विजय एव, दैवादापद्रस्तोऽपि च सखिसाहाय्येनाऽऽत्मानमुद्धरिष्यति"इति समभाणीत्। मुनिश्च गृहीतमित्युदीर्य, पुनः किञ्चिद्विचार्य्येव, स्मृत्वेव च, दीर्घमुष्णं निःश्वस्य, रोरुध्यमानैरपि किञ्चिदुद्गतैर्बाष्पबिन्दुभिराकुलनयनो "भगवन् ! प्रायो दुर्लभो युष्माद्दक्षाणां साक्षात्कार इत्यपराऽपि पृच्छाऽऽच्छादयति माम्" इति न्यवेदीत्। स च "आम् !

---

पुण्यनगरात्="पूना" इति ख्यातात् । नेदीयसि=अतिशयेनान्तिके । "अन्तिकबाढयोर्नेदसाधावि"ति नेदादेशः। आशायाः, सन्तानम्=परम्परा, तस्य वितानम्=विस्तारः, तस्य। योगबलेन=योगसामर्थ्येन, अवगतः=विज्ञातः, सकलो गोप्यतमः=अतिरहस्यो वृत्तान्तो यैस्तेषु ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


ऊरीकृतम्, जीवति सः, सुखेनैवाऽऽस्ते" इत्युदतीतरत्। अथ तं कदा द्रक्ष्यामीति पुनः पृष्टवति "तद्विवाहसमये द्रक्ष्यसि" इत्यभिधाय, बहूनि सान्त्वना-वचनानि च गम्भीरस्वरेणोक्त्वा, सपद्युपत्यकाम्, गण्डशैलान्, अधित्यकाञ्चाऽऽरुह्य, पुनस्तस्मिन्नेव पर्वतकन्दरे तपस्तप्तुं जगाम।

ततः शनैः शनैर्निर्यातेष्वपरिचितजनेषु, संवृत्ते च निर्मक्षिके, मुनिर्गौरवटुमाहूय, विजयपुराधीशाज्ञया शिववीरेण सह योद्धुं ससेनं प्रस्थितस्य "अपजलखानस्य" विषये यावत्किमपि प्रष्टुमियेष; तावत्पादचारध्वनिमिव कस्याप्यश्रौषीत्। तमवधार्यान्यमनस्क इव मुनौ, गौरबटुरपि तेनैव ध्वनिना कर्णयोः कृष्ट इव समुत्थाय, निपुणं परितो निरीक्ष्य, पर्य्यस्य, "कोऽयम् ?" इति साम्रेडं व्याहृत्य, कमप्यनवलोक्य, पुनर्निवृत्य, "मन्ये मार्जारः कोऽपि" इति मन्दं गुरवे निवेद्य, पुनस्तथैवोपविवेश। मुनिश्च मा स्म कश्चिदितरः श्रौषीदिति सशङ्कः क्षणं विरम्य पुनरुपन्यस्तुमारेभे—

"वत्स गौरसिंह! अहमत्यन्तं तुष्यामि त्वयि, यत्त्वमेकाकी "अपजलखानस्य" त्रीनश्वान्, तेन दासीकृतान् पञ्च ब्राह्मणतनयांश्च

---

उररीकृत्य=स्वीकृत्य। उदतीतरत्=उत्तरयाञ्चकार। सान्त्वनावचनानि=सामवाक्यानि। उपत्यकाम्=अद्रेरधः सन्निहितां भूमिम्। गण्डशैलान्=पर्वतात् पतितान् स्थूलपाषाणान्। "गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेरि" त्यमरः। अधित्यकाम्=अद्रेरूर्ध्वां भूमिम्। "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरि" त्युभयत्रापि त्यकन्। "उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यके" त्यमरः। निर्मक्षिके=एकान्ते, मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं तस्मिन्,। मानवसञ्चारदेशे सर्वत्र मक्षिकास्तिष्ठन्तीति तदभावेन जनसंचाराभावो लक्ष्यते। उपन्यस्तुम्=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



मोचयित्वाऽऽनीतवानसीति। कथं न भवेरीदृशः?, कुलमेवेदृशं राजपुत्रदेशीयक्षत्रियाणाम्"। तावत् पुनरश्रूयत मर्मरः पादक्षेपश्च। ततो विरम्य, मुनिः स्वयमुत्थाय, प्रोन्नतं शिलापीठमेकमारुह्य, निपुणतया परितः पश्यन्नपि कारणं किमपि नावलोकयामास चरणाक्षेपशब्दम्य। अथ पुनरेकतानेन निपुणं निरीक्षमाणेन गौर-सिंहेन दृष्टम्-यत् कुटीर-निकटस्थ-निष्कुटक-कदलीकूटे द्वित्रास्तरवोऽतितरां कम्पन्त इति। तदेव संशयस्थानमित्यङ्गुल्या निर्दिश्य, कुटीर-बलीके गोपयित्वा स्थापितानामसीनामेकमाकृष्य, रिक्तहस्तेनैव मुनिना पृष्ठतोऽनुगम्यमानः कपोल-तल-विलम्बमानान्, चक्षुश्चुम्बिनः, कुटिल-कचान् वामकराङ्गुलिभिरपसारयन्, मुनिवेषोऽपि किञ्चित्कोप-कषायित-नयनः, कर-कम्पित-कृपा-कृपण-कृपाणो महादेवमारिराधयिषुस्तपस्विवेषोऽर्जुन इव शान्तवीररस-

---

कथयितुम्। **राजपुत्रदेशः**=राजपुत्रस्थानापभ्रंशीभूतो लोके सम्प्रति "राजपूताना" इति प्रसिद्धः। **मर्मरः**=शुष्कपर्णध्वनिः। "अथ मर्मरः। स्वनिते वस्त्रपर्णानामि"त्यमरः। **एकतानेन**=एकचित्तेन। निष्कुटा एव निष्कुटकाः=गृहारामाः, "गृहारामास्तु निष्कुटा" इत्यमरः, कुटीरनिकटस्थाश्च ते गृहारामास्तेषु, कदलीनाम् =रम्भाणाम्, कूटे=समूहे। वलीके=पटले। "वलीकनीध्रे पटलप्रान्त" इत्यमरः। "छप्पर की ओरी" इति हिन्दी।

**रिक्तहस्तेन**=शून्यकरेण। **कपोलस्थलविलम्बमानान्**=कटस्थितान्। **किञ्चित्कोपेन**=ईषत्क्रोधेन, **कषायिते**=कलुषिते, **नयने**=नेत्रे यस्य सः। **करे कम्पितः, कृपाकृपणः**=दयाशून्यः, **कृपाणः**=असिर्यस्य सः। **आरिराधयिषुः**=सेवितुमिच्छुः। शङ्करसमाराधनाय करकलितचापो मध्यमपाण्डवस्तपश्चचारेति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


द्वयस्नातः सपदि समागतवांस्तन्निकटे, अपश्यच्च लता-प्रतान-वितान-वेष्टित-रम्भा-स्तम्भ-त्रितयस्य मध्ये नील-वस्त्र-खण्ड-वेष्टित-मूर्द्धानं हरित-कञ्चुकं श्याम-वसनानद्ध-कटितट-कर्बुरा-धोवसनं काकासनेनोपविष्टं रम्भालवाल-लग्नाधोमुख-खड्गत्सरु-न्यस्त-विपर्य्यस्त-हस्त-युगलम्, लशुनगन्धिभिर्निश्वासैः कदली-किसलयानि मलिनयन्तम् , नवाङ्कुरित-श्मश्रु-श्रेणिच्छलेन कन्य-

---

महाभारतीया कथा किरातार्जुनीय-महाकाव्य-मूलभूता । पूर्णोपमा । लतानाम्=वल्लीनाम्, "वल्ली तु व्रततिर्लते"त्यमरः, प्रतानानि=सूक्ष्मतन्तवः, तेषां वितानम्=विस्तारः,तेन वेष्टितम्=वलयितम्, रम्भास्तम्भानां त्रितयम्=कदली-स्तम्भत्रयं तस्य । यवनयुवकमपश्यदित्यन्वयः । तमेव विशिनष्टि—नील्या रक्तं नीलम् , तच्च वस्त्रखण्डम् , तेन वेष्टितो मूर्धा यस्य तम् । हरितः=हरिद्वर्णः, कञ्चुकः=चोलको यस्य तम् । "अङ्गरखा, चोंगा"इति हिन्दी । श्यामवसनेन=कृष्णवस्त्रेण,"वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकमि"त्यमरः,आनद्धम्=आच्छादितम्, कटितटे, कर्बुरम्=अनेकवर्णम्, "चित्रं किर्मीर-कल्माष-शबलैताश्च कर्बुर"इत्यमरः, अधोवसनम्=नाभ्यूरुजङ्घाच्छादनम्, "तहमत, लुंगी" इति हिन्दी, यस्य तम् । काकासनेन=चिबुकार्पितजानुयुगलासनेन । रम्भाया आलवाले=आवापे,"स्यादालवालमावालमावाप" इत्यमरः,वृक्षादिमूले समन्ततोऽम्भसां धारणार्थंमृत्तिकाद्यवरोध आलवालम्,"ओटा"इति हिन्दी,अधोमुखस्य=निम्राननस्य, खड्गस्य. त्सरौ=मुष्टौ, "तलवार की मूठ" इति हिन्दी, "त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादि"त्यमरः, न्यस्तम्=स्थापितम्, विपर्यस्तम्=न्युब्जीभूतम्, हस्तयुगलम्=करद्वयं यस्य तम् । लशुनस्य=रसोनस्य गन्ध इव गन्धो येषां तैः । लुप्तोपमा । अथवा रसोनगन्धमिश्रैः । इन्यन्तम् । किसलयानि=नवपल्लवानि । नवाङ्कुरितायाः=नवोद्गतायाः, श्मश्रुश्रेण्याः,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कापहरण-पङ्क-कलङ्क-पङ्क-कलङ्कितानन्म्, विंशतिवर्ष-कल्पं यवनयुवकमेकम्। ततः परस्परं चाक्षुषे सम्पन्ने, दृष्टोऽहमिति निश्चित्य, उत्प्लुत्य, कोशात् कृपाणमाकृष्य, युयुत्सुः सोऽपि सम्मुखमवतस्थे। ततस्तयोरेवं संजाताः परस्परमालापाः।

गौरसिंहः—कुतो रे ! यवन-कुल-कलङ्क !

यवनयुवकः—आः ! वयमपि कुत इति प्रष्टव्याः ? भारतीय-कन्दरिकन्दरेष्वपि वयं विचरामः, शृङ्ग-लाङ्गूल-विहीनानां हिन्दु-पद-व्यवहार्याणां च युष्मादृक्षाणां पशूनामाखेटक्रीडया रमामहे ।

गौरसिंहः—[सक्रोधं विहस्य] वयमपि तु स्वाङ्कागतसत्त्ववृत्तयः शिवस्य गणा अत्रैव निवसामः, तत्सुप्रभातमद्य, स्वयमेव त्वं दीर्घ-दावदहने पतङ्गायितोऽसि ।

यवनयुवकः—अरे रे वाचालाः ! ह्यो रात्रौ युष्मत्कुटीरे रुदतीं समायातां ब्राह्मण-तनयां सपदि प्रयच्छत, तत्कदाचिद्दयया जीव-

---

छलेन=व्याजेन। कन्यकाया अपहरणरूपं यत् पङ्कम्=पापम्, "अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मे"त्यमरः, तस्य यः कलङ्कः=दुर्यशः, स एव पङ्कः=कर्दमः, "पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमावि"त्यमरः, तेन कलङ्कितम्=भ्रष्टम्, आननं यस्य तम्। मुखसमुद्भूतश्मश्रूणां कलङ्कपङ्कत्वेनोत्प्रेक्षा। विंशतिवर्षकल्पम्=प्रायो विंशति-वर्षवयस्कम्। चाक्षुषे=चक्षुरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे। उत्प्लुत्य=उत्पत्य। "कूद कर" इति हिन्दी। युयुत्सुः=योद्धुमिच्छुः। अवतस्थे=स्थितः। "समवप्रविभ्यः स्थ" इत्यात्मनेपदम्। भारतीयाः=भारतभवाः, ये कन्दरिणः=शैलास्तेषां कन्द-रेषु। आखेटक्रीडया=मृगयारमणेन। स्वाङ्के, आगताः सत्त्वाः=प्राणिन एव, वृत्तयः=जीवनसाधनानि येषां ते। दीर्घश्चासौ दावदहनः=वनाग्निस्तस्मिन्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


तोऽपि त्यजेयम्, अन्यथा मदसिभुजङ्गिन्या दष्टाः क्षणात् कथावशेषाः संवर्त्स्यथ ।

कलकलमेतमाकर्ण्य श्यामबटुरपि कन्यासमीपादुत्थाय दृष्ट्वा च हन्तुमेतं यवनवराकं पर्य्याप्तोऽयं गौरसिंह इति मा स्म गमदन्योऽपि कश्चित् कन्यकामपजिहीर्षुरिति वलीकादेकं विकटखड्गमाकृष्य त्सरौ गृहीत्वा कन्यकां रक्षन्, तदध्युषित-कुटीर-निकट एव तस्थौ ।

गौरसिंहस्तु "कुटीरान्तः कन्यकाऽस्ति, सा च यवन-वध-व्यसनिनि मयि जीवति न शक्या द्रष्टुमपि, किं नाम स्प्रष्टुम् ? तद् यावत्तव कवोष्ण-शोणित-तृषित एष चन्द्रहासो न चलति; तावत् कूर्दनं वा, उत्फालं वा, यच्चिकीर्षसि तद्विधेहि" इत्युक्त्वा व्यालीढमर्य्यादया सज्जः समतिष्ठत ।

ततो गौरसिंहो दक्षिणान् वामांश्च परःशतान् कृपाणमार्गान-

---

"दवदावौ वनारण्यवह्नी" इत्यमरः । मदसिरेव भुजङ्गिनी=सर्पिणी, तया । रूपकम् । संवर्त्स्यथ, "वृद्धयः स्यसनोरि" ति परस्मैपदम्, "न वृद्धयश्चतुर्भ्य" इतीण्निषेधः ।

कलकलः=कोलाहलः । वलीकात्=पटलप्रान्तात् । तया=कन्यकया, अध्युषितस्य=सेवितस्य, कुटीरस्य निकटे । यवनानां वध एव व्यसनं यस्य तादृशे । कवोष्णस्य=ईषदुष्णस्य, "कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वती" त्यमरः, शोणितस्य=लोहितस्य, तृषितः=पिपासितः । चन्द्रहासः=खड्गः । "खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय" इत्यमरः । कूर्दनं वा उत्फालं वा विधेहि="कूदना, उछलना, मचा लो" इति हिन्दी । व्यालीढम्=युद्धावस्थानविशेषस्तन्मर्यादया । कोदण्डमण्डनादिषु प्रसिद्धमिदम् । "पैंतरा"

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



ङ्गीकृतवतः, दिनकर-कर-स्पर्श-चतुर्गुणीकृत-चाकचक्यैश्चञ्चच्चन्द्र-हासचमत्कारैश्चक्षूंषि मुष्णतः, यवन-युवक-हतकस्य, केनाप्यनुपलक्षितोद्योगः, अकस्मादेव स्वासिना कलित-क्लेद-संजात-स्वेद-जल-जालम्, विशिथिल-कच-कुल-मालम्, भग्न-भ्रू-भयानक-भालम्, शिरश्चिच्छेद । अथ मुनिरपि दाडिम-कुसुमास्तरणाच्छन्नायामिव गाढ-रुधिर-दिग्धायां ज्वलदङ्गारचितायां चितायामिव वसुधायां शयानम्, वियुज्यमान-भारतभुवमालिङ्गन्तमिव

इति हिन्दी । दिनकरकराणाम्=सूर्यकिरणानाम्, स्पर्शेन, चतुर्गुणीकृतम्=वर्धितम्, चाकचक्यम्=प्रतिभासविशेषो यैस्तैः। चञ्चच्चन्द्रहासचमत्कारैः=सञ्चरत्खड्गचमत्कारैः । मुष्णतः=चोरयतः । हतकस्य=दुष्टस्य । केनापीत्यनुपलक्षितविशेषणम् । "सविशेषणानां वृत्तिर्ने"ति तु न नित्यसापेक्षस्थल इति सुव्यक्तमेव । स्वासिना शिरश्चिच्छेदेत्यन्वयः । शिरो विशिनष्टि—कलितेन=व्याप्तेन, क्लेदेन=श्रमेण, सञ्जातस्य=उत्पन्नस्य, स्वेदजलस्य=घर्मजलस्य, "घर्मो निदाघः स्वेद"इत्यमरः, जालम्=समूहो यस्मिंस्तत् । विशिथिला=इतस्ततः परिभ्रष्टा, कचानाम्=केशानाम्, कुलस्य=समूहस्य, माला=पङ्क्तिः, यस्मिंस्तत् । भग्नया=छिन्नया, भ्रुवा=दृशामूर्ध्वभागेन, "ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियावि"त्यमरः, भयानकम्=भीषणम्, भालम्=ललाटम्, यस्मिंस्तत्। जालम् मालम्, भालमित्यत्र यमकम् । वसुधायाम्=पृथिव्याम् । शयानम्=पतितम् । वसुधां विशिनष्टि-गाढेन=घनीभूतेन, रुधिरेण=लोहितेन, दिग्धायाम्=लिप्तायाम् । "दिग्धो विषाक्तबाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गक"इति मेदिनी । उत्प्रेक्षते-दाडिमस्य=करकस्य, "दाडिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिष्वि"ति मेदिनी, कुसुमानाम्, आस्तरणेन=विष्टरेण, आच्छन्नायामिव=आवृतायामिव । पुनरप्युत्प्रेक्षते-ज्वलदङ्गारैः, चितायाम्=व्याप्तायाम् । चितायाम्=चितौ ।



Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



निर्जीवीभवदङ्ग-बन्ध-चालन-परम्, शोणित-सङ्घात-व्याजेनान्तः-स्थित-रजोराशिमिवोद्गिरन्तम्, कलित-सायन्तन-घनाऽऽडम्बर-विभ्रमम्, सतत-ताम्रचूड-भक्षण-पातकेनेव ताम्रीकृतम्, छिन्न-कन्धरम्; यवनहतकमवलोक्य सहर्षम्, ससाधुवादम्, सरोमोद्गमम्, च गौर-सिंहमाश्लिष्य, भ्रूभङ्गमात्राऽऽज्ञप्तेन भृत्येन मृतक-कञ्चुक-कटिबन्धो-ष्णीषादिकमन्विष्याऽऽनीतं पत्रमेकमादाय सगणः स्वकुटीरं प्रविवेश ।

*इति प्रथमो निश्वासः ।*

---

भस्मीभवनाय न यावनैश्चिता प्राप्तव्येति हिन्दुकरेण मृत्युमवाप्य कियतः कालस्य कृते लब्धाऽनेनेति ध्वनिः । यवनहतकं विशिनष्टि-निर्जीवीभवताम्=निष्प्राणतां गच्छताम्, अङ्गबन्धानाम्=शरीरसन्धीनाम्, चालने, परम्=निरतम्। शोणितसङ्घातव्याजेन=रुधिरप्रवाहच्छलेन । अन्तःस्थितो यो रजो-राशिः=रजोगुणसमूहः, तमिवेत्युत्प्रेक्षा। उद्गिरन्तम्=वमन्तम्। कलितः=धारितः, सायन्तनस्य=सायंभवस्य, घनाऽऽडम्बरस्य=मेघविडम्बनायाः, विभ्रमः=विलासो येन तम् । सततम्=सर्वदा यत् ताम्रचूडस्य=कुक्कुटस्य, "कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुध"इत्यमरः, भक्षणम्=अशनम्, तदेव पातकम्=पापं तेनेव । ताम्रीकृतम्=रक्तीकृतम् । सायङ्कालिकसूर्यवर्णीकृतमिति यावत्। कटिबन्धः=जघनपट्टिका। "पेटी"इति हिन्दी । उष्णीषम्=शिरस्त्राणम्।

निश्वास इति,-वाक्यविकासरूपे गद्यकाव्ये निश्वासप्रश्वासा एव परिच्छेदका भवन्तीति परिच्छेदकानामङ्कसर्गाध्यायादिसंज्ञाः समुपेक्ष्य निश्वाससंज्ञामेवादरयाञ्चकार ग्रन्थकारः । यद्यपि बाणादिभिरुच्छ्वासा गृहीताः, किन्तु ते शोकक्रोधादावेवापेक्षिता इति तानपि तत्याज । भवति चात्र प्राचीनं पद्यम्-

"प्रौढिप्रकर्षेण पुराणरीति-व्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः कवीनाम्" इति टिप्पणी ।

*इति शिवराजविजयवैजयन्त्यामाद्यानिश्वासविवरणम् ।*

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ॥
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त ! हन्त !! नलिनीं गज उज्जहार"

स्फुटम् ।

इतस्तु स्वतन्त्र-यवनकुल-भुज्यमान-विजयपुराधीश-प्रेषितः, पुण्यनगरस्य समीप एव प्रक्षालित-गण्डशैल-मण्डलायाः, निर्झर-

---

कपटपटुरपजलखानः शिवं निग्रहीतुं कीर्त्तिमर्जयितुञ्च विहितविविधमनोरथः श्रीमता शिवेनैव निगृहीतो मृत्युवशगीकृतश्चेति द्वितीयनिश्वासकथाभागोपक्षेपायाऽऽदौ "रात्रिर्गमिष्यती"ति पद्यं समुल्लिखति । व्याख्या चास्य नितान्तसरला । द्विरेफपदञ्च द्वौ रेफौ यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या रेफद्वयवत्त्वेन भ्रमरपदोपस्थापनद्वारा मधुकरवाचकम्, योगरूढञ्चेति नेतरतादृशशब्दसङ्ग्रहानुचिन्ता । भवति चात्र कोशः "द्विरेफपुष्पलिड् भृङ्ग-षट्पद-भ्रमरालय" इति । परे तु तेनैव धर्मेण लाक्षणिकं मन्यन्ते, तेषां निरूढिरेव कारणत्वेनाभिप्रेता । अद्यतनानद्यतनोभयविधभविष्यत्स्थले लुट्प्रयोगस्यैवेष्टव्यत्वेऽपि पूर्वं विशेषाविवक्षायां लुटि ततो विशेषणान्वेषणमिति स्थलेष्वीदृशेषु नासाधुत्वविषयकभ्रान्तिरवलम्बनीयेति शम् । अपजलखानः प्रतापदुर्गाविदूर एव तिष्ठति स्मेति सम्बन्धः । अपजलखानं विशिनष्टि-स्वतन्त्रम्=स्वच्छन्दम्, यद् यवनकुलं तेन भुज्यमानस्य=अधीनीकृतस्य, विजयपुरस्य=तन्नामकनगरस्य, अधीश्वरेण, प्रेषितः=प्रहितः । इदं तात्कालिकस्थितिप्रदर्शनमात्रफलकन्न तु साहित्यिकविवेचनया समुपयोगि विशेषणमिति वेदितव्यम् ।

भीमाया नीरं कटूकुर्वन्निति सम्बन्धः । नदीं विशिनष्टि-प्रक्षालितानि=धौतानि, गण्डशैलानाम्=गिरिच्युतस्थूलपर्वतखण्डानाम्, मण्डलानि यया

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



वारि-धारा-पूर-पूरित-प्रबल-प्रवाहायाः, पश्चिम-पारावार-प्रान्त-प्रसूत-गिरि-ग्राम-गुहा-गर्भ-निर्गताया अपि प्राच्य-पयोनिधि-चुम्बन-चञ्चुरायाः, रिङ्गत्तरङ्ग-भङ्गोद्भूतावर्त्त-शत-भीमायाः, भीमाया नद्याः, अनवरत-निपतद्बकुल-कुल-कुसुम-कदम्ब-सुरभीकृतमपि नीरं वगाहमान-मत्त-मतङ्गज-मद-धाराभिः कटूकुर्वन्, हय-हेषा-

---

तस्याः । निर्झराणाम्=जलनिर्गमस्रोतोविलानाम् , वारि-धारा-पूरैः=जल-धारासमूहैः, पूरितः=भरितः, प्रबलः=वेगवान् प्रवाहो यस्यास्तस्याः । पश्चिमश्चासौ पारावारः=समुद्रः "समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिरि" त्यमरः, तस्य, प्रान्ते=निकटप्रदेशे, यो गिरीणां ग्रामः=समूहः, तस्य गुहाः=गह्वराणि, तासां गर्भतः=मध्यात्, निर्गतायाः=समुत्पन्नायाः । प्राच्यः=प्राचीभवः, यः पयोनिधिः, तच्चुम्बने, चञ्चुरायाः=चपलायाः । पश्चिमसमुद्रान्निःसृत्य पूर्वसमुद्रं प्रविष्टाया इति वाच्योर्थः । एवमुक्तिः पाश्चात्त्यरमणीनां प्राच्य-संपर्करूपसाम्प्रतिकव्यवहारोपहासाय । रिङ्गताम्=सञ्चलताम्, तरङ्गाणाम्=ऊर्मीणाम्, भङ्गैः=छेदैः, उद्भूताः=उत्पन्नाः, य आवर्ताः=अम्भसां भ्रमास्तैः, भीमायाः=भयदायिन्याः । "घोरं भीमं भयानकमि"त्यमरः । भीमायाः="भीमा"नामवत्याः । अनवरतम्=सततम्, निपतताम्=प्रच्यवताम्, बकुल-कुल-कुसुमानाम्=वञ्जुल-समूह-सुमानाम्, कदम्बेन=समूहेन, सुरभीकृतम्=सुगन्धितामापादितम् । वगाहमानानाम्=जलक्रीडां कुर्वताम्, "वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरि"त्यल्लोपः, मत्तानाम्=दानभरितानाम्, मतङ्गजानाम्=करिणाम्, मदधाराभिः=दानजलैः । कटूकरणे हेतुः । हयानाम्=अश्वानाम्, हेषा=ध्वनिः, यद्यपि हेषा-शब्दोऽश्वशब्दे, "अश्वानां हेषा हेषा च निःस्वनः" इत्यमरात्तथा चाश्वशब्दोच्चारणमनपेक्षितम् , तथापि विशिष्टवाचकपदानां सति विशेषणवाचक-पदान्तर-प्रयोगे विशेष्यमात्रपरत्वस्य "सकीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैरि"-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



ध्वनि-प्रतिध्वनि-बधिरीकृत-गव्यूति-मध्यगाध्वनीन-वर्गः, पट-कुटीर-कूट-विहित-शारदाम्भोधर-विडम्बनः, निरपराध-भारताभिजन-जन-पीडन-पातक-पटलैरिव समुद्धूयमान-नीलध्वजैरुपलक्षितः, विजयपुरेश्वरस्यान्यतमः सेनानीः "अपजलखानः", प्रतापदुर्गादविदूर एव शिववीरेण सहाऽऽहवद्यूतेन चिक्रीडिषुः ससेनस्तिष्ठति स्म ।

अथ जगतः प्रभाजालमाकृष्य, कमलानि सम्मुद्य, कोकान् सशोकीकृत्य, सकल-चराचर-चक्षु-सञ्चार-शक्तिं शिथिलीकृत्य,

---

त्यादिषु दृष्टत्वेन केवलनिःस्वनवाचकत्वेन नाश्वशब्दवैयर्थ्यमिति वेदितव्यम् ।

तद्ध्वनिप्रतिध्वनिभिः, बधिरीकृतः=श्रुतिसामर्थ्यविकलीकृतः, गव्यूतिमध्यगः=कोशद्वयान्तरालवर्त्ती, "गव्यूतिःस्त्री कोशयुगमि"त्यमरः, अध्वनीनवर्गः=यात्रिसमूहो येन सः । पटकुटीराणाम्=उपकारिकाणाम्, "उपकार्योपकारिके"त्यमरः, कूटैः=समूहैः, विहिता, शारदाम्भोधराणाम्=शरन्मेघानाम्, निर्जलत्वेन श्वेतवर्णानामिति तात्पर्यम्, विडम्बना=अनुकृतिर्येन सः । समुद्धूयमानैः=कम्पमानैः, नीलध्वजैः=नीलपताकाभिः, उपलक्षितः=युक्तः । उत्प्रेक्षते-निरपराधानाम्=अघविरहितानाम्, भारताभिजनानाम्=भारतीयानाम् । यत्र पूर्वैरुषितं तदभिजनात्मनाऽऽख्यायते । तिष्ठति स्म=अतिष्ठिपदित्यर्थः । 'लट् स्म"इति स्मयोगे लट् । अन्यतमः=अनेकेष्वेकः । आहवद्यूतेन=युद्धक्रीडया ।

अथ भगवान् भास्वान् चक्षुषामगोचर एव यात इति सम्बन्धः । जगतः=संसारस्य । प्रभाजालम्=दीप्तिसमूहम् । आकृष्य=आकृष्य । सम्मुद्य=सङ्कोचयित्वा । कोकान्=चक्रवाकान् । "कोकश्चक्रवाक" इत्यमरः । सशोकीकृत्य=दुःखिनो विधाय । दम्पत्योः परस्परं वियोगेन शोकः । सकलस्य, चराचरस्य=स्थावरजङ्गमात्मकस्य । चक्षुषाम्=नेत्राणाम्, सञ्चारस्य=कार्यकरणस्य,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कुण्डलेनेव निज-मण्डलेन पश्चिमामाशां भूषयन्, वारुणी-सेवनेनेव माञ्जिष्ठ-मञ्जिम-रञ्जितः, अनवरत-भ्रमण-परिश्रम-श्रान्त इव सुषुप्सुः, म्लेच्छ-गण-दुराचार-दुःखाऽऽक्रान्त-वसुमती-वेदनामिव समुद्रशायिनि निविवेदयिषुः, वैदिक-धर्म-ध्वंस-दर्शन-संजात-निर्वेद इव गिरिगहनेषु प्रविश्य तपश्चिकीर्षुः, घर्म-ताप-तप्त इव समुद्रजले सिस्नासुः, सायं समयमवगत्य सन्ध्योपासनमिव विधित्सुः, नास्ति कोऽपि मत्कुले; यः सकण्ठग्राहं धर्म-ध्वंसिनो यवनहतकान्

---

दर्शनस्येति यावत्, शक्तिम्=सामर्थ्यम्, कुण्डलेन=कर्णभूषणेन। "कुण्डलं कर्णभूषणमि"त्यमरः। तेनेवेत्युत्प्रेक्षा, मण्डले कुण्डलत्वारोपपूर्वकत्वाद्रूपकानुप्राणिता। पश्चिमा चासौ, आशा=काष्ठा, ताम्। "दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता"इत्यमरः, वरुणस्येयं वारुणी=पश्चिमा दिक् मद्यञ्च, "सुरा प्रत्यक् च वारुणी"त्यमरः मञ्जिष्ठायाः=मण्डूकपर्ण्याः, "मजीठ"इति हिन्दी, अयं माञ्जिष्ठः, स चासौ मञ्जिमा=रक्तिमा, तेन रञ्जितः=रक्तः। यथा जनो वारुणी-( सुरा ) पानानन्तरं शोणवर्णो भवति तथा भास्करोऽपि वारुणी-( पश्चिमा ) संसर्गोत्तरं शोणः संजात इत्युत्प्रेक्षा। अनवरत-भ्रमण-परिश्रम-श्रान्तः=सततचलनखेदखिन्नः। सुषुप्सुः=स्वप्तुमिच्छुः। स्वाभाविकी चरमाचलप्राप्तिः खेदकारणकशयनेच्छावत्वेनोत्प्रेक्षिता। म्लेच्छगणस्य=यवनसमूहस्य, दुराचारैः=असदाचरणैः, गोहननमन्दिरध्वंसनादिभिः, दुःखाक्रान्तायाः=कष्टपीडितायाः, वसुमत्याः=पृथिव्याः, वेदनाम्=पीडाम्। निविवेदयिषुः=निवेदयितुमिच्छुः। स इवेत्युत्प्रेक्षा। वैदिकधर्मस्य=सनातनधर्मस्य, ध्वंसदर्शनेन=विनाशावलोकनेन, सञ्जातः=समुत्पन्नः, निर्वेदः=वैराग्यं यस्य स इव। गिरिगहनेषु=पर्वतदुर्गमेषु। चिकीर्षुः=कर्तुमिच्छुः। सिस्नासुः=स्नातुमिच्छुः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



यज्ञियादस्माद् भारत-गर्भान्निस्सारयेदिति चिन्ताऽऽक्रान्त इव कन्दरि-कन्दरेषु प्रविविक्षुर्भगवान् भास्वान्, क्रमशः क्रूर-करान-पहाय, दृश्य-परिपूर्ण-मण्डलः संवृत्य, श्वेतीभूय, पीतीभूय, रक्तीभूय च गगनधरातलाभ्यामुभयत आक्रम्यमाण इवाण्डाकृतिमङ्गीकृत्य, कलि-कौतुक-कवलीकृतं सदाचार-प्रचारम्, पातक-पुञ्ज-पिञ्जरितं धर्मम्, यवन-गण-ग्रस्तं भारतवर्षं च स्मारयन्, अन्धतमसे च जगत् पातयन्, चक्षुषामगोचर एव संजातः।

ततः संवृत्ते किञ्चिदन्धकारे धूप-धूमेनेव व्याप्तासु हरित्सु, भुशुण्डीं स्कन्धे निधाय निपुणं निरीक्षमाणः, आगत-प्रत्यागतं च विदधानः, प्रताप-दुर्ग-दौवारिकः, कस्यापि पादक्षेप-ध्वनिमिवा-

---

सर्वो हि तप्तः स्नातुमिच्छति। अवगत्य=ज्ञात्वा। विधित्सुः=चिकीर्षुः। सकण्ठग्राहम्=कण्ठं गृहीत्वा। अर्धचन्द्रं दत्वेत्यर्थः। णमुलन्तम्। यज्ञियात्=यज्ञकरणयोग्यात्। "यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञावि"ति घः। प्रविविक्षुः=प्रवेष्टुमिच्छुः। क्रूरकरान्=तीव्रकिरणान्। दृश्यम्=अवलोकयितुमर्हम्, सम्पूर्णम्=समस्तम्, मण्डलम्=बिम्बं यस्य सः। श्वेतीभूयेत्यादिः स्वभावोक्तिः। अण्डाकृतिम्=सूर्योऽण्डाकृतिरेवोदेत्यस्तमेति चेति तत्कालच्छटावलोकनेन प्रतीयते। अत्र सर्वत्रोत्प्रेक्षा। कलिकौतुकेन=कलियुगकौतूहलेन, कवलीकृतम्=विनष्टम्। पातकपुञ्जेन=अघौघेन, पिञ्जरितम्=पीतवर्णम्। जर्जरीकृतमिति भावः। अन्धतमसे=गाढध्वान्ते। "गाढेऽन्धतमसमि"त्यमरः। चक्षुषामगोचरः=अदृश्यः। सूर्यास्तमनवेलाऽभूदित्यर्थः।

हरित्सु=दिक्षु। भुशुण्डीम्=आयुधविशेषम्। "बन्दूक" इति हिन्दी। आगतप्रत्यागतम्=गमागमिम्। विदधानः=कुर्वाणः। प्रतापदुर्गस्य=तन्नाम्ना ख्यातदुर्गस्य, "किला"इति हिन्दी, दौवारिकः=द्वारपालः। पाद-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



श्रौषीत्। ततः स्थिरीभूय पुरतः पश्यन्, सत्यपि दीप-प्रकाशेऽवतमसवशादागन्तारं कमप्यनवलोकयन्, गम्भीरस्वरेणैवमवादीत्—"कः कोऽत्र भोः ?" ! "कः कोत्र भोः ?" इति।

अथ क्षणानन्तरं पुनः स एव पादध्वनिरश्रावीति भूयः साक्षेपमवोचत्—"क एष मामनुत्तरयन् मुमूर्षुः समायाति वधिरः ?" ततो "दौवारिक ! शान्तो भव, किमिति व्यर्थं मुमूर्षुरिति, वधिर इति च वदसि ?" इति वक्तारमपश्यतैवाऽऽकर्णि मन्द्रस्वरमेदुरा वाणी। अथ "तत्किं नाज्ञाय्यद्यापि भवता प्रभुवर्य्याणामादेशो यद् दौवारिकेण प्रहरिणा वा त्रिः पृष्टोऽपि प्रत्युत्तरमददद्धन्तव्य इति" इत्येवं भाषमाणेन द्वाःस्थेन "क्षम्यतामेष आगच्छाम्यागत्य च निखिलं निवेदयामि" इति कथयन्, द्वादशवर्षेण केनापि भिक्षुबटुनाऽनुगम्यमानः, कोऽपि काषाय-वासाः, धृत-तुम्बी-पात्रः, भस्म-च्छुरित-ललाटः, रुद्राक्ष-मालिका-सनाथित-कण्ठः, भव्यमूर्त्तिः सन्न्यासी दृष्टः। ततस्तयोरेवमभूदालापः।

---

क्षेप-ध्वनिम्=चरणचङ्क्रमणशब्दम्। अवतमसम्=क्षीणध्वान्तम्, "अवसमन्धेभ्यस्तमस" इति सूत्रेण समासान्तोऽच्, तस्य, वशात्=सामर्थ्यात्। मुमूर्षुः=मर्तुमिच्छुः। मन्द्रस्वरैः=गम्भीरस्वरैः, मेदुरा=सान्द्रस्निग्धा। "सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुर"इत्यमरः। अज्ञायि=ज्ञातः। श्रुत इति यावत्। द्वारि तिष्ठतीति द्वाःस्थः=द्वारपालः, तेन। "प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शका" इत्यमरः। प्रहरिणा=यामिकेन। नगरादिषु सशब्दं जनताजागरकेण चोरनिवारयित्रेति यावत्। कषायेण रक्तं काषायम्, वासो यस्य सः। त्रिः=वारत्रयम्। "द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे"।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



सन्न्यासी—कथमस्मान् सन्न्यासिनोऽपि कठोरभाषणैस्तिरस्करोषि ?

दौवारिकः—भगवन् ! भवान् सन्न्यासी तुरीयाश्रमसेवीति प्रणम्यते; परन्तु प्रभूणामाज्ञामुल्लङ्घ्य निजपरिचयमददेवाऽऽयातीत्याक्रुश्यते ।

सन्न्यासी–सत्यं क्षान्तोऽयमपराधः; परमद्यावधि सन्न्यासिनः, ब्रह्मचारिणः, पण्डिताः, स्त्रियः, बालाश्च न किमपि प्रष्टव्याः, आत्मानमपरिचाययन्तोऽपि च प्रवेष्टव्याः ।

दौवारिकः—सन्न्यासिन् ! सन्न्यासिन् ! बहूक्तम्, विरम, न वयं दौवारिका ब्रह्मणोऽप्याज्ञां प्रतीक्षामहे । किन्तु यो वैदिकधर्मरक्षा–व्रती, यश्च सन्न्यासिनां ब्रह्मचारिणां तपस्विनां च सन्न्यासस्य ब्रह्मचर्यस्य तपसश्चान्तरायाणां हन्ता, येन च वीरप्रसविनीयमुच्यते कोङ्कणदेश–भूमिः, तस्यैव महाराज–शिववीरस्याऽऽज्ञां वयं शिरसा वहामः ।

---

रुद्राक्षमालिकया, सनाथितः=भूषितः, कण्ठो यस्य सः । आलापः=अन्योन्यसम्बोधनपूर्वकभाषणम् । तुरीयाश्रमसेवी=चतुर्थाश्रमवासी । "स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रिय" इति भगवद्वचनेन सन्न्यासिपदस्य न चतुर्थाश्रमि–गैरिकधारिमात्ररूढतेति ध्वनयता पदद्वयं विशेष्यविशेषणभावेनोपात्तमिति विज्ञाः । अपरिचाययन्तः=परिचयमददतः । सन्न्यासिनामित्यादित्रिकस्य 'सन्न्यासस्येत्यादित्रिकेण यथासङ्ख्यमन्वयः । अत एव यथासङ्ख्यनामाऽलङ्कारः । शिरसा वहामः=सर्वथा पालयामः । अन्तरायाणाम्=विघ्नानाम् । "विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूह" इत्यमरः । हन्ता=निवारयिता ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


सन्न्यासी—अथ किमप्यस्तु , पन्थानं निर्दिश, आवां शिव-वीर-निकटे जिगमिषावः ।

दौवारिकः—अलमालप्यापि तत् , प्राह्णे महाराजस्य सन्ध्योपासनसमये भवादृशानां प्रवेश-समयो भवति ; न तु रात्रौ ।

सन्न्यासी—तत्किं कोऽपि न प्रविशति रात्रौ ?

दौवारिकः—( साक्षेपम् ) कोऽपि कथं न प्रविशति ? परिचिता वा, प्राप्त-परिचय-पत्रा वा, आहूता वा, प्रविशन्ति, न तु भवादृशाः; ये तुम्बीं गृहीत्वा द्वाराद् द्वारम् ,—इति कथयन्नेव तत्तेजसेव धर्षितो मध्य एव विरराम ।

सन्न्यासी—(स्वगतम्) राजनीति-निष्णातः शिववीरः । सर्वथा दौवारिकता-योग्य एवायं द्वारपालः स्थापितोऽस्ति । परीक्षितमप्येनमेकस्मिन् विषये पुनः परीक्षिष्ये तावत् । ( प्रकटम् ) दौवारिक ! इत आयाहि, किमपि कर्णे कथयिष्यामि ।

दौवारिकः—( तथा कृत्वा ) कथ्यताम् ।

सन्न्यासी—निरीक्षस्व त्वमधुना, दौवारिकोऽसि, प्राणानगणयञ्जीविकां निर्वहसि, त्वं सहस्रं वाऽयुतं वा मुद्रा राशीकृताः

---

अलमालप्यापि=इदमालपनीयमपि नास्तीत्यर्थः । "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वे"ति क्त्वाप्रत्ययः। शाकुन्तले "अलं रुदित्वा, ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्त्तव्या शकुन्तले"त्यत्र, शिशुपालवधे "आलप्यालमिदं वभ्रोर्यत्स दारानपाहरदि"त्यत्र च प्रसिद्धोऽयम् । प्राह्णे=पूर्वाह्णे । तुम्बीम्=अलाबूपात्रम् । भिक्षाभाजनमिति सव्यङ्ग्यम् । धर्षितः=भीषितः । राजनीतौ, निष्णातः=निपुणः । "प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता"इत्यमरः। दौवारिकता=द्वारपालकर्म । निरीक्षस्व=अवलोकय । त्वम्=निस्त्रः साधारणदौवारिकः क्लेशेन जीविकां

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कदापि प्राप्स्यसीति न कथमपि संभाव्यते ।

दौवारिकः—आम्, अग्रे कथ्यताम् ।

सन्न्यासी—वयं च सन्न्यासिनो वनेषु गिरिकन्दरेषु च विचरामः, सर्वं रसायन-तत्त्वं विद्मः ।

दौवारिकः—स्यादेवम्, अग्रे-अग्रे ?

सन्न्यासी—तद् यदि त्वं मां प्रविशन्तं न प्रतिरुन्धेस्तदधुनैव परिष्कृतं पारद-भस्म तुभ्यं दद्याम्; यथा त्वं गुञ्जा-मात्रेणापि द्वापञ्चाशत्सङ्ख्याक-तुलापरिमितं ताम्रं जाम्बूनदं विधातुं शक्नुयाः ।

दौवारिकः—हंहो ! कपटसन्न्यासिन् !! कथं विश्वासघातं स्वामिवञ्चनं च शिक्षयसि ? ते केचनान्ये भवन्ति जार-जाताः; य उत्कोच-लोभेन स्वामिनं वञ्चयित्वाऽऽत्मानमन्धतमसे पातयन्ति, न वयं शिवगणास्तादृशाः ( सन्न्यासिनो हस्तं धृत्वा ) इतस्तु सत्यं कथय, कस्त्वम् कुत आयातः ? केन वा प्रेषितः ?

सन्न्यासी—( स्मित्वेव ) अथ त्वं मां कं मन्यसे ?

---

निर्वहन्निति ध्वनिः । अत एव तत्प्रयोगः, अन्यथा 'निरीक्षस्वे'त्येतेनैव गतार्थता स्यात् । रसायननाम्=ताम्रादिभ्यः सुवर्णादिनिर्माणशक्तिमतामोषधि विशेषाणाम्, तत्त्वम्=वास्तवम् । प्रतिरुन्धेः=प्रतिहस्तयेः । 'रुधिर् आवरणे' इत्यस्य विधौ सिपि रूपम् । परिष्कृतम्=सुसाधितम् । तुला=पलानां शतम् । "तुला स्त्रियां पलशतमि"त्यमरः । ताम्रम्, धातुनाम । जाम्बूनदम्=सुवर्णम् । "ताम्र एवास्तमेति चे"त्यादौ प्रसिद्धस्य लोहितार्थस्य ताम्रपदस्य ग्रहणे सुवर्ण-विशेषणं तदित्यपि वक्तुं शक्यम् । "अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलक" इति शास्त्रेण-पत्यौ जीवति परपुरुषेण समुत्पादिता जारजाता

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



दौवारिकः—अहं तु त्वामस्यैव ससेनस्याऽऽयातस्य "अपजलखानस्य"—

सन्न्यासी—( विनिवार्य मध्य एव ) धिग् धिक् !

दौवारिकः—कस्याप्यन्यस्य वा गूढचरं मन्ये। तदादेशं पालयिष्यामि प्रभुत्रयस्य। ( हस्तमाकृष्य ) आगच्छ दुर्गाध्यक्ष-समीपे, स एवाभिज्ञाय त्वया यथोचितं व्यवहरिष्यति।

ततः सन्न्यासी तु—"त्यज, नाहं पुनरायास्यामि, नाहं कथयिष्यामि, महाशयोऽसि, दयस्व, दयस्व"-इति सहस्रधा समकथयत्; तथाऽपि दौवारिकस्तु तमाकृष्य नयन्नेव प्रचलितः।

अथ यावद् द्वारस्थ-स्तम्भोपरि संस्थापितायां काच-मञ्जूषायां जाज्वल्यमानस्य प्रबल-प्रकाशस्य दीपस्य समीपे समायातस्तावत्सन्न्यासिनोक्तम्-"दौवारिक! अपि मां पूर्वमपि कदाऽप्यद्राक्षीः?" ततो दौवारिकः पुनस्तं निपुणं निरीक्षमाणो मन्द्रेण स्वरेण, अरुणापाङ्गाभ्यां लोचनाभ्याम्, गौरतरेण वर्णेन, चुम्बितयौवनेन वयसा, निर्भीकेण हारिणा च मुख-मण्डलेन पर्यचिनोत्। भुशुण्डी-समुत्तोलन-किण-कर्कश-करग्रहमपहाय, सलज्ज इव च नम्रीभूय, प्रण-

---

इत्युच्यन्ते, अत्र निन्दार्थकम्। उत्कोचो हिन्द्यां "घूस" इति, "रिशवत" इति चोच्यते। काचघटिता मञ्जूषा काचमञ्जूषा=रक्तवर्तिका। "लालटेन" इति हिन्दी। अपाङ्गः=नेत्रप्रान्तभागः। "अपाङ्गौ नेत्रयोरन्ताविति"त्यमरः। चुम्बितम्=स्पृष्टम्, यौवनम्=नवं वयो येन तेन। निर्भीकेण=भयशून्येन। हारिणा=मनोहरेण। भुशुण्ड्याः समुत्तोलनेन=उत्थापनेन, यः किणः=चिह्नविशेषः, तेन कर्कशस्य=कठोरस्य, करस्य, ग्रहः=ग्रहणम्। गौरसिंहः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



मन्नुवाच–"आः ! कथं श्रीमान् गौरसिंह आर्यः ? क्षम्यतामनुचित-व्यवहार एतस्य ग्राम्य-वराकस्य" । तदवधार्य तस्य पृष्ठे हस्तं विन्यस्यन् सन्न्यासिरूपो गौरसिंहः समवोचत्–दौवारिक ! मया बहुशः परीक्षितोऽसि, ज्ञातोऽसि, यथायोग्य एव पदे नियुक्तोऽसि चेति । त्वादृक्षा एव प्रभूणां पुरस्कारभाजनानि भवन्ति, लोक-द्वयं च विजयन्ते । तव प्रामाणिकतां जानीत एवात्रभवान् प्रभु-वर्य्यः, परमहमपि विशिष्य कीर्तयिष्यामि, निर्दिश तावत्, कुत्र श्रीमान् ? किं चानुतिष्ठति ?

ततः पुनर्बद्धाञ्जलेर्दौवारिकस्य किमपि कर्णे कथितमाकर्ण्य, प्रधानद्वारमुल्लङ्घ्य, नेदीयस्यामेकस्यां निम्बतरु-तल–वेदिकायां सह-चरं समुपवेश्य, तुम्बीमेकतः संस्थाप्य, स्वाङ्ग–रक्षिकावरण–काषाय-वसनं चैकतो निम्बशाखायामवलम्बय्य, पट–खण्डेन पक्ष्मणोः कपो-लयोः कर्णयोर्भ्रुवोश्चिबुके नासायां केशप्रान्तेषु च छुरितामिव विभूतिं प्रोञ्छ्य, स्कन्धयोः पृष्ठे च लम्बमानान् मेचकान् कुञ्चितान् कचानाबध्य, सहचर–पोटलिकात उष्णीषमादाय, शिरसि चाऽऽ-धाय, सुन्दरमुत्तरीयं चैकं स्कन्धयोर्निक्षिप्य, दौवारिक–निर्देशानु-सारं श्रीशिववीरालंकृतामट्टालिकां प्रति प्रातिष्ठत ।

---

कथाभागे पूर्वं गौरवटुनाम्ना समायातोऽयमेवेति न विस्मर्तव्यम् । अङ्गरक्षिका=कञ्चुकस्यैव संक्षेपः । "अंगरखी" इति हिन्दी । पक्ष्मणोः=अक्षिलोम्नोः। "पक्ष्मा-क्षिलोम्नी"त्यमरः । "पलक" इति हिन्दी । चिबुकं "ठोड़ी" इति हिन्दीप्रसिद्धम् । प्रोञ्छ्य=दूरीकृत्य । "पोंछ कर"इति हिन्दी । मेचकान्=कृष्णवर्णान् । "कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचका"इत्यमरः । उष्णीषम्=शिरस्त्राणम् । "पगड़ी" इति हिन्दी ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



शिववीरस्तु कस्याञ्चिच्चन्द्रचुम्बिन्याम्, सान्द्र-सुधासार-संलिप्त-भित्तिकायाम्, धूपधूपितायाम्, गजदन्तिकावलम्बित-विविध-च्छुरिका-खड्ग-रिष्टिकायाम्, सुवर्ण-पिञ्जर-परिलम्बमान-शुक-पिक-चकोर-सारिका-कलकूजित-पूजितायामट्टालिकायाम्, सन्ध्यामुपास्योपविष्ट आसीत्, परितश्च तस्यैव खर्वामप्यखर्व-पराक्रमाम्, श्यामामपि यशःसमूह-श्वेतीकृत-त्रिभुवनाम्, कुशासनाश्रयामपि

---

शिववीरोऽट्टालिकायामुपविष्ट आसीदिति सम्बन्धः। अट्टालिकां विशिनष्टि-चन्द्रचुम्बिन्याम्=अत्युच्छ्रायायाम्। असम्बन्धे सम्बन्धवर्णनादतिशयोक्तिः। सान्द्रेण=घनेन, सुधासारेण=चूर्णद्रव्येण, संलिप्ताः=रूषिताः, भित्तिकाः=कुड्यानि यस्यां तस्याम्। स्वल्पो गजदन्तो गजदन्तिका=भित्तिशङ्कुः, "खूंटी" इति हिन्दी, तस्यामवलम्बिताः, विविधाः=अनेकप्रकाराः, छुरिकाखड्गरिष्टिका यस्यां तस्याम्। छुरिकाऽसिधेनुका, खड्गोऽसिः, रिष्टिका तद्विशेषः। सुवर्णपिञ्जरेषु, परिलम्बमानानां शुकपिकचकोरसारिकाणां कलकूजितैः=मधुरभाषणैः, पूजितायाम्=भूषितायाम्। शुकाः=कीराः, पिकाः=कोकिलाः, चकोराः=जीवञ्जीवाः, सारिकाः=शारिकाः, "मैना" इति हिन्दी। परितश्च तस्यैव मूर्तिं दर्शं दर्शं वयस्याः कटानध्यवस्यन्निति सम्बन्धः। मूर्तिं विशिनष्टि-खर्वाम्=ह्रस्वाम्। शिववीरः खर्वः स्थूलोऽपठितश्चाऽऽसीदिति वृत्तवेदिनो वदन्ति। अखर्वः=अनल्पः, पराक्रमो यस्यान्ताम्। अखर्वस्य पराक्रमो यस्यामिति विगृहीते यः खर्वस्तस्मिन्नखर्वस्य पराक्रमः कुत आयात इति विरोध इवाऽऽभासते। परिहारोपायश्च वास्तविकविग्रहाश्रयणेन। तथा च विरोधो न वास्तव इति विरोधाभासोऽत्रालङ्कारः। कलितगौरवामपि कलितलाघवामि"त्यन्तं सर्वत्रैवमेव। सोऽपि च स्वभावोक्त्योत्प्रेक्षया चानुप्राणित इति विपुलां शोभामाश्रयति। श्यामाम्=कृष्णाम्। यशःसमूहेन=कीर्त्तिकूटेन, श्वेतीकृतम्=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



सुशासनाश्रयाम्, पठन-पाठनादि-परिश्रमानभिज्ञामपि नीति-निष्णाताम्, स्थूलदर्शनामपि सूक्ष्म-दर्शनाम्, हत्याकाण्डव्यसनिनीमपि धर्म-धौरेयीम्, कठिनामपि कोमलाम्, उग्रामपि शान्ताम्, शोभित-विग्रहामपि दृढ-सन्धि-बन्धाम्, कलित-गौरवामपि कलित-लाघवाम्, विशाल-ललाटाम्, प्रचण्ड-बाहुदण्डाम्, शोणापाङ्गाम्, कम्बुग्रीवाम्, सुनद्ध-स्नायुम्, वर्त्तुल-श्याम-श्मश्रुम्,

---

धवलितम्, त्रिभुवनं यया ताम्। श्यामया धवलीकरणं विरोधविषयः, परिहारश्च कीर्त्तेर्व्यापिनीत्वाभिधानद्वारेण। कुशानाम्, आसनम्=विष्टरम्, आश्रयः=अवस्थितिः, यस्यास्ताम्। सुशासनम्=शोभनराष्ट्रस्थितिः, आश्रयो यस्यास्ताम्। कुत्सितं शासनं कुशासनमाश्रयो यस्या इति विग्रहे या कुशासनाश्रया सा कथं सुशासनाश्रयेति विरोधः। स्थूलं दर्शनं यस्यास्ताम्। स्थूलो ह्यासीदसौ शरीरेण। सूक्ष्मं दर्शनम्=कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारो यस्यास्ताम्। या स्थूलदर्शना सा कथं सूक्ष्मदर्शनेति विरोधः सामान्यतोऽर्थाश्रयणे। सूक्ष्मबुद्धित्वरूपवास्तविकार्थे परिहारश्च। हत्याकाण्डस्य=विधर्मिविशसनस्य, व्यसनमस्ति यस्यां तादृशीमपि। धर्मधौरेयीम्=धर्मभारधारिणीम्। या हत्याव्यसनवती सा कथं धर्मं पालयेदिति विरोधः, विधर्मिवधेन सनातनधर्मपालकश्चेति विरोधपरिहारः। उग्रशान्तयोर्विरोधः स्पष्ट एव, उग्रत्वं दुर्धर्षत्वाच्छान्तत्वञ्च दयाविभूषितत्वादिति परिहारः। कठिनामित्यस्य कठोरामित्यर्थाश्रयणे विरोधः। संग्रामादिभारसहामिति तदर्थाङ्गीकारेण च परिहारः। शोभितः=सुन्दरः, विग्रहः=संग्रामो यस्यास्ताम्। दृढः=स्थिरः, सन्धिबन्धः=सन्धिप्रस्तावो यस्यास्तामिति विरोधः, परिहारस्तु विग्रहशब्दस्य शरीररूपार्थाश्रयणेन। कलितगौरवलाघवयोर्विरोधः स्फुट एव, गौरवमित्यस्य गाम्भीर्यमित्यर्थाश्रयणे लाघवशब्दस्य चातुर्यार्थकत्वे च परिहारः। सुनद्धाः=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



धारिताकृतिमिव वीरताम्, विग्रहिणीमिव धीरताम्, समासादित-समर-स्फूर्त्तिं मूर्त्तिं दर्शं दर्शं परं प्रसादमासादयन्तश्च वयस्याः कटानध्यवसन्। तेषु च "अपजलखान" दमन-विषयक-वार्तामारिप्सुष्वेव कश्चिद् वेत्रहस्तः प्रतीहारः प्रविश्य, वेत्रं कक्षे संस्थाप्य, शिरो नमयित्वा, अञ्जलिं बद्ध्वा न्यवीविदत्—"प्रभो! श्रीमान् गौरसिंहो दिदृक्षतेऽत्र भवन्तम्"। तदाकर्ण्य "आम्! प्रवेशय प्रवेशय" इति सानन्दं सोत्साहं च कथितवति महाराष्ट्र-मण्डलाऽऽखण्डले, प्रतीहारो निवृत्य, सपद्येव तं प्रावीविशत्।

तमवलोक्यैव "इत इतो गौरसिंह! उपविश, उपविश, चिराय दृष्टोऽसि, अपि कुशलं कलयसि? अपि कुशलिनस्तव सहवासिनः? अप्यङ्गीकृत-महाव्रतं निर्वहथ यूयम्? अपि कश्चिन्नूतनो वृत्तान्तः?" इति कुसुमानीव वर्षता, पीयूष-प्रवाहेणेव सिञ्चता, मृदुना वचनजातेन तत्रभवता शिववीरेणाऽऽद्रियमाणः, आपृच्छ्यमानश्च, त्रिः प्रणम्य, अन्तरङ्ग-मण्डली-जुष्ट-कटे समुपविश्य, करौ सम्पुटीकृत्य, "भगवन्! अखिलं कुशलं प्रभूणामनुग्रहेणास्माकमखिलानाम्, अङ्गीकृत-महाव्रते च मा स्म पदं धात् कश्चनान्तराय इत्येव सदा

---

शोभनतया स्थिताः, स्नायवो यस्यास्ताम्। वर्तुलं श्यामं च श्मश्रु यस्यास्ताम्। उत्प्रेक्षते-धारिता=गृहीता, आकृतिर्यया ताम्। समासादिता=लब्धा, समरे स्फूर्तिर्यया ताम्। दर्शं दर्शम्=दृष्ट्वा दृष्ट्वा। कटान्=तृणनिर्मितोपवेशनानि। आरिप्सिषु=प्रारम्भं चिकीर्षुषु। न्यवीविदत्=निवेदितवान्। दिदृक्षते=द्रष्टुमिच्छति "ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन" इत्यात्मनेपदम्। त्रिः=वारत्रयम्। क्रियाविशेषणम्। सुबन्तम्। गुप्तम्=सेवितम्। अध्युषितमिति यावत्। प्रत्नः=पुरातनः, 'पुराणे प्रत्नप्रतनपुरा-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



प्रार्थ्यते भगवान् भूतनाथः, नूतनः प्रश्नश्च को नामाद्यतनसमये वक्तव्यः श्रोतव्यश्च वृत्तान्तः—ऋते दुराचारात् स्वच्छन्दानामुच्छृङ्खलानामुच्छिन्नसच्छीलानां म्लेच्छ-हतकानाम्" इति कथयामास। ततश्च तेषामेवमभूदालापः।

शिववीरः—अथ कथ्यतां को वृत्तान्तः? का च व्यवस्थाऽस्मन्महाव्रताश्रम-परम्परायाः?

गौरसिंहः—भगवन्! सर्वं सुसिद्धम्, प्रतिगव्यूत्यन्तरालमङ्गीकृत-सनातनधर्म-रक्षा-महाव्रतानां धारित-मुनि-वेषाणां वीरवराणामाश्रमाः सन्ति, प्रत्याश्रमं च बलीकेषु गोपयित्वा स्थापिताः परःशताः खड्गाः, पटलेषु तिरोभाविताः शक्तयः, कुशपुञ्जान्तः-स्थापिता भुशुण्डयश्च समुल्लसन्ति। उञ्छस्य, शिलस्य, समिदाहरणस्य, इङ्गुदी-पर्य्यन्वेषणस्य, भूर्जपत्र-परिमार्गणस्य, कुसुमावचयनस्य, तीर्थाटनस्य, सत्सङ्गस्य च व्याजेन, केचन जटिलाः, परे मुण्डिनः, इतरे काषायिणः, अन्ये मौनिनः, अपरे ब्रह्मचारिणश्च,

---

तन-चिरन्तना"इत्यमरः। अद्यतनसमये=सम्प्रति। "आजकल"इति हिन्दी। अद्यतनशब्दो वैयाकरणैः परिभाषितो यस्मिन्नर्थे-अतीतरात्र्यर्धारब्धागामिरात्र्यर्धचरमावयवकरूपे-न तदभिप्रायेण प्रयोग इति वेदितव्यम्। स्वच्छन्दानामित्यारभ्य म्लेच्छान्तेऽनुप्रासः। महाव्रतम् = सनातनधर्मरक्षा। उञ्छः=पतितकणानामेकैकशो ग्रहणम्। शिलम्=क्षेत्रादौ स्वामित्यक्तानां कणिशानां ग्रहणम्। "उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमि"त्यमरः।

इङ्गुद्याः=पिण्याकस्य, पर्यन्वेषणम्=सर्वतो मार्गणम्, तस्य। जटिलाः=जटायुताः। "लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः"। काषायिणः=गैरिक



Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



बहवः पटवो बटवश्चराः सञ्चरन्ति। विजयपुरादुड्डीयात्राऽऽगच्छन्त्या मक्षिकाया अप्यन्तःस्थितं वयं विद्मः, किं नामैषां यवनहतकानाम्?

शिववीरः साधु, साधु, कथं न स्यादेवम्? भारतवर्षीया यूयम्, तत्रापि महोच्चकुलजाताः, अस्ति चेदं भारतं वर्षम्, भवति च स्वाभाविक एवानुरागः सर्वस्यापि स्वदेशे, पवित्रतमश्च यौष्माकीणः सनातनो धर्मः, तमेते जाल्माः समूलमुच्छिन्दन्ति, महान्तो हि धर्मस्य कृते लुण्ठ्यन्ते, पात्यन्ते, हन्यन्ते, न च धर्मं त्यजन्ति, किन्तु धर्मस्य रक्षायै सर्वसुखान्यपि त्यक्त्वा, निशीथेष्वपि, वर्षास्वपि, ग्रीष्म-घर्मेष्वपि, महारण्येष्वपि, कन्दरिकन्दरेष्वपि, व्याल-वृन्देष्वपि, सिंह-सङ्घेष्वपि, वारण-वारेष्वपि, चन्द्रहास-चमत्कारेष्वपि च निर्भया विचरन्ति। तद् धन्याः स्थ यूयं वस्तुत आर्यवंशीयाः, वस्तुतश्च भारतवर्षीयाः।

अथ कथ्यतां कोऽपि विशेषोऽवगतो वा "अपजलखानस्य" विषये?

गौरसिंहः—"अवगतः, तत्पत्रमेव दर्शयामि"—इति व्याहृत्य, उष्णीष-सन्धौ स्थापितं कन्यापहारक-यवन-युवक-मृत-शरीर-

---

वसनाः। मक्षिकाया अपि=किमुत मनुष्याणाम्। कैमुत्ययुता लोकोक्तिः। अन्तः स्थितम्=मानसम्। जाल्मः=अविवेकी, "जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादि"त्यमरः। 'जालिम" इति हिन्दी। लुठ्यन्ते=चोर्यन्ते। निशीथेषु=अर्धरात्रेषु। वारणवारेषु=हस्तिसमूहेषु। "समूहे निवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः। स्तोमौघ-निकर-व्रात वार-संघात-सञ्चया"इत्यमरः। कन्यापहारकस्य=बालिकाचोरस्य, यवनयुवकस्य, मृतस्य=गतासोः, शवतां गतस्यैति यावत्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



वस्त्रान्तःप्राप्तं पत्रं बहिश्चकार ।

सर्वे च विजयपुराधीशमुद्रामवलोक्य, "किमेतत् ? कुत एतत् ? कथमेतत् ? कस्मादेतत् ? इति जिज्ञासमानाः सोत्कण्ठा वितस्थिरे। गौरसिंहस्तु शिववीरस्यापि तत्प्राप्ति-चरित-शुश्रूषामवगत्य,संक्षिप्य, सर्वं वृत्तान्तमवोचत् । ततस्तु दर्श्यताम् , प्रसार्यताम् , पठ्यताम् , कथ्यताम् , किमिदमिति पृच्छति शिववीरे, गौरसिंहो व्याजहार ।

"भगवन् ! सर्पाकारैरक्षरैः पारस्य-भाषायां लिखितं पत्त्रमेतदस्ति । एतस्य सारांशोऽयमस्ति-विजयपुराधीशः स्वप्रेषितमपजलखानं सेनापतिं सम्बोध्य लिखति यत्-"वीरवर ! महाराष्ट्र-राजेन सह योद्धुं प्रस्थितोऽसीति मा स्म भूत्कश्चनान्तरायस्तव विजये। शिवं युद्धे जेष्यसि चेत्; पद्भ्यां सिंहं जितवानसीति मंस्ये, किन्तु सिंहहननापेक्षया जीवतः सिंहस्य वशीकार एवाधिकं प्रशस्यः । तद् यदि छलेन जीवन्तं शिवमानयेस्तद् वीरपुङ्गवोपाधि-दान-सहकारेण तव महतीं पद-वृद्धिं कुर्य्याम् । गोपीनाथपण्डितोऽपि मया तव निकटे प्रस्थापितोऽस्ति, स मम तात्पर्यं विशदीकृत्य, तव निकटे कथयिष्यति । प्रयोजनवशेन शिवमपि साक्षात्करिष्यति" इति ।

इत्याकर्णयत एव शिववीरस्यारुण-कौशेय-जाल-निबद्धौ मीना-

---

शरीरस्य, वस्त्रान्तः=वसनान्तराले, प्राप्तम्=लब्धम् ।

वितस्थिरे=स्थिताः । "समवप्रविभ्यः स्थ"इत्यात्मनेपदम् । शुश्रूषाम्=श्रोतुमिच्छाम् । सर्पाकारैः=वक्रैः । सोपहासम् । पारस्यानाम्=पारसीकानाम्, भाषायाम्=वाचि । "फारसी भाषा में" इति हिन्दी ।

'शिवं युद्धे जेष्यसि चेत् पद्भ्यां सिंहं जितवानसी'ति निदर्शनालङ्कारः । अरुणम्=लोहितम् , यत् , कौशेयस्य=पट्टवस्त्रस्य, जालम्=आनायः, तेन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



विव नयने संजाते, मुखं च बाल-भास्कर-बिम्ब-विडम्बनामाल-लम्बे, अधरश्च धीरता-धुरमधरीकृतवान्।

अथ स दक्षिण-कर-पल्लवेन श्मश्रु परामृशन्नाकाशे दृष्टिं बद्ध्वा "अरे रे विजयपुर-कलङ्क! स्वयमेव जीवन् "शिवः" तव राज-धानीमाक्रम्य, वीरपुंगवोपाधिसहकारेण तव महतीं पदवृद्धिमङ्गी-करिष्यति, तत्किं प्रेषयसि मृत्योः क्रीडनकानेतान् कदर्य्य-हत-कान्?"—इति साम्रेडमवोचत्। अपृच्छच्च, "ज्ञायते वा कश्चिद् वृत्तान्तो गोपीनाथपण्डितस्य?"

यावद् गौरसिंहः किमपि विवक्षति तावत्प्रतीहारः प्रविश्य, "विजयतां महाराजः" इति त्रिर्व्याहृत्य, करौ संपुटीकृत्य, शिरो नम-यित्वा, कथितवान्-"भगवन्! दुर्गद्वारि कश्चन गोपीनाथनामा पण्डितः श्रीमन्तं दिदृक्षुरुपतिष्ठते। नायं समयः प्रभूणां दर्शनस्य, पुनरागम्यताम्" इति बहुशः कथ्यमानोऽपि "किंचनात्यावश्यक-कार्यम्" इति प्रतिजानाति। तदत्र प्रभुचरणा एव प्रमाणम्" इति।

तदवगत्य "सोऽयं गोपीनाथः, सोऽयं गोपीनाथः" इति साम्रेडं सतर्कं सोत्साहं च व्याहृतवत्सु निखिलेषु; शिववीरेण

---

निबद्धौ=समाच्छादितौ। मीनाविवेत्युत्प्रेक्षानुप्राणितं पर्यायोक्तम्। क्रोधान्नयने लोहिते अभूतामिति वाच्योऽर्थः। बालभास्करस्य=नवोदितसूर्यस्य, यद्, बि-म्बम्=नितान्तलोहितम्, तद्विडम्बनाम्=तदनुकृतिम्। आललम्बे=धृतवत्। धीरताधुरम्=धैर्यभारम्। अधरीकृतवान्=निम्नीकृतवान्। अनुप्रासः। चूर्णकं गद्यम्, वैदर्भी रीतिः, प्रसादश्च गुण इति तत्र तत्र न विस्मरणीयम्। मृत्योः=यमस्य। क्रीडनकान्=खेलसाधनानि। शीघ्रमेव मुमूर्षूनिति यावत्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



निजवाल्यप्रियो माल्यश्रीकनामा संबोध्य, कथितो यद् "गम्यतां दुर्गान्तर एव महावीर-मन्दिरे तस्मै वासस्थानं दीयताम्, भोज्य-पर्यङ्कादि-सुखद-सामग्री-जातेन च सत्क्रियताम्, ततोऽहमपि साक्षात्करिष्यामि" इति।

ततो बाढमित्युक्त्वा प्रयाते माल्यश्रीके; "महाराज! आज्ञा चेदहमद्यैव "अपजलखानं" कथमपि साक्षात्कृत्य, तस्याखिलं व्यवसितं विज्ञाय, प्रभुचरणेषु विनिवेदयामि। नाधुना मम क्षान्तिः, शान्तिश्च, यतः संन्यासिवेषोऽहं समागच्छन् द्वयोर्यवनभटयोर्वार्तयाऽवागच्छम्; यच्छ्व एवैते युयुत्सन्ते" इति गौरसिंहो मन्दं कर्णान्तिकं व्याहार्षीत्।

ततो "वीर! कुशलोऽसि, सर्वं करिष्यसि, जाने तव चातुरीम्, तद् यथेच्छं गच्छ, नाहं व्याहन्मि तवोत्साहम्, नीतिमार्गान् वेत्सि, किन्तु परिपन्थिन एतेऽत्यन्तनिर्दयाः, अतिकदर्य्याः, अतिकूटनीतयश्च सन्ति। एतैः सह परम-सावधानतया व्यवहरणीयम्"-इति कथयित्वा शिववीरस्तं विससर्ज।

गौरसिंहस्तु त्रिः प्रणम्य, उत्थाय, निवृत्य, निर्गत्य, अवतीर्य, सपदि तस्या एव निम्ब-तरु-तल-वेदिकायाः समीप आगत्य, स्वस-

---

व्यवसितम्=कृतं कृत्यम्। क्षान्तिः=क्षमा। कर्णान्तिकम्=श्रवणसमीपम्। असर्वश्रव्यमिति यावत्। चातुरीम्=कौशलम्। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्य"इति ष्यञि षित्वान्ङीषि, अल्लोपयलोपयोः।

व्याहन्मि=नाशयामि। परिपन्थिनः=शत्रवः। अत्यन्तं निर्दयाः=दयाशून्याः। अतिकदर्याः=परमनीचाः। अतिकूटनीतयः=कपटाचारचतुराः "माया निश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु। अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमन्त्रि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



हचरं कुमारमिङ्गितेनाऽऽहूय कस्मिंश्चित् स्वसंकेतित-भवने प्रविश्य, आत्मनः कुमारस्यापि च केशान् प्रसाधनिकया प्रसाध्य, मुखमार्द्र-पटेन प्रोञ्छ्य, ललाटे सिन्दूर-विन्दु-तिलकं विरचय्य, उष्णीषम-पहाय, शिरसि सूचिस्यूतां सौवर्ण-कुसुम-लतादि-चित्र-विचित्रिता-मुष्णीषिकां संधार्य, शरीरे हरितकौशेय-कञ्चुकिकामायोज्य, पादयोः शोण-पट्ट-निर्मितमधोवसनमाकलय्य, दिल्लीनिर्मिते महार्हे उपा-नहौ धारयित्वा, लघीयसीं तानपूरिकामेकां सह नेतुं सहचर-हस्ते समर्प्य, गुप्तच्छुरिकां दन्तावल-दन्त-मुष्टिकां यष्टिकां मुष्टौ गृहीत्वा पटवासैर्दिगन्तं दन्तुरयन्, करस्थपटखण्डेन च मुहुर्मुहुराननं प्रोञ्छन् गायकवेषेण "अपजलखान"-शिबिराभिमुखं प्रतस्थे।

---

यामि"त्यमरः। **इङ्गितेन**=सङ्केतेन। **प्रसाधनिकया**=कङ्कतिकया। "प्रसा-धनी कङ्कतिके"त्यमरः। "कंघी"इति हिन्दी। **सौवर्णेन**=सुवर्णविरचितेन, **कुसुमलतादीनां चित्रेण, विचित्रिताम्**=संवलिताम्। लघूष्णीषमुष्णी-षिका, **ताम्**। "टोपी"इति हिन्दी। **शोणपट्टनिर्मितम्**=रक्तकौशेयरचितम्। **अधोवसनम्**=अधोमार्गेणचरणेन धारणीयं वसनम्। "पायजामा"इति हिन्दी। दिल्लीशब्दो "दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वय" इत्यादौ पण्डितराजे-नापि व्यवहृतः। तानपूर एव **तानपूरिका**। "तानपूरा"इति हिन्दी। **सहे**त्यस्य "आत्मने"ति शेषः। तानपूरिकाशब्दस्य तु न सहशब्देन विशेष्यविशेषणभाव एवेति न तत्र तृतीयाऽऽशंका। **दन्तावलस्य**=करिणः, **दन्तः**=दन्तनिर्मितः, **मुष्टिका** यस्यां ताम्। दन्तेन निर्मितेति मध्यमपदलोपि समासो वा। "हाथी दाँत की मूठवाली गुप्ती छड़ी"इति हिन्दी। **पटवासैः**=सुगन्धितद्रव्यैः। "इत्र"इति हिन्दी। **दन्तुरयन्**=उन्नतयन्। सुगन्धयन्निति तात्पर्यम्। **करस्थपटखण्डेन**=हस्तस्थयाऽङ्गावलक्ष्या। "दस्ती

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



अथ तौ त्वरितं गच्छन्तौ, सपद्येव परःशत-श्वेतपट-कुटीरैः शारद-मेघ-मण्डलायितम्, दीपमाला-विहित-बहुल-चाकचक्यम्, "अपजलखान-" शिबिरं दूरत एव पश्यन्तौ, यावत्समीपमागच्छतस्तावत् कश्चन कोकनद-च्छवि-वस्त्र-खण्ड-वेष्टितमूर्द्धा, कटिपर्यन्त-सुनद्ध-काक-श्यामाङ्गरक्षिकः, कर्बुराधोवसनः, शोण-श्मश्रुः, विजयपुराधीश-नामाङ्कित-वर्त्तुल-पित्तल-पट्टिका-परिकलित-वाम-वक्षःस्थलः, स्कन्धे भुशुण्डीं निधाय, इतस्ततो गतागतं कुर्वन् सावष्टम्भमुर्दूभाषयोवाच-"कोऽयमिति ?" ततो गौरसिंहेनापि "गायकोऽहं श्रीमन्तं दिदृक्षे" इति समार्दवं व्याख्यायि । ततो "गम्यतामन्येऽपि गायका वादकाश्च सम्प्रत्येव गताः सन्ति" इति कथयति प्रहरिणि, "घृतेन स्नातु भवद्रसना" इति व्याहरन् शिबिर-मण्डलं प्रविवेश ।

---

रुमाल" इति लौकिके वाच्ये प्रसिद्धिमभिवाञ्छति शब्दस्यास्य । **शारदमेघमण्डलायितम्**=शरत्समयमेघमण्डलमिवाचरितम् । **कोकनदच्छविना**=रक्तकमलकान्तिना, **वस्त्रखण्डेन** वेष्टितो मूर्धा यस्य सः । कटिपर्यन्ता सुनद्धा काकश्यामा=अतिश्यामला, अङ्गरक्षिका यस्य सः । **कर्बुरम्**=अनेकवर्णम्, अधोवसनं यस्य सः । **शोणश्मश्रुः**=रक्तमुखकेशः । **विजयपुराधीशनाम्नाऽङ्कितया**=तन्नामधेयेन चिह्नितया, **वर्तुलया**=गोलाकारया, **पित्तलपट्टिकया**=रीतिफलकिकया, लोके "चपरास"इति ख्यातया, **परिकलितम्**=भूषितम्, **वामम्**, **वक्षःस्थलं** यस्य सः । **सावष्टम्भम्**=सप्रतिरोधम् । **समार्दवम्**=सकोमलतम् । **व्याख्यायि**=कथितम् । **घृतेन स्नातु भवद्रसनेति**, "आपके मुँह में घी चीनी" इत्यर्थकलोकप्रवादकथनम् । अत एव लोकोक्तिरलंकारः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



तत्र च क्वचित् खट्वासु पर्यङ्केषु चोपविष्टान्, सगड़गड़ाशब्दं ताम्रक-धूममाकृष्य, मुखात् कालसर्पानिव श्यामल-निश्वासानुद्गिरतः, स्वहृदय-कालिमानमिव प्रकटयतः, स्वपूर्वपुरुषोपार्जित-पुण्यलोकानिव फूत्कारैरग्निसात् कुर्वतः,मरणोत्तरमप्यतिदुर्लभं मुखाग्निसंयोगं जीवन-दशायामेवाऽऽकलयतः, प्राप्ताधिकारकलिताखर्व-गर्वाम्, "क्वचिद्-हरिद्रा हरिद्रा, लशुनं लशुनम्, मरिचं मरिचम्, चुक्रं चुक्रम्, वितुन्नकं वितुन्नकम्, शृङ्गवेरं शृङ्गवेरम्, रामठं रामठम्, मत्स्यण्डी मत्स्यण्डी, मत्स्या मत्स्याः, कुक्कुटाण्डं कुक्कु-

---

तत्र चेत्यारभ्य प्रधानपटकुटीद्वारमाससादेत्येकान्वयि। ताम्रकम्="तमाखू" इति हिन्दी। ताम्रकधूमनिश्वासस्य स्वत एव श्यामलस्य मुखादुद्गमितस्य कालसर्पत्वेनोत्प्रेक्षा। यथैन्द्रजालिका जनान्मोहयितुर्माननात् कृष्णान् सर्पानुद्गमन्ति तथैवैते शिववीरमोहनाय स्थिता इत्युपमालंकारस्य व्यङ्ग्यत्वेन वस्त्वलङ्कारध्वनिः। अन्यथोत्प्रेक्षते-स्वहृदयस्य कालिमानमिव। पुनरप्युत्प्रेक्षते-स्वपूर्वपुरुषैः=अन्वयमूलभूतैः, उपार्जितान्=संचितान्, पुण्यलोकान्=स्वर्गादिकान्। अग्निसात्=वह्न्यधीनीभूतान्। यवनशवानामग्निसंस्काराभावस्य प्रसिद्धस्योत्प्रेक्षणम्-मरणादुत्तरम्=देहत्यागानन्तरम्। प्राप्तेन=लब्धेन, अधिकारेण=स्वाम्येन,अखर्वः=बहुलीभूतः,गर्वः=अभिमानो येषां तान्। हरिद्रा=महारजनम्। "निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी"त्यमरः। संभ्रमे द्विरुक्तिः। चुक्रम्=वृक्षाम्लम्। "तिन्तिडीकञ्च चुक्रञ्च वृक्षाम्लमि"त्यमरः। "चूक"इति हिन्दी। वितुन्नकम्=छत्रा। "अथ छत्रा वितुन्नकमि"त्यमरः। "सौंफ"इति हिन्दी। शृङ्गवेरम्=आर्द्रकम्। आर्द्रकं शृंगवेरं स्यादि"त्यमरः। "आदी"इति हिन्दी। रामठम्=हिङ्गु। मत्स्यण्डी=फाणितम्। "राब"इति हिन्दी। कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम्। "कुक्कुट्यादीनामण्डादिष्वि"ति पुंवत्त्वम्, जातिविवक्षया वा

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



टाण्डम्, पललं पललम्" इति कलकलैर्बालानां निद्रां विद्रावयतः, समीप-संस्थापित-कुतू-कुतुप-कर्करी-कण्डोल-कट-कटाह-कम्बि-कडम्बान्, उग्र-गन्धीनि मांसानि शूलाकुर्वतः, नखम्पचा यवागूः स्थालिकासु प्रसारयतः, हिङ्गुगन्धीनि तेमनानि तिन्तिडीरसैर्मिश्रयतः, परिपिष्टेषु कलम्बेषु जम्बीर-नीरं निश्च्योतयतः, मध्ये मध्ये समागच्छतस्ताम्रचूडान् व्यजन-ताडनैः पराकुर्वतः, त्रपुलिप्तेषु ताम्र-भाजनेष्वारनालं परिवेषयतः, सूदान्, क्वचिद्वक्र-

"कुक्कुटस्याण्डमि" ति समासः। पललम्=मांसम्। विद्रावयतः=दूरयतः। कुतूः=चर्मनिर्मितं तैलाद्याधारपात्रम्। कुतुपः= सैव लघुः। "कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमानि"त्यमरः। कर्करी=हस्तप्रक्षालनादियोग्यं पात्रम्। "कर्कर्याल्लुर्गलन्तिके" त्यमरः। "करवा" "गडुवा"इति हिन्दी। यवनानां "बधना"इति। कण्डोलः=पिटः। वेणुदलादिरचितो भाण्डविशेषः। "बांसकी पिटारी"इति हिन्दी। कटः=किलिञ्जकः। कटाहः=शष्कुल्यादिपाकपात्रम्। कम्बिः=दर्विः। "कलछी" इति हिन्दी। कडम्बः=कलम्बः। शूलेन=लोहशलाकया संस्कुर्वतः शूलाकुर्वतः। नखम्पचन्ति यास्ता नखम्पचाः। यवागूः=तरलाः। "यावगूरुष्णिका धाना विलेपी तरला च से"त्यमरः। हिङ्गुनो गन्धो येषु तानि हिङ्गुगन्धीनि। "अल्पाख्यायामि"ति गन्धस्येकारः। "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोरि"त्यमरः। तेमनानि=व्यञ्जनानि। तिन्तिडीरसैः=चुक्रसैः। मिश्रयतः=संयोजयतः। अत्र विशेष्यविशेषणोभयपदेन "कढी"इति ख्यातस्य ग्रहणम्। कलम्बेषु=वास्तूकादिशाकदण्डेषु। "अम्ली शाकं हरितकं शिग्रुरस्य तु नाडिका। कलम्बश्च कडम्बश्चे"त्यमरः। "पिसी हुई चटनी में" इति हिन्दी। निश्च्योतयतः=क्षारयतः। ताम्रचूडान्=कुक्कुटान्। त्रपुलिप्तेषु="कलई किए हुवे" इति हिन्दी। आरनालम्=काञ्जि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



प्रसाधित-काकपक्षान्, मद-व्याघूर्णित-शोण-नयनान्, सपारस्परिक-कण्ठग्रहं पर्य्यटतः, यौवन-चुम्बित-शरीरान्, स्वसौन्दर्य-गर्व-भारेणेव मन्दगतीन्, अनवरताऽऽक्षिप्त-कुसुमेषुबाणैरिव कुसुमैर्भूषितान्, वसनातिरोहिताङ्गच्छटान्, विविधपटवास-वासितानपि चिरास्नान-महामलिन-महोत्कट-स्वेद-पूतिगन्ध-प्रकटीकृतास्पृश्यतान् यवन-युवकान्,—

क्वचिद् "अहो ! दुर्गमता महाराष्ट्रदेशस्य, अहो ! दुराधर्षता

---

कम्। "आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च। अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिक"इत्यमरः। **सूदान्**=पाचकान्। **वक्रम्** यथा यथा, **प्रसाधिताः**=स्फालिताः, **काकवक्षाः**,=कुञ्चितकचाः, "काकुल"इति हिन्दी, यैस्तान्। **मदेन** व्याघूर्णितानि शोणानि नयनानि येषां तान्। **पारस्परिकेन**=आन्योन्येन, **कण्ठग्रहेण**=गलधारणेन सहितं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्। **यौवनेन**=नववयसा, **चुम्बितानि**=सम्बद्धानि शरीराणि येषां तान्। चुम्बितपदं लक्षणया सम्बद्धबोधकम्। वक्त्रसंयुक्तरूपस्य मुख्यार्थस्य बाधात्। स्वभावतो मन्दाया गतेर्निमित्तमुत्प्रेक्षते-**स्वसौन्दर्यस्य** गर्वभारेणेवेति। कुसुमभूषितेषु तेषु कुसुमानि कुसुमेषुधनुर्निपतितानीत्युत्प्रेक्षते-**अनवरतम्**=सततम्, **आक्षिप्ताः**=पतिताः, **कुसुमेषुबाणाः**=कामशराः, येषु तान्। **वसनैः**=वस्त्रैः, अतिरोहिता, अङ्गच्छटा येषां तान्। **विविधैः**, पटवासैर्वासितानपि। **चिरास्नानेन**=अत्यधिककालतो देहानिर्णेजनेन, **महामलिनस्य**=अत्यन्तं मलीमसस्य, **महोत्कटस्य**=अत्युग्रस्य, **स्वेदस्य**=घर्मवारिणः, **पूतिगन्धेन**=दौर्गन्ध्येन, **प्रकटीकृता**=व्यक्तीकृता, **अस्पृश्यता**=स्पर्शायोग्यता, यैस्तान्। क्वचिदिति व्याहरत इति सम्बन्धः। व्याहरणं कथयति-**अहो इति**। पुनः पुनः सम्भवति सम्त्रोभवीति, अतिशयेन

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



महाराष्ट्राणाम् , अहो ! वीरता शिववीरस्य, अहो! निर्भयतैतत्सेनानीनाम् , अहो ! त्वरितगतिरेतद्भोटकानाम् , आः ! किं कथयामः? दृष्ट्वैव चमत्कारं शिववीर-चन्द्रहासस्य न वयं पारयामो धैर्यं धर्त्तुम् , न च शक्नुमो युद्ध-स्थाने स्थातुम् , को नाम द्विशिरा यः शिवेन योद्धुं गच्छेत् ?, कश्च नाम द्विपृष्ठो यस्तद्भटैरपि छलालापं विदध्यात् ?, वयं बलिनः, आस्माकीना महती सेना, तथाऽपि न जानीमः, किमिति कम्पत इव क्षुभ्यतीव च हृदयम् ? यवनानां पराजयो भविष्यति, अपजलखानो विनङ्क्ष्यतीति-न-विद्मः को जपतीव कर्णे ?, लिखतीव सम्मुखे, क्षिपतीव चान्तःकरणे। मा स्म भोः ! मैवं स्यात् , रक्ष भो ! रक्ष, जगदीश्वर ! अथवा सम्बोभवीतितमामेवमपि,योऽयमपजलखानः सेनापति-पद-विडम्बनोऽपि शिवेन योत्स्ये हनिष्यामि ग्रहीष्यामि वेति सप्रौढि विजयपुराधीशमहासभायां प्रतिज्ञाय समायातोऽपि, शिवप्रतापं च विदन्नपि, अद्य नृत्यम् , अद्य गानम् , अद्य लास्यम्, अद्य मद्यम् , अद्य वाराङ्गना, अद्य भ्रूकुंसकः, अद्य वीणावादनमिति स्वच्छन्दैरुच्छृङ्खला-

---

सम्बोभवीति सम्बोभवीतितमाम्। "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वे"ति लट्। भ्रूकुंसकः=स्त्रीवेषधारी नर्त्तकः। भ्रुवोः कुंसः=भाषणम् , भ्रुवा कुंसः=शोभा वा यस्य सः। दुराधर्षता=दुरभिभवनीयता। द्वे शिरसी यस्यासौ द्विशिराः, छिन्नमस्तक इत्यर्थः। द्वे पृष्ठे यस्यासौ द्विपृष्ठः, उभयतोमुख इति यावत्। एवम्भूत एव हि परितः प्रसृतान् तदीयान् भटान् छलयन् रहस्यमाख्यातुमर्हति य उभयतोदृष्टिर्भवेदिति तत्त्वम्। जपतीव=मन्दं कथयतीव। इवेन न वास्तवो जप इति सूचितम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



ऽऽचरणैर्दिनानि गमयति। न च यः कदापि विचारयति; यत् कदाचित् परिपन्थिभिः प्रेषिता काचन वार-वधूरेव मामासवेन सह विषं पाययेत्, कोऽपि नट एव ताम्बूलेन सह गरलं ग्रासयेत्, कोऽपि गायक एव वा वीणया सह खड्गमानीय खण्डयेदित्यादि; ध्रुव एव तस्य विनाशः, ध्रुवमेव पतनम्, ध्रुवमेव च पशुमारैर्मरणम्। तन्न वयं तेन सह जीवन-रत्नं हारयिष्यामः"

—इति व्याहरतः, इतरांश्च—

"मैवं भोः! श्व एवाऽऽहव-क्रीडाऽस्माकं भविष्यति, तच्छ्रूयते सन्धि-वार्त्ता-व्याजेन शिव एकत आकारयिष्यते, यावच्च स स्वसेनामपहायैकाकयस्मत्स्वामिना सहाऽऽलपितुमेकान्तस्थाने यास्यति; तावद्वयं श्येना इव शकुनिमण्डले, महाराष्ट्र-सेनायाम्, छिन्धि भिन्धि-इति कृत्वा युगपदेव पतिष्यामः, वसन्त-वाताहत-नीरसच्छदानिव च क्षणेन विद्रावयिष्यामः। इतस्तु छलेनास्मत्स्वामिसहचराः शिवं पाशैर्बद्ध्वा पिञ्जरे स्थापयित्वा तं जीवन्तमेव वशंवदं करिष्यन्ति। परन्तु गोप्यतमोऽयं विषयो मा स्म भूत् कस्यापि कर्णगतः"—

इति कर्णान्तिकं मुखमानीयोत्तरयतः सांग्रामिकभटानवलोकयन्, "धन्या भवन्तो येषां गोप्यतमा अपि विषया एवं वीथिषु

---

आसवेन=मद्येन। जीवनरत्नम्=श्रेष्ठं जीवनम्। रत्नशब्दः श्रेष्ठवाची। इतरांश्च कर्णान्तिकं मुखमानीयेत्युत्तरयत इति सम्बन्धः। उत्तरं प्रदर्शयति मैवमिति। आहवः=संग्रामः, स एव क्रीडा। श्येना इव=वाजपक्षिण इव। शकुनिमण्डले=पक्षिसमूहे। वसन्तवातेन, आहतान्, अत एव नीरसान्=रसरहितान्, छदानिव=पत्राणीव। उत्प्रेक्षा। वशं वदतीति वशंवदस्तम्। "प्रियवशे

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



विकीर्यन्ते, महाराष्ट्रा धूर्ताचार्याः, नैतेषु भवतां धूर्तता सफला भवति" इत्यात्मन्येवाऽऽत्मना कथयन्, स्व-प्रभा-धर्षित-सकल-रक्षकगणः, स्वसौन्दर्येणाऽऽकर्षयन्निव विश्वेषां मनांसि, सपद्येव प्रधान-पट-कुटीर-द्वारमाससाद। तत्र च प्रहरिणमालोकयदुक्तवांश्च यत् "पुण्यनगर"-निवासी गायकोऽहमत्रभवन्तं गान-रस-रसायनैरमन्दमानन्दयितुमिच्छामीति। तदवगत्य स भ्रूसंचारेण कञ्चिद् निवेदकं सूचितवान्। स चान्तः प्रविश्य, क्षणानन्तरं पुनर्बहिर्निर्गत्य, गायकमपृच्छत्-"किं नाम भवतः? पूर्वं च कदाऽपि समायातो न वा?" अथ स आह "तानरङ्गनामाऽहं कदाचन युष्मत्कर्णमस्पृशम्। न पूर्वं कदाऽपि ममात्रोपस्थातुं संयोगोऽभूत्, अद्य भाग्यान्यनुकूलानि चेच्छ्रीमन्तमवलोकयिष्यामि" इति। स च "आम्" इत्युदीर्य, पुनः प्रविश्य, क्षणानन्तरं निर्गत्य च, विचित्र-गायकममुं सह निनाय।

तानरङ्गस्तु तेनैव तानपूरिका-हस्तेन बालकेनानुगम्यमानः, शनैः शनैः प्रविश्य, प्रथमं द्वितीयं तृतीयं च द्वारमतिक्रम्य, कांश्चिन् मृदङ्ग-स्वरान् सन्दधतः, कांश्चिद्वीणावरणमुन्मुच्य, प्रवालं प्रोच्छय, कोणं कलयतः, कांश्चिदविचलोऽयमेतेनैव सह योज्यन्तामपरवाद्यानीति वंशीरवं साक्षीकुर्वतः, कांश्चित् कलित-नेपथ्यान्, पादयोर्नू-

---

वदः खजि"ति खच्। अपकर्षयन्=अधरयन्। वीणाया आवरणम्=आच्छादनवस्त्रम्। प्रवालम्=वीणादण्डम्। "वीणादण्डः प्रवालः स्यादि"त्यमरः। कोणम्=वादनोपयोगिनमुपकरणविशेषम्। "मिजराफ" इति हिन्दी। साक्षीकुर्वतः=साक्षाद्दर्शितां नयतः। इतरवाद्यसत्यतायै प्रमाणतां प्रापयत इति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



पुरं बध्नतः, कांश्चित् स्कन्धावलम्बिगुटिकातः करतालिकामुत्तोलयतः, कांश्चिच्च कर्णे दक्षकरं निधाय, चक्षुषी सम्मील्य, नासामाकुञ्च्य, पातितोभयजानु-उपविश्य, वामहस्तं प्रसार्य, तन्त्रीस्वरेण स्व-काकलीं मेलयतः, सम्मुखे च पृष्ठतः पार्श्वतश्चोपविष्टैः, कैश्चित् ताम्बूल-वाहकैरपरैर्निष्ठ्यूतादान-भाजन-हस्तैः, अन्यैरनवरत-चलित-चामरैः, इतरैर्बद्धाञ्जलिभिर्लालाटिकैः परिवृतम्, रत्नजटितोष्णीषिका-मस्तकम्, सुवर्ण-सूत्र-रचित-विविध-कुसुम-कुड्मल-लता-प्रताना-ङ्कित-कञ्चुकं महोपबर्हमेकं क्रोडे संस्थाप्य, तदुपरि सन्धारितभुज-द्वयम्, रजत-पर्य्यङ्के विविध-फेन-फेनिल-क्षीरधि-जल-तल-च्छ-विमङ्गीकुर्वत्यान्तूलिकायामुपविष्टमपजलखानं च ददर्श ।

ततस्तु तानरंग-प्रभा-वशीभूतेषु सर्वेष्वागम्यतामागम्यतामा-

---

यावत् । करतालिकाम्="करताल" इति हिन्दी । काकलीम्=सूक्ष्मं कलम् । "काकली तु कले सूक्ष्म"इत्यमरः । निष्ठ्यूतादानम्=पतद्ग्रहः । "पीकदान" इति हिन्दी । लालाटिकैः=अधिपतिभालमात्रावलोकनक्षमैर्न तु कार्य-सम्पादकैः । "लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च य" इत्यमरः । सुवर्ण-सूत्रेण=सूक्ष्मतमसुवर्णतन्तुना, "कलाबत्तू" इति हिन्दी, रचिता या विविधाः=अनेकप्रकाराः, कुसुमकुड्मललताः=पुष्पकलिकावल्ल्यः, तासां प्रतानैः=वितननैः, अङ्कितः=अञ्चितः, कञ्चुकः=निचोलो यस्य तम् । महोप-बर्हम्=महोपधानम् । "मसनन्द" इति हिन्दी । विविधफेनेन=प्रचुरडिण्डी-रेण,फेनिलस्य=फेनसंवलितस्य,क्षीरधेः=वारिधेः, जलतलस्य छविम्=शोभाम्, अङ्गीकुर्वत्याम्=धारयन्त्याम् । तूलमस्ति यस्यां सा तूला=तूलवती, तूलैव तूलिका=तूलमयं विष्टरम्, तस्याम् । "रूई की गद्दी, तोसक" इति हिन्दी ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



स्यतामिति कथयत्सु, तानरङ्गोऽपि सादरं दक्षिण-हस्तेनाऽऽदर-सूचक-सङ्केत-सहकारेण यथानिर्दिष्टस्थानमलञ्चकार।

ततस्त्वितरगायकेषु सगर्वं सासूयं सक्षोभं साक्षेपं सचक्षुर्विस्फारणं सशिरःपरिवर्तनं च तमालोकयत्सु 'अपजलखानेन" सह तस्यैवमभूदालापः।

अपजलखानः—किन्देशवास्तव्यो भवान् ?

तानरंगः—श्रीमन् ! राजपुत्रदेशीयोऽहमस्मि।

अपजल०—ओ ! राजपुत्रदेशीयः !!

तान०—आम् ! श्रीमन् !

अप०—तत् कथमत्र महाराष्ट्र-देशे ?

तान०—सेनापते ! मम देशाटन-व्यसनं मां देशाद्देशं पर्याटयति।

अप०—आ ! एवम् ! तत्किं प्रायः पर्य्यटति भवान् ?

तान०—एवं चमूपते ! नव्यान् नव्यान् देशानवलोकितुम्, नवा नवा भाषा अवगन्तुम्, नूतना नूतना गान-परिपाटीश्च कलयितुम्, एधमान-महाभिलाष एष जनः।

अप०—अहो ! ततस्तु बहुदर्शी बहुज्ञश्च भवान्। अथ वङ्गदेशे गतो भवान ? श्रूयतेऽतिवैलक्षण्यं तद्देशस्य।

---

कूर्चीपर्यायत्वमनुचिन्तयन्तस्तु चिन्तनीयबुद्धय एवेति शम्। आदरसूचकसंकेतः="सलाम" इति हिन्दी।

वास्तव्यः=निवासी। "वसेस्तव्यत् कर्त्तरि णिच्चे"ति तव्यत्। पर्याटयति=सर्वतो भ्रामयति। एधमानः=वृद्धिं गच्छन्, महान्, अभिलाषः=इच्छा, यस्य सः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



तान०—सेनापते ! वर्षत्रयात्पूर्वमहं काश्यां गङ्गायां संस्नाय, उज्जयिनी-देशीय-क्षत्रिय-कुलालङ्कृतं भोजपुर-देशमालोक्य, गङ्गा-गण्डक-तटोपविष्टं हरिहरनाथं प्रणम्य, विलासि-कुल-विलसितं पाटलिपुत्र-पुरमुल्लङ्घ्य, सीताकुण्ड-विक्रम-चण्डिकादि-पीठ-पटल-पूजितं विक्रम-यशःसूचक-दुर्गावशेष-शोभितं देवधुनीतरङ्ग-क्षालित-प्रान्तं मुद्गलपुरं निरीक्ष्य, कर्ण-दुर्ग-स्थानेन तद्यशोमहामुद्रये-वाङ्कितमङ्गदेशं दिनत्रयमध्युष्य, अतिवर्द्धमानवैभवं वर्द्धमान-नगरं च सम्यक् समालोक्य, यथोचित-सम्भारैस्तारकेश्वरमुपस्थाय, ततोऽपि पूर्वं वङ्ग-देशे, पूर्व-वङ्गेऽपि च चिरमहमटाट्यामकार्षम् !

अप०—किं किं किं पूर्ववङ्गेऽपि ?

तान०—आम् श्रीमन् ! पूर्ववङ्गमपि सम्यगवालुलोकदेष जनः, यत्र प्रान्त-प्ररूढां पद्मावलीं परिमर्दयन्ती पद्मेव द्रवीभूता पयःपूर-प्रवाह-परम्पराभिः पद्मा प्रवहति, यत्र ब्रह्मपुत्र इव शत्रु-सेना-नाशन-कुशलः, ब्रह्म-देशं विभजन्, ब्रह्मपुत्रो नाम नदो भू-भागं क्षालयति, यत्र सामु-सुमधुर-रस-पूरितानि फूत्कारोद्भूत-

---

उज्जयिनीदेशीय-क्षत्रियकुलालङ्कृतम्, अत एव भोजपुरमिति तन्नाम। भोजो हि बभूवोज्जयिन्या नातिदूरे धारानगरे। देवधुन्याः=जह्नुतनयायाः,तरङ्गैः,क्षालितः, प्रान्तोयस्य तत्। मुद्गलपुरम्='मुङ्गेर' इति ख्यातम्। वर्द्धमाननगरम्=अद्यत्वे "वर्दवान" इति ख्यातम्। अटाट्याम्=पर्यटनम्। अवालुलोकत्=अवलोकयाञ्चकार। एवमेव युक्तः पाठः। प्रान्तयोः=तटोपान्तयोः, प्ररूढाम्=समुद्भूताम्। पद्मावलीम्=कमलश्रेणीम्। सरिति कमलानि विकसन्तीति कविसमय-ख्यातिः। पद्मेव=श्रीरिव। द्रवीभूता=प्रस्रुता। पद्मा=तन्नाम्नी नदी। ब्रह्मपुत्रः=गरलविशेषः। "ब्रह्मपुत्रः प्रदीपन" इत्यमरः। फूत्कारेण=मुखवायुना,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



भूति-ज्वलदङ्गार-विजित्वर-वर्णानि जगत्प्रसिद्धानि नारङ्गाण्युद्भवन्ति, यद्देशीयानां जम्बीराणाम्, रसालानाम्, तालानाम्, नारिकेलानाम्, खर्जूराणाञ्च महिमा सर्वदेश-रसज्ञानां साम्रेडं कर्णं स्पृशति, यत्र च भयङ्कराऽऽवर्त-सहस्राऽऽकुलासु स्रोतस्वतीषु सहाहोकारं क्षेपणीः क्षिपन्तः, अरित्रं चालयन्तः, बडिशं योजयन्तः, कुवेणीस्थ-म्रियमाण-मत्स्य-परीवर्त्तानालोकमालोकमानन्दन्तः, अदृष्टतटेष्वपि महा-प्रवाहेषु स्वल्पया कूष्माण्ड-फक्किकाकारया नौकया, भिन्नाञ्जन-लिप्ता इव, मसि-स्नाता इव, साकारा अन्धकारा इव, काला धीवर-बाला निर्भयाः क्रीडन्ति।

अप०—[स्वयं हसन्, सर्वांश्च हसतः पश्यन् ] सत्यं सत्यम्, धन्यो

---

उद्भूता=उद्भावयिता, भूतिः=भस्म, येषां तादृशा ये ज्वलदङ्गाराः=प्रकाशमानाङ्गाराः, तेषां विजित्वराः=जयनशीलाः, वर्णा येषां तानि। नारङ्गाणि=नागरङ्गाणि। "नारङ्गी" इति हिन्दी। भयङ्करैः=भीतिजनकैः, आवर्त्तसहस्रैः=बहुसंख्याम्भसां भ्रमैः, "स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रम" इत्यमरः, आकुलासु। स्रोतस्वतीषु=नदीषु। सहोहोकारम्=नौकादण्डप्रक्षेपावसरे तद्देशीयाः "हो हो" शब्दं कुर्वन्ति। क्षेपणी=नौकादण्डः। "नौकादण्डः क्षेपणी स्यादि"त्यमरः। "डांडा" इति हिन्दी। अरित्रम्, "अरित्रं केनिपातक" इत्यमरः। "पतवार" इति हिन्दी। बडिशम्, "बडिशं मत्स्यभेदनमि"त्यमरः। कुवेण्याम्=मत्स्याधान्यां तिष्ठन्ति ये ते कुवेणीस्थाः, म्रियमाणाः=आसन्नमरणाः, मत्स्यास्तेषां परीवर्त्तान्=कक्ष्यपरिवर्तितानि। आलोकमालोकम्=समवलोक्येत्यर्थः। फक्किका="फाँक, फाँकी" इति हिन्दी। धीवरबालानां कालत्वमुत्प्रेक्षते-भिन्नाञ्जनलिप्ता इव, मसिस्नाता इव, साकारा अन्धकारा इवेति।



Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



भवान्, योऽल्पेनैव वयसैवं विदेश-भ्रमणैश्चातुरीं कलयति।

तान०—धन्य एव यदि युष्मादृशैरभिनन्द्ये!

अप०—( क्षणानन्तरम् ) अथ भवान् मूर्छना-प्रधानं गायति, तान-प्रधानं वा?

तान०—ईदृक्षं तादृक्षञ्च।

अप०—( क्षणानन्तरम् ) अस्तु, आलप्यतां कश्चन रागः।

तान०—( किञ्चिद् विचार्य ) आज्ञा चेदेकां राग-माला-गीतिं

---

अभिनन्द्ये, कर्मणि तङ्। मूर्छनाप्रधानमिति, अविच्छेदं स्वरात्स्वरान्तरप्राप्तिर्मूर्छना, सविच्छेदं स्वरात्स्वरान्तरप्राप्तिस्तानः। "स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्छनामवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुरि"ति वायुसम्पर्केण मूर्छना कथमिवोद्भाव्यत इति माघ एव जानातु, परिसमाप्तो वा वीणावैलक्षण्यं सर्वमिति मूलकृच्छिष्यकृतटिप्पणी। महत्यास्तत्तत्स्वरानुगासु तन्त्रीषु क्रमिकेण पवनाघट्टनेन निर्दिष्टमूर्छनाया अव्याघातान्माघाक्षेपो निरर्थक इति दार्शनिकसार्वभौमा गोस्वामिदामोदरशास्त्रिचरणाः। "आरोहावरोहक्रमयुक्तः स्वरसमुदायो मूर्छनेत्युच्यते, तानस्त्वारोहक्रमेण भवती"ति मतङ्गः।

भवति चात्र सङ्गीतशास्त्रपद्यम्—

आरोहेणावरोहेण क्रमेण स्वरसप्तकम्।
मूर्छनाशब्दवाच्यं हि विज्ञेयं तद्विचक्षणैः॥

आलप्यताम्=आलापः क्रियताम्। विशकलय्य रागोदीरणमालापः। रागः=रञ्जकस्वरसंदर्भः।

"योऽसौ ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः।
रञ्जको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः॥"

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



गायामि, यत्र प्रत्याभोगं नवीन एव रागो भवेदेकेनैव च ध्रुवेण सङ्गच्छेत, तत्तद्राग-नामानि च तत्रैव प्राप्येरन् ।

अप०-आः ! किमेवम् ? ईदृशं तु गानं न प्रायः श्रूयते, तद् गीयताम् ।

ततस्तानपूरिकायाः स्वरान् संमेल्य, पातित-वाम-जानुः, तानपूरिका-तुम्बं क्रोडे निधाय, दक्षपादस्योत्थितजानुनि च दक्ष-हस्त-कूर्पर-स्थापन-पुरःसरं तेनैव हस्तेन तर्जन्यङ्गुल्या तानपूरिकां रणयन्, स्वकण्ठेनापि त्रीन् ग्रामान् सप्त स्वरांश्च समधात् । तन्मात्र-

---

रागमालाम्=तन्नाम्नीम्, गीतिम् । प्रत्यालापं विभिन्नीभवद्भी रागैर्मालारूपैः सहितत्वात् । तदाह-यत्रेति । प्रत्याभोगम्=प्रत्युच्चारणम्, उच्चारण-विषयाणां शब्दानां शरीरत्वमाश्रित्य तथोक्तम् ।

ध्रुवेण=स्थिरपदेन । सकलपादान्ते वारं वारं समुच्चार्यमाणत्वेन ध्रुवत्वम्, अत एव संज्ञात्वञ्च । सङ्गच्छेत, "समो गम्म्यृच्छिभ्याम्" । स्वरान्=निषादप्रभृतीन् ।

"निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः" ॥ इत्यमरः ।

पातितो वामजानुर्येन सः । गायकानामवस्थानरीतिः । दक्षहस्तस्य=वामेतरकरस्य, यः कूर्परः=कफोणिः, "स्यात्कफोणिस्तु कूर्पर"इत्यमरः, भुजमध्यग्रन्थिरिति यावत्, तत्स्थापनपुरस्सरम् । त्रीन् ग्रामान्=षड्जमध्यमगान्धारान् । तथा चोक्तम्—

यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि ।
तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधीयते ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



श्रवणेनैव मुग्धेष्विवाखिलेष्विमां राग-माला-गीतिमगायत्।

सखि हे! नन्द-तनय आगच्छति। सखि०॥

मन्दं मन्दं मुरली-रणनैः समधिक-सुखं प्रयच्छति।

भैरव-रूपः पापिजनानां सतां सुख-करो देवः।

कलित-ललित-मालती-मालिकः सुरवर-वाञ्छित-सेवः॥

सारङ्गैः सारङ्ग-सुन्दरो दृग्भिर्निपीयमानः।

चपला-चपल-चमत्कृति-वसनो विहित-मनोहर-गानः॥

श्रीवत्सेन लाञ्छितो हृदये श्रीलः श्रीदः श्रीशः।

सर्वश्रीभिर्युतः श्रीपतिः श्री-मोहनो गवीशः॥

---

षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च।

गान्धारग्राम इत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतम्॥

समधात्=समयोजयत्। सखि!=आलि! मुरलीरणनैः=वंशीस्वनैः। समधिकम्=ब्रह्मानन्दलक्षणम्। कीदृशोऽसौ नन्दसुतस्तत्राऽऽह-पापिजनानाम्=अघिनराणाम्। भैरवरूपः=भयङ्करः। तमःप्रकृतीनां राक्षसायमानानामपजलखानप्रभृतीनामपि पापित्वात्तेषामपि भैरव एवेति ध्वनिः। सताम्=सत्त्ववतां सज्जनानाम्, शिवादीनाम्। कलिता ललिता मालतीमालिका येन सः। सुरवरैः=इन्द्रादिभिः, वाञ्छिता सेवा यस्य सः। सारङ्ग इव सुन्दरः। "सारङ्गो मृगपक्षिणोः"। सारङ्गैः, दृग्भिः=नयनैः। निपीयमानः=चाक्षुषीक्रियमाणः, चपलेव=विद्युदिव, चपला चमत्कृतिर्यस्य तादृशम्=चञ्चलचाकचक्यम्, वसनं यस्य सः। विहितं मनोहरम्=श्रोतृचित्ताकर्षकम्, गानम्=गीतिर्येन सः। श्रीवत्सेन=मृगुपदेन। लाञ्छितः=चिह्नितः। श्रियं लाति, ददाति, इति-श्रीलः, श्रीदः। श्रियाः=लक्ष्म्या ईशः। सर्वश्रीभिः=सर्वाभिः शोभाभिः। गवाम्=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



गौरी-पतिना सदा भावितो बर्हिण-बर्ह-किरीटः ।
कनक-कशिपु-कदनो बलि-मथनो विहत-दशानन-कीटः ॥
अथैतावदेव श्रुत्वाऽतितरां प्रसन्नेषु पारिषदेषु, ससाधुवादं

वाणीनाम्, ईशः=प्रादुर्भावकः, वेदाविष्कारकर्त्तेति यावत्। गवाम्=इन्द्रियाणाम्, ईशः, इन्द्रियजिदिति वा। गवाम्=वृन्दावनपशूनां, स्वामी वा। गौर्याः=हिमतनयायाः, पत्या=भगवता शिवेन। बर्हिणबर्हकिरीटः=मयूरपिच्छमुकुटः। कनककशिपुकदनः=हिरण्यकशिपुसंहारकः, वराहः। बलिमथनः=बलिध्वंसी, वामनः। विहतः=नाशितः, दशानन एव कीटः=क्षुद्रजन्तुः, येन सः, श्रीरामः। समये समये गृहीतजन्मा साधुसंरक्षणासाधुजनविघातात्मकं कृत्यं स्वयं सम्पादयत्यजन्मेत्यन्तिमविशेषणत्रयेण ध्वनितम्। अत्र भैरव ललित-सारङ्ग-श्री-गौरी-नामानि रागाणाम्। तत्र भैरवः प्रथमः प्रातःकालिकश्च। सप्त स्वरा अपेक्ष्यन्त इत्ययं सम्पूर्ण इत्युच्यते। ऋषभ-मध्यम-धैवता निम्नका लगन्ति, गान्धार-निषादौ चोच्चकाः। गान्धारमध्यमपञ्चमा अत्र प्रधानानि। ललिते ऋषभधैवतौ निम्नकौ गान्धारनिषादौ चोच्चकौ। अत्र पञ्चमो नापेक्ष्यत इति वैशिष्ट्यम्। सारङ्गे मध्यमनिषादौ निम्नकौ, ऋषभधैवतौ चोच्चकौ। गान्धारोऽत्र नितरां वर्जितः। धैवतोऽपि केवलमवरोहेऽपेक्षितः। श्रीरागोऽपि सम्पूर्णः। ऋषभधैवतौ निम्नकौ, गान्धारनिषादावुच्चकौ, मध्यमश्चोभयथा लगन्ति। निम्नमध्यमयोजनं चातुर्यकृत्यम्। यद्यप्यत्राऽऽरोहे गान्धारधैवतौ वर्जितौ तथापि विज्ञाः संलगयन्त्येव क्वचित्। गौरी सम्पूर्णा रागिणी, ऋषभधैवतौ निम्नकौ, गान्धारमध्यमनिषादाश्चोच्चकाः। आरोहेऽत्र नियमेन चर्षभं त्यजन्ति, कदाचिच्च पञ्चमं धैवतञ्चेत्यादिकं बहुतरमूहनीयम्। सङ्गीतशास्त्रविदां मोदाय तु कियन्मात्रमत्र संगृहीतमिति शम्। पारिषदेषु, परिषदि=सभायां साधवः पारिषदास्तेषु। "परिषदो ण्य" इत्यत्र

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



वितीर्णकङ्कणे च "अपजलखाने" तानरङ्गोऽपि सप्रसादं तानपूरिकां भूमौ संस्थाप्य, अपजलखानस्य गुणग्राहितां प्रशशंस ।

अथ "अपजलखानः" क्रमशो मैरेय-मद-परवशतां वहन्, उवाच—यत् कथ्यतामस्मिन् प्रान्ते भवादृशानां गुण-ग्राहकाः के सन्ति ? के वा कवितायाः संगीतस्य च मर्मावगच्छन्ति ? इति ।

ततस्तानरङ्गोऽचकथत्-को नामापरः शिववीरात् ? स एव राजनीतौ निष्णातः, स एव सैन्धवाऽऽरोह-विद्या-सिन्धुः, स एव चन्द्रहास-चालने चतुरः, स एव मल्ल-विद्या-मर्म्मज्ञः, स एव पण्डित-मण्डल-मण्डनः, स एव बाण-विद्या-वारिधिः, स एव धैर्य-धारि-धौरेयः, स एव वीर-वार-वरः, स एव पुरुष-पौरुष-परीक्षकः, स एव दीन-दुःख-दाव-दहनः, स एव स्वधर्म-रक्षण-सक्षणः, स एव विलक्षण-विचक्षणः, स एव च मादृश-गुणि-गण-गुण-ग्रहणाऽऽग्रही वर्तते ।

अथ "अपजलखाने"-"तत् किं शिव एष एवं गुण-गण-विशि-

---

योगविभागाण्णोऽपि । गुणग्राहिताम्=गुणज्ञताम् ।

मैरेयम्=मद्यम्, तस्य यो मदः, तत्परवशताम्=तदधीनताम् । शिववीरादित्यत्रापरशब्दयोगे "अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते" इति पञ्चमी । सैन्धवारोहविद्यायाः=अश्वारोहणकर्मज्ञानस्य, सिन्धुः=सागर इति रूपणम् । वीरवारवरः, वीराणां वारः=समूहः, तत्र वरः=श्रेष्ठः । दीनानाम्=अनाथानाम्, दुःखदावस्य=क्लेशविपिनस्य, दहनतुल्यः । स्वधर्मरक्षणे सक्षणः=सोत्साहः । हर्षवाची क्षणशब्दः । विलक्षणविचक्षणः=विशिष्टविद्वान् । गुणिनां गणस्य गुणग्रहणे, आग्रही । अनुप्रास एषु ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



ष्टोऽस्ति ? एवं वा वीर-वरोऽस्ति ?" इति सचकितम्, सभयम्, सतर्कम्, सरोमोद्गमं च कथयति, किञ्चिद् विचार्येव नीति-कौशल-पुरःसरं गौरः पुनरवादीत् ।

भगवन् ! सामान्य-राजभृत्यस्य पुत्रः शिववीरो यदि नाम नाभविष्यत्स्वयमीदृश ऊर्जस्वलः, तत्कथं स्वर्णदेव-सदृशं सहचरं प्राप्स्यत् ? तद्द्वारा समस्तं कल्याण-प्रदेशं कल्याण-दुर्गं च स्वहस्त-गतमकरिष्यत् ? कथं तोरण-दुर्ग-भोग-भाजनतामकलयिष्यत् ? कथं तोरण-दुर्गाद् दक्षिण-पूर्वस्यां पर्वतस्य शिखरे महेन्द्र-मन्दिर-खण्डमिव धर्षितारि-वर्गम्, डमरु-हुडुक्कार-तोषित-भर्गम्, रायगढ-नामकं महादुर्गं व्यरचयिष्यत् ? कथं वा तप-नीय-भित्तिका-जटित-महारत्न-किरणावली-वितन्यमान-महा-वितान-विततिं-विरोचित-प्रताप-तापित-परिपन्थि-निवहम्, चन्द्र-

---

ऊर्जस्वलः=बलशाली । दक्षिणपूर्वस्याम्=दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशो-र्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा, तस्याम् । महेन्द्रमन्दिरस्य=देवेन्द्रसदनस्य, खण्डमिव=अंशमिव । धर्षितः=भयं प्रापितः, अरिवर्गो येन तम् । उपमयाऽ-रिवर्गजेयत्वं व्यनक्ति । डमरुहुडुक्कारेण, तोषितः, भर्गः=शिवो यस्मिंस्तम् । कथं वा प्रतापदुर्गं निरमापयिष्यदिति सम्बन्धः । प्रतापदुर्गं विशिनष्टि-तपनी-यस्य=हिरण्यस्य, भित्तिकासु=कुड्येषु, जटितानाम्=खचितानाम्, महार-त्नानाम्=हीरकादीनाम्, किरणावलीभिः=मयूखसमूहैः, वितन्यमानस्य=विस्तार्यमाणस्य, महावितानस्य=महाल्लोचस्य, वितत्या=विस्तारेण, विरो-चितेन=शोभितेन, प्रतापेन=तेजसा, तापितः=ज्वालितः, परिपन्थिनिवहः=शत्रुसमूहो येन तम् । शिवविभूतिवर्णनादुदात्तालङ्कारः । चन्द्रचुम्बने=इन्दुस्पर्शे,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


चुम्बन-चतुर-चारु-शिखर-निकरम् , भुशुण्डिका-किणाङ्कित-प्रचण्ड-भुजदण्ड-रक्षक-कुल-विधीयमान-परःसहस्र-परिक्रमम् , धमद्धमद्दोधूयमानानेक-ध्वज-पटल-निर्मथित-महाकाशम्, प्रताप-दुर्गं निरमापयिष्यत् ? कथं वाऽऽगत एष शिववीरः-इति भ्रमेणापि सम्भाव्य, अस्य विरोधिषु केचन मूर्च्छिता निपतन्ति, अन्ये विस्मृत-शस्त्रास्त्राः पलायन्ते, इतरे महात्रासाऽऽकुञ्चितोदरा विशिथिल-वाससो नग्ना भवन्ति, अपरे च शुष्क-मुखा दशनेषु तृणं सन्धाय, साम्रेडं प्रणिपात-परम्परा रचयन्तो जीवनं याचन्ते।

ततस्तस्य महाप्रतापमवगत्य, किञ्चिद्भीत इव, तच्छत्रूणां चावहेलामाकलय्य, किञ्चिदरुण-नयन इव, दक्षिण-हस्ताङ्गुष्ठ-तर्जनीभ्यां श्मश्रुग्रं परिमृजति यवन-सेनापतौ, तानरङ्गः पुनर्न्यवेदयत्—

"परन्त्वद्य सिंहेन सह शिवस्य साम्मुख्यमस्ति, तन्मन्ये, इयमस्तमनवेला तत्प्रतापसूर्यस्य"।

---

चतुरः=बुद्धिमान्, चारुः=शोभनः, शिखरनिकरः=ऊर्ध्वभागसमूहो यस्य तम्। उच्छ्रायवर्णनपरमिदम्। चन्द्रासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः। अनुप्रासश्च स्पष्ट एव। भुशुण्डिकानां किणैः=आघातैः, अङ्किताः=चिह्नितः, भुजा एव दण्डा येषां तेषाम्, रक्षकाणाम्=रक्षानिरतानाम् , कुलेन=समूहेन, विधीयमानाः परःसहस्राः परिक्रमाः=मण्डलानि यस्य तम्। धमद्धमदिति शब्देन दोधूयमानानाम्=संचलताम् , अनेकेषां ध्वजानां पटलेन निर्मथितः=विलोडितः, महाकाशो येन तम्। महात्रासेन=महाभयेन, आकुञ्चितानि=कृशिमानमायान्ति, उदराणि येषां ते। अत एव विशेषतः शिथिलानि वासांसि येषां ते। याचन्ते=प्रार्थयन्ते। अस्तमनवेला, तत्प्रतापरूपसूर्यस्य समाप्तिवेलेत्यर्थः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



तत् कर्णे कृत्वा सन्तुष्ट इव सकन्धरकम्पं सेनापतिरुवाच—"अथात्र संग्रामे कस्य विजयः सम्भाव्यते ?"

स उवाच—"श्रीमन् ! यदि शिवस्य साहाय्यं साक्षाच्छिव एव न कुर्य्यात्; तद् विजयपुरस्यैव विजयः" ।

अथ सहासं सोऽब्रवीत्—"को नाम खपुष्पायितः, शशश्रृङ्गायितः, कमठी-स्तन्यायितः, सरीसृप-श्रवणायितः, भेकरसनायितः, वन्ध्या-पुत्रायितश्च शिवोऽस्ति ? य एनं रक्षिष्यति, दृश्यतां श्च एवैषोऽस्माभिः पाशैर्बद्ध्वा, चपेटैस्ताड्यमानो विजयपुरं नीयते"

—इति, सकष्टमाकर्ण्य, "स्यादेवं भगवन् !" इति कथयति तानरङ्गे, अभिमान-परवशः स्वसहचरान् सम्बोध्य, पुनरादिशत्—"भो भो योद्धारः ! सूर्योदयात् प्रागेव भवन्तः पञ्चापि सहस्राणि सादीनाम्, दशापि च सहस्राणि पत्तीनाम्, सज्जीकृत्य, युद्धाय तिष्ठत । गोपीनाथ-पण्डित-द्वाराऽऽहूतोऽस्ति मया शिव-वराकः, तद् यदि विश्वस्य, स समागच्छेत्, ततस्तु बद्ध्वा जीवन्तं नेष्यामः, अन्यथा तु सदुर्गमेनं धूलीकरिष्यामः, यद्यप्येवं स्पष्टमुदीरणं राजनीति—विरुद्धम्; तथाऽपि मदावेशस्तु न प्रतीक्षते विवेकम् "

---

सूर्यास्तोदयौ तु न भवतः, केवलं तत्खण्डवासिभिस्तदनवलोकनेन तादृशशब्दव्यवहार एवाऽऽस्थीयते । तदुक्तम् "नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सत" इति । खपुष्पमिवाऽऽचरितः खपुष्पायितः । खपुष्पम्, शशश्रृङ्गम्, कमठी—(कच्छपी) दुग्धम्, सरीसृपश्रवणम्, भेकरसना, वन्ध्यापुत्रश्चेत्यसम्भवालीढवस्तूनि । यथैतानि न सन्त्येवं भूतनाथः सदाशिवोऽपि नास्तीत्यर्थः । सादीनाम्=अश्वारोहिणाम् । "अश्वारोहास्तु सादिन" इत्यमरः । पत्तीनाम्=पदातीनाम् । "पदातिपत्तिपतगपादातिकपदाजय" इत्यमरः । विश्वस्य=विश्वासं कृत्वा । समस्त-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



तदवधार्य समस्तक-कूर्चान्दोलनम् "यदाज्ञाप्यते, यदाज्ञाप्यते" इति वाचां धारा-संपातैरिव स्नापयत्सु पारिषदेषु; गोपनीयोऽयं वृत्तान्तः, कथं स्पष्टं कथ्यते ? इति दुर्मनायमानेष्विव चाकस्मादेव प्रविश्य, सूदेनोक्तम्-"श्रीमन् ! व्यत्येति भोजनसमयः" तच्छ्रुत्वा "आ ! एवं किलैतत्" इति सोत्प्रासं सविस्मयं सकूर्चोद्धूननं सोपबर्हताडनमुच्चार्य, सपद्युत्थाय, "पुनरागम्यताम्" इति तानरङ्गं विसृज्य, सेनापतिरन्तः प्रविवेश। तानरङ्गश्च यथागतं निववृते।

इतस्तु प्रतापदुर्गे विहिताहार-व्यापारे, रजत-पर्यङ्किका-मेकामधिष्ठिते, किञ्चित् तन्द्रा-परवश इव गोपीनाथे, शिववीरः शनैरुपसृत्य, प्रणम्य, उपाविशदवोचच्च--

"अहो ! भाग्यमस्माकं यदालयं युष्मादृशा भूदेवाः स्वचरण-रजोभिः पावयन्ति"-इति।

अथ तयोरेवमभूवन्नालापाः।

गोपीनाथः-"राजन् ! कोऽत्र सन्देहः ? सर्वथा भाग्यवानसि, परं साम्प्रतं नाहं पण्डितत्वेन कवित्वेन वा समायातोऽस्मि, किन्तु यवनराज-दूतत्वेन। तच्छ्रूयतां यदहं निवेदयामि"।

शिववीरः-"शिव ! शिव ! खलु खलु खल्विदमुक्त्वा,

---

ककूर्चान्दोलनम्=सशिरोदाढिकासञ्चालनम्। क्रियाविशेषणम्। अदुर्मनसो दुर्मनसो भवन्तीति दुर्मनायमानास्तेषु। "भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हल" इति सूत्रेणाभूततद्भावविषये क्यङि शानच्। भावसप्तमी। सूदेन=पाककर्त्रा। रजतेन=दुर्वर्णेन, खचिताम्, पर्यङ्किकाम्=लघुपर्यङ्कम्। मञ्चिकामिति यावत्। तन्द्रा-परवशे=निद्रापूर्वालस्याधीने।

खल्विदमुक्त्वा=निषेधार्थकः खलुशब्दः। "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



येषां श्रीमतां चरणेनाङ्कितं विष्णोरपि वक्षःस्थलमैश्वर्य-मुद्रयेव मुद्रितं विभाति; न तेषां ब्राह्मण-कुल-कमल-दिवाकराणां यवनकैङ्कर्य-कलङ्क-पङ्को युज्यते, यं शृण्वतोऽपि मम स्फुटत इव कर्णौ, तथाऽपि कुलीना निरभिमाना भवन्ति-इत्यानीतश्चेत् कश्चित् सन्देशः; तदेष आज्ञाप्यतां श्रीमच्चरण-कमल-चञ्चरीकः" ।

गोपीनाथः-"वीर ! कलिरेष कालः; यवनाऽऽक्रान्तोऽयं भारत-भूभागः, तन्नास्माकं तथा तानि तेजांसि; यथा वर्णयसि । साम्प्रतं तु विजयपुराधीश-वितीर्णां भृतिं भुञ्ज-इति तदाज्ञामेव परिपालयामि । तच्छ्रूयतां तदादेशः" ।

शिववीरः-आर्य ! अवदधामि ।

गोपीनाथः-कथयति विजयपुरेश्वरो यद्-"वीर ! परित्यज नवामिमां चञ्चलतामस्माभिः सह युद्धस्य, त्वदपेक्षयाऽत्यन्तमधिकं बलिनो वयम् , प्रवृद्धोऽत्र कोषः, महती सेना, बहूनि दुर्गाणि, बहवश्च वीराः सन्ति । तच्छुभमात्मन इच्छसि चेत् त्यक्त्वा निखिलां चञ्चलताम् , शस्त्रं दूरतः परित्यज्य, करप्रदतामङ्गीकृत्य, समागच्छ मत्सभायाम् । मत्तः प्राप्तपदश्चिरं जीविष्यसि, अन्यथा तु सदुर्दशं निहतः कथावशेषः संवर्त्स्यसि, तत् केवलं त्वयि दययैव संदेशं प्रेषयामि, अङ्गीकुरु । मा स्म वृद्धायाः प्रसविन्या रजतश्वेतां पक्ष्म-पङ्क्तिमश्रु-प्रवाह-दुर्दिने पातय"-इति ।

---

प्राचां त्त्वा" । यवनानां कैङ्कर्यम्=किङ्करस्य भावः, दासता, तदेव कलङ्क-पङ्कः । स्फुटत इव=दीर्येते इव । कुलीनाः=सद्वंशजाः । भृतिम्=जीविकाम् । प्रसविन्याः=जनन्याः । रजतश्वेताम्=दुर्वर्णधवलाम् । पक्ष्मपङ्क्तिम्=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



शिववीरः–"भगवन्! कथयेदेवं कश्चिद् यवनराजः, परं किं भवानपि मामनुमन्यते–यद् येऽस्मदिष्टदेवमूर्तीर्भङ्क्त्वा, मन्दिराणि समुन्मूल्य, तीर्थस्नानानि पक्कणीकृत्य, पुराणानि पिष्ट्वा, वेदपुस्तकानि विदार्य च, आर्यवंशीयान् बलाद् यवनीकुर्वन्ति; तेषामेव चरणयोरञ्जलिं बद्ध्वा, लालाटिकतामङ्गीकुर्याम्? एवं चेद् धिङ्मां कुल-कलङ्कं क्लीबम्, यः प्राणभयेन सनातनधर्मद्वेषिणां दासेरकतां वहेत्। यदि चाहमाहवे म्रियेय, बध्येय, ताड्येय, वा तदैव धन्योऽहम्, धन्यौ च मम पितरौ। कथ्यतां भवादृशां विदुषामत्र का सम्मतिः?"

गोपीनाथः–( विचार्य ) "राजन्! धर्मस्य तत्त्वं जानासि, तन्नाहं, स्वसम्मतिं कामपि दिदर्शयिषामि। महती ते प्रतिज्ञा, महत्तवोद्देश्यमिति प्रसीदामितमाम्। नारायणस्तव साहाय्यं विदधातु"।

शिववीरः–"करुणानिधान! नारायणः स्वयं प्रकटीभूय न प्रायेण साहाय्यं विदधाति, किन्तु भवादृश-महाशय-द्वारैव। तत् प्रतिज्ञायतां काऽपि सहायता"।

गोपीनाथः–"राजन्! कथ्यतां किमहं कुर्याम्, परं यथा न मामधर्मः स्पृशेत्, तथैव विधास्यामि"।

---

नेत्रलोमश्रेणीम्। अश्रुप्रवाहेण=अस्रधारया, दुर्दिने=भरिते। मेघच्छन्नाह्नो वाचकमत्र लक्षणया प्रयुक्तम्। पक्कणीकृत्य=शवरसदनीकृत्य। "पक्कणः शवरालय" इत्यमरः। दासेरकताम्=भृत्यताम्। "भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटका" इत्यमरः। म्रियेय, बध्येय, ताड्येय वा, क्रियादीपकम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



शिववीरः–शान्तं पापम्! कोऽत्राधर्मः? केवलं श्वोऽस्मिन्नुद्यान–प्रान्तस्थ–पट–कुटीरे यवन–सेनापतिरपजलखान आनेयः; यथा तेनैकाकिनाऽहमेकाकी मिलित्वा किमप्यालपामि।

गोपीनाथः–तत् सम्भवति!

ततः परं गोपीनाथेन सह शिववीरस्य बहुविधा आलापा अभूवन्; यैः शिववीरस्योदारहृदयताम्, धार्मिकताम्, शूरताञ्चावगत्य, गोपीनाथोऽतितरां पर्य्यतुष्यत्।

अथ स तमाशीर्भिरनुयोज्य यावत्प्रतिष्ठते; तावदुपातिष्ठत ससहरचस्तानरङ्गः। गोपीनाथस्तु तमनवलोकयन्निव तस्मिन्नेव निशीथे दुर्ग्गादवातरत्। कपट–गायको गौरसिंहस्तु शिववीरेण सह बहुश आलप्य, सेनाऽभिनिवेश–विषये च सम्मन्त्र्य, तदाज्ञातः स्ववासस्थानं जगाम।

शिववीरोऽप्यन्य–सेनापतीन् यथोचितमादिश्य, स्वशयनागारं प्रविश्य होरात्रयं यावत्किञ्चन निद्रा–सुखमनुभूय, अल्पशेषायामेव रजन्यामुदतिष्ठत्।

शिववीर–सेनास्तु यथासङ्केतं प्रथममेवेतस्ततो दुर्ग–प्राचीरान्तरालेषु, गहन–लता–जालेषु, उच्चावच–भूभाग–व्यवधानेषु, सज्जाः पर्यवातिष्ठन्त। बहवोऽश्वारोहा यवन–पट–कुटीर–कदम्बकं परिक्रम्य, ततः पश्चादागत्य, अवसरं प्रतिपालयन्ति स्म।

---

"प्राचीरं प्रान्ततो वृतिरि"त्यमरः। उदक् चावाक् च, उच्चावचम्। "मयूरव्यंसकादयश्च"। होरात्रयम्=घण्टात्रिकम्। अ'होरा'त्रशब्दस्याद्यन्तयोर्विनाशे 'होरा'इति दिनरात्रिवाचकम्, तदादायैव होराशास्त्रमित्युच्यते ज्यौतिषम्। सम्प्रति घटिकायां घण्टायाञ्च प्रयुज्यत इति वेदितव्यम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


इतश्च सूर्यप्रभाभिररुणीक्रियमाणे भूभागे, अरुण-श्मश्रवोऽपि सेनाः सज्जीकृतवन्तः।

"वहवो वयमद्य शिवमवश्यमेव विजेष्यामहे, परं तथाऽपि न जानीमहे किमिति कम्पत इव हृदयम्, अहो! विलक्षणः प्रताप एतस्य, पवनेऽपि प्रवहति, पतत्रेऽपि पतति, पत्रेऽपि मर्मरीभवति, स एवाऽऽगत इत्यभिशङ्क्यतेऽस्माभिः। अहहं!! विचित्रोऽयं वीरो यो दुर्ग-प्राचीरमुल्लङ्घ्य, प्रहरि-परीवारमविगणय्य, लोहार्गल-शृङ्खला-सहस्र-नद्धानि करि-कुम्भाघात-सहानि द्वाराणि प्रविश्य, विकोश-चन्द्रहासासिधेनुका-रिष्टि-तोमर-शक्ति-त्रिशूल-मुद्गर-भुशुण्डी-कराणां रक्षकाणां मण्डलमवहेल्य, प्रियाभिः सह पर्य्यङ्केषु सुप्तानामपि प्रत्यर्थिनां वक्षःस्थलमारोहति, निद्रास्वपि तान् न जहाति, स्वप्नेष्वपि च विदारयति। कथमेतस्य चञ्चच्चन्द्रहास-चमत्कार-चाकचक्य-चिल्लीभूत-चक्षुष्काः समराङ्गणे स्थास्यामः?"-इति चिन्ता-चक्रमारूढा अपि कथं कथमपि कैश्चिद् वीरवरैर्वर्द्धितोत्साहाः समर-भूमिमवातरन्।

अथ कथंचित् प्रकाश-बहुले संवृत्ते नभःस्थले, परस्परं परिचीयमानास्वाकृतिषु, कमलेष्विव विकचतामासादयत्सु वीरवदनेषु

---

अरुणश्मश्रवः=यवनाः। विजेष्यामहे, "विपराभ्यां जेः"। प्रहरिपरीवारम्=दौवारिकसंघम्। विकोशः=कोशान्निःसारितः। नग्न इति यावत्। "नंगी तलवार" इति हिन्दी। निद्रा=सुषुप्तिः। स्वप्नः=तत्पूर्वावस्था। चञ्चतश्चन्द्रहासस्य चमत्कारेण यच्चाकचक्यं तेन चिल्लीभूतानि=क्लिन्नीभूतानि, चक्षूंषि=नेत्राणि येषां ते। विकचताम्=विकाशभावम्। विकचताऽऽसादनक्रि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


भ्रमरालिष्विव परितः प्रस्फुरन्तीष्वसि-पङ्क्तिषु चाटकैर-चकचकायितेषु कवच-चकत्कारेषु, गोपीनाथ-पण्डितो वारमेकं शिववीर-दिशि, परतश्च यवन-सेनापति-दिशि गतागतं विधाय, सेनाद्वयस्य मध्य एव कस्मिंश्चित् पट-कुटीरेऽपजलखानमानेतुं प्रबबन्ध ।

शिववीरोऽपि कौशेय-कञ्चुकस्यान्तर्लोह-वर्म्म परिधाय, सुवर्णसूत्र-ग्रथितोष्णीषस्याप्यधस्तादायसं शिरस्त्राणं संस्थाप्य, सिंह-नख-नामकं शस्त्रविशेषं करयोरारोप्य, दृढबद्ध-कटिरपजलखान-साक्षात्काराय सज्जस्तिष्ठति स्म ।

अपजलखानोऽपि च—

"यदाऽहमेनं साक्षात्कृत्य, करताडनमेकं कुर्य्याम्; तदैव तालिकाध्वनि-समकालमेवामुकामुकैः श्येनैरिवाभिपत्य, पाशैरेष बन्धनीयः, सेनया च क्षणात् तत्सेना झञ्झया घनघटेवापनेया"

—इति सङ्केत्य, सूक्ष्म-वसन-परिधानः, वज्रक-जटितोष्णीषिकः, गल-विलुलित-पद्मराग-मालः, मुक्ता-गुच्छ-चोचुम्ब्यमान-भालः, निश्वास-प्रश्वास-परिमथित-मद्य-गन्ध-परिपूरित-पार्श्व-देशान्तरालः, शोण-श्मश्रु-कूर्च-विजित-नूतन-प्रवालः, कञ्चुक-

---

यायां कमलवीरवदनयोः सहैव कर्तृत्वात्सहोक्तिरलङ्कारः । एवं परत्र । चटकाया अपत्यानि पुमांसः, चाटकैराः, तेषां चकचकायितेषु=चकचकमिवाचरितेषु। कवचानाम्=उरश्छदानाम् , चकत्कारेषु=तादृशशब्देषु । झञ्झया=झञ्झावातेन । "झञ्झावातः सवृष्टिक" इत्यमरः । वज्रकेण=हीरकेण, जटिता=खचिता, उष्णीषिका यस्य सः । निश्वासप्रश्वासाभ्यां परिमथितो यो मद्यगन्धः=मैरेयामोदः, तेन परिपूरितम्=भरितम्, पार्श्वदेशान्तरालं येन सः। शोणाभ्याम्=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



स्यूत-काञ्चन-कुसुम-जालः, विविध-वर्ण-वर्णनीय-शिबिकामारुह्य, निर्दिष्ट-पटकुटीराभिमुखं प्रतस्थे। इतस्तु कुरङ्गमिव तुरङ्गं नर्त्तयन्, रश्मि-ग्राह-वेषेण गौरसिंहेनानुगम्यमानः, माल्यश्रीक-प्रभृतिभिर्वीरवरैर्युद्ध-सज्जैः सतर्कं निरीक्ष्यमाणः, शिववीरोऽपि तस्यैव सङ्केतितस्य समागमस्थानस्य निकट एव सव्य-करेण वल्गामाकृष्याश्वमवारुधत्।

ततस्त्वितोऽश्वात् शिववीरः, ततस्तु शिबिकातोऽपजलखानः, अपि युगपदेवावातरताम्, परस्परं साक्षात्कृत्य च, उभावप्युत्सुकाभ्यां नयनाभ्याम्, सत्वराभ्यां पादाभ्याम्, स्वागताऽऽम्रेडनतत्परेण वदनेन, आश्लेषाय प्रसारिताभ्यां च हस्ताभ्याम्, कौशेयास्तरण-विरोचितायां बहिर्वेदिकायां धावमानौ, परस्परमालिलिङ्गतुः।

शिववीरस्त्वालिङ्गनच्छलेनैव स्वहस्ताभ्यां तस्य स्कन्धौ दृढं गृहीत्वा, सिंह-नखैर्जत्रुणी कन्धराञ्च व्यपाटयत्। रुधिरदिग्धं च तच्छरीरं कटि-प्रदेशे समुत्तोल्य, भूपृष्ठेऽपोथयत्।

तत्क्षणादेव च शिववीर-ध्वजिन्यां महाध्वज एकः समुच्छ्रितः। तत्समकालमेव यवन-शिबिरस्य पृष्ठस्थिता शिववीर-सेना शिबि-

---

लोहिताभ्याम्, श्मश्रुकूर्चाभ्यां विजितो नूतनः, प्रवालः=नवपल्लवं येन सः। कञ्चुके स्यूतानि=खचितानि, काञ्चनानि=हैरण्यानि, कुसुमजालानि यस्य सः। कुरङ्गमिवेति, तुरङ्गस्य शीघ्रगामिताध्वननाय। रश्मिग्राहः=प्रग्रहधारी। "सईस" इति हिन्दी। वल्गाम्=कविकाम्। "लगाम" इति हिन्दी। स्वागताम्रेडनम्=वारं वारं स्वागतनिवेदनम्। आश्लेषाय=आलिङ्गनाय। धावमानौ=शीघ्रं गच्छन्तौ। अन्योन्यंहर्षप्रदर्शनाय। जत्रुणी=स्कन्धस्य सन्धी।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


रमग्निसात्कृतवती, पुरःस्थित-सेनासु चाकस्मादेव महाराष्ट्र-केसरिणः समपतन् । तेषां 'हरहर-महादेव'-गर्ज्जनपुरस्सरं छिन्धि, भिन्धि, मारय, विपोथय-इति कोलाहलः, प्रत्यर्थिनाञ्च 'खुदा-तोबा-अल्लादि'-पारस्य-पदमयः कलकलो रोदसी समपूरयत् ।

ततो यवन-सेनासु शतशः सादिनः, गगनं चोचुम्ब्यमानाः, कृत-दिगन्त-प्रकाशाः, कडकडा-ध्वनि-धर्षित-प्रान्त-प्रजाः, उड्डीयमान-दन्दह्यमान-परःसहस्र-पटखण्ड-विहित-हैम-विहङ्गम-विभ्रमाः, ज्योतिरिङ्गणायित-परःकोटि-स्फुलिङ्ग-रिङ्गित-पिङ्गीकृत-प्रान्ताः, दोधूयमान-धूम-घटा-पटल-परिपात्यमान-भसित-सितीकृतानोकहाः, सकलकल-ध्वनिभिः पलायमानैः पतत्रि-पटलैरिव सोसूच्यमानाः, शिबिर-घस्मरा ज्वालमाला अवलोक्य, स-हाहा-

रोदसी=द्यावापृथिव्यौ । शतशः सादिनो ज्वालमाला अवलोक्य तदभिमुखं प्रयाता इति सम्बन्धः । ज्वालमाला विशिनष्टि-गगनं चोचुम्ब्यमाना इत्यादिभिः । कृतो दिगन्तस्य=दिक्प्रान्तभागस्य, प्रकाशो याभिस्ताः । कडकडाध्वनिभिर्धर्षिताः प्रान्तप्रजा याभिस्ताः । उड्डीयमानैः, दन्दह्यमानैः=नितरां ज्वलद्भिः, परःसहस्रैः, पटखण्डैर्विहितो हैमानाम्=सौवर्णानाम्, विहङ्गमानाम्=पतत्रिणाम्, विभ्रमो याभिस्ताः । ज्योतिरिङ्गणायितानाम्=खद्योतायितानाम्, परःकोटीनाम्, स्फुलिङ्गानाम्=अग्निकणानाम्, रिङ्गितैः=उड्डयनैः, पिङ्गीकृताः=पिञ्जरीकृताः, प्रान्ताः=परिसरभूमयो याभिस्ताः । दोधूयमानानाम्=नितान्तं वृद्धिं गच्छन्तीनाम्, धूमघटानाम्=धूमलेखानाम्, पटलेन=समूहेन, परिपात्यमानैः=समन्तो विकीर्यमाणैः, भसितैः=भस्मभिः, सितीकृताः=स्वच्छीकृताः, अनोकहाः=वृक्षा याभिस्ताः । सकलकलध्वनिभिः=कलकलशब्दयुक्तैः । पलायमानैः, पतत्रिपटलैः=पक्षिसमूहैः । सोसूच्यमानाः=बोबुध्यमानाः ।


Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कारं तदभिमुखं प्रयाताः। अपरे च महाराष्ट्रासि-भुजङ्गिनीभिर्द-न्दश्यमानाः, केचन त्रायस्व त्रायस्वेति साम्रेडं व्याहरमाणाः पलायमानाः, अन्ये धीरा वीराश्च-

"तिष्ठत रे तिष्ठत धूर्त-धुरीणाः! महाराष्ट्र-हतकाः! किमिति चौरा इव, लुण्ठका इव, दस्यव इव च, यवन-सेनापतीनाक्राम्यथ? समागच्छत सम्मुखम्, यथा शाम्येदस्मच्चन्द्रहासानां चिरप्रवृद्धा महाराष्ट्र-रुधिराऽऽस्वाद-तृषा"

-इति सक्ष्वेडं संगर्ज्य, युद्धाय सज्जाः समतिष्ठन्त।

तेषां चाश्वानां सव्यापसव्य-मार्गैः खुर-क्षुण्णा इव व्यदीर्यत वसुधा। खड्ग-खटखटा-शब्दैः सह च प्रादुरभूवन् स्फुलिङ्गाः। रुधिर-धाराभिर्जपा-सुमनस्समाच्छन्नमिवाभूद्रणाङ्गणम्

तदवलोक्य, गौरसिंहो मृतस्यापजलखानस्य शोणित-शोणं शोणं शरीरं प्रलम्ब-वेणु-दण्डाग्रेषु बद्ध्वा, समुत्तोल्य, सर्वान् सन्दर्श्य, सभेरीनादं घोषितवान् यद्-

"दृश्यतां दृश्यतामितो हतोऽयं यवन-सेनापतिः, ततश्चाग्निसात् कृतानि सकल-सामग्री-जातानि शिबिराणि, परितश्च बहूनि विनाशितानि यवन-वीर-कदम्बकानि, तत् किमित्यवशिष्टा यूयं मुधा बक-गृध्र-शृगालानां भोज्याः संवर्तध्वे? शस्त्राणि त्यक्त्वा पलायध्वं पलायध्वम्, यथा नेयं भूः कदुष्णैर्भवतां सद्यश्छिन्न-

---

उड्डीना भयात्कलकलं कुर्वन्ति विहगाः, इह च स एव सूचनमुखेनोत्प्रेक्षितः। साम्रेडम्=वारं वारम्। सक्ष्वेडम्=ससिंहनादम्।

प्रलम्बानाम्=लम्बायमानानाम्, वेणूनाम्=वंशानाम्, दण्डाग्रेषु। कदु-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कन्धर-गलद्रुधिर-प्रवाहैर्भवद्रमणीनां च कज्जल-मलिनैर्बाष्प-पूरैरार्द्रा भवेद्"-इति ।

तदवधार्य, दृष्ट्वा च रुधिर-दिग्धं क्रीडापुत्तलायितं स्वस्वामि-शरीरम्, सर्वेऽपि हतोत्साहा विसृज्य शस्त्राणि, कांदिशीका दिशो भेजुः ।

ससेनः शिववीरश्च विजय-शङ्ख-नादै रोदसी-संपूर्य, रणाङ्गण-शोधनाधिकारं माल्यश्रीकाय समर्प्य, प्रताप-दुर्गं प्रविश्य, मातु-श्चरणौ प्रणनाम ।

*इति द्वितीयो निश्वासः ।*

---

घ्णैः=ईषदुष्णैः । क्रीडापुत्तलायितम्=क्रीडापुत्तलीकृतम् । कांदिशीकाः=भीताः । "कांदिशीको भयद्रुत" इत्यमरः । मातुः=जननयाः ।

*इति श्रीशिवराजविजयवैजयन्त्यां द्वितीयनिश्वासविवरणम् ।*

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

*"जीवन् नरो भद्रशतानि पश्येत्"*

—स्फुटकम्

*संसारेऽपि सतीन्द्रजालमपरं यद्यास्ति तेनापि किम्?"*

—भर्तृहरिः

तत्र पर्ण-कुटीरे तु कथं कथमपि दाडिमाद्यास्वादन-तत्परां कुसुम-गुच्छैर्मनो विनोदयन्तीं बालिकां गुरोः समीपे परित्यज्य, तदाज्ञया तत्पितरौ समन्वेष्टुम्, अन्तर्गोपित-क्षुरप्र-च्छुरिकां यष्टिकामेकां हस्तेन धृत्वा, तैरेय श्याम-श्यामैः, गुच्छ-गुच्छैः, लोल-लोलैः, कुञ्चित-कुञ्चितैः, कचैः, ब्रह्मचारि-बटु-वेष एव श्यामबटुरासन्न-ग्रामटिका-दिशि समगात्।

ततो हन्त ! कथमद्यापि शूली त्रिशूलेन नैतान् शूलाकरोति ?

---

गौरबटुश्यामबटुनाम्ना प्रसिद्धयोरुदयपुरराज्यैकभागभूभागस्वामिश्रीखड्गसिंह-तनययोः समागमश्चिराद्विमुक्तया सौवर्णीनामिकया भगिन्या पुरोहितेन च काकतालीयन्यायेन जात इति तृतीयपरिच्छेदकथामुपक्षिपति—"जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येदि"ति।

अघटितघटनापटीयस्या मायया घटयितं प्रपञ्चजातमेवेन्द्रजालन्न तु ततोऽन्यत्किञ्चिदित्यपि स्मारयति भर्तृहरिपद्यखण्डेन—"संसारेऽपी"ति।

कुसुमगुच्छैः=पुष्पस्तबकैः। श्यामश्यामैः=अतिश्यामैः। एवमग्रेऽपि। "नित्यवीप्सयोरि"त्याभीक्ष्ण्ये द्वित्वम्। आसन्ना=समीपवर्त्तिनी, ग्रामटिका=लघुग्रामः। "स्वर्गग्रामटिकावलुण्ठनवृथोच्छूनै"रित्यादिषु महाकविभिः प्रयुक्तोऽयं शब्दो "ग्रामाटिकनिं" निष्पन्नः। "गंवंई" इति हिन्दी।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कथं खड्गिनी खड्गेन न खण्डयति ? कथं चक्री चक्रेण न चूर्णयति? कथं पाशी पाशैर्न पाशयति ? कथं हली हलेन नावहेलयति ? कथं वा जम्भारातिर्दम्भोलिघातैर्दम्भित एतानम्भोधि-जल-स्तम्भारम्भेषु न पातयति ? अहह ! क इतोऽप्यधिकोऽनर्थो भविता यद् भगवानवतरिष्यति । शिव ! शिव !! न शक्यते द्रष्टुमपि यदेतैर्निर्दय-हृदयैः परमपूजनीयानां ब्राह्मणानामप्यत्यल्पवयस्का अपि बालिका अपह्रियन्ते । धिगेतान् ! धर्म्मादपि निर्भीकानभीकान्- इति चिन्ता-सन्तान-वितानैकतान एव ब्रह्मचारि-गुरौ; सपद्येव न्यविशत श्यामबटुः सह देवशर्म्मणा वर्षीयसा ब्राह्मणेन । स तु बाष्प-क्षालितोपनयनः, शोकाधिक-कम्पित-गात्रयष्टिः, प्रविश्यैव,

---

शूली=शिवः । शूलाकरोति=शूलेन पचति । "शूलात्पाके" । खड्गिनी=दुर्गा । चक्री=विष्णुः । पाशी=वरुणः । "प्रचेता वरुणः पाशी"त्यमरः । पाशैः=बन्धनसाधनैर्वरुणास्त्रैः । हली=बलः । अवहेलयति=तिरस्करोति । जम्भस्य=तन्नाम्नोऽसुरविशेषस्य, अरातिः=रिपुः, इन्द्रः । दम्भोलीनाम्=वज्राणाम्, "दम्भोलिरशनिर्द्वयोरि"त्यमरः, घातैः=ताडनैः । अम्भोधेः=क्षीरनिधेः, जलस्तम्भानाम्, आरम्भेषु=प्रारम्भेषु । क्वचिज्जलधिमारभ्य मेघपर्यन्तं जलस्तम्भा आविर्भवन्तीति पदार्थ-विद्या-वेदिनां नाविदितचरम् । अनुप्रासः । धर्मादपि निर्भीकान्=धार्मिकभयशून्यान्। अभीकान्=अनिन्द्रियजितः। "अभीके कामुके निर्भयं त्रिषु"। चिन्तायाः सन्तानस्य=समूहस्य, विताने=विस्तारीकरणे, एकतानः=स्थिरचित्तः । न्यविशत=प्रविष्टः । वर्षीयसा=वृद्धेन । बाष्पेण=रोदनजलेन, क्षालितम्=धौतम्, उपनयनम्=उपनेत्रम्, 'चश्मा' इति हिन्दी, यस्य सः । शोकेन, अधिकम्, कम्पिता=वेपमाना, गात्रयष्टिः=शरीरं यस्य सः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



दृष्ट्वैव तां बालिकां "कुतः कुतः कोशले !" इत्युदीर्य, तामङ्के जग्राह।

साऽपि प्रक्षिप्य दाडिम-खण्डम्, निरस्य च कोरक-स्तबक-क्रीडनकम्, तं कराभ्यां कण्ठे गृहीत्वा, मुक्तकण्ठं रुरोद।

वृद्धोऽपि चैकं करं तत्पृष्ठे विन्यस्य, अन्येन च तस्याः शिरः परिमृशन्, "कोशले ! कानि पातकानि पूर्वजन्मनि कृतवत्यसि ?, यद्बाल्य एव त्वत्पिता सङ्ग्रामे म्लेच्छ-हतकैर्धर्मराज-नगराद्ध्वन्यद्ध्वन्यः कृतः। माता च तव ततोऽपि पूर्वमेव कथावशेषा संवृत्ता, यमलौ भ्रातरौ च तव द्वादशवर्षदेश्यावेवाऽऽखेट-व्यसनिनौ महार्ह-भूषण-भूषितौ तुरगावारुह्य वनं गतौ दस्युभिरपहृताविति न श्रूयते तयोर्वार्ताऽपि, त्वं तु मम यजमानस्य पुत्रीति स्वपुत्रीव मयैव सह नीता, वर्द्धयसे च। अहह ! कथं वारं वारं बालैव सुन्दर-कन्या-विक्रय-व्यसनिभिर्यवन-वराकैरपह्रियसे ? भगवदनुग्रहेण च कथं कथमपि मत्कर-मुक्ता, पुनः प्राप्यसे। परमात्मन् ! त्वमेव रक्षैनामनाथां दीनां क्षत्रिय-कुमारीम्"-इति सकरुणं विललाप।

तदाकर्ण्य सर्वेऽपि चकिताः, स्तब्धाः, अश्रुमुखाश्च संवृत्ताः। कुटीराध्यक्षो ब्रह्मचारी च निजमपि किञ्चिद् बन्धु-वियोगदुःखं

---

मुक्तः=अप्रतिहतः, कण्ठो यस्यां क्रियायां तदिति क्रियाविशेषणमिदम्। क्रियाविशेषणानामेकत्वं कर्मत्वञ्च स्वाभाविकप्रायम्।

धर्मराजस्य=वैवस्वतस्य, नगरस्य, अध्वनि=मार्गे। अध्वन्यः=पान्थः। मरणं न वाच्यमितीत्थं कथयति। आखेटे=मृगयायाम्, व्यसनं ययोस्तौ। महार्हैः=बहुमूल्यैः, भूषणैः=अलङ्करणैः, भूषितौ।

बन्धुवियोगदुःखं स्मारित इव, अजानतोऽपि जनः पूर्वजन्मादिपरि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



स्मारित इव, बाष्प-व्रजोद्गम-दुर्दिन-ग्लपित-मुखः, कथं कथमपि धैर्यमाधाय, वदनं पटेन परिमृज्य, पुनरवदधे ।

तावत्कुटीराद् बहिः कस्मिंश्चित् कार्ये व्यासक्तो गौरबटुर्विलापेनैतेन कर्णयोराकृष्यमाण इव त्वरितमन्तः प्रविवेश । पौनःपुन्येन दृष्ट्वा च तां कन्यकां देवशर्म्माणं वृद्धं ब्राह्मणं च, परिपक्व-ताली-दली-भूत-कपोल-पालीकः, उदञ्चितरोममाली, त्वरित-कोष्ण-श्वास-प्रश्वास-शाली, शारद शर्वरी-शर्वरी-सार्वभौम-किरण-किरणोद्धू-तोद्धूत-कीलालाली-व्यालीढ-चन्द्रकान्त-जालीभूत-लोचनः, बा-

---

चितेन मिलितोऽकस्मादेव दुःखसुखाभयोत्तरवर्त्तिनं कमप्यनुभवं प्राप्नोतीति तादृश-परिस्थितिकजनवेद्यम् । तदुक्तम्महाकविना कालिदासेन "भावस्थिराणि जननान्तर-सौहृदानी"ति, "मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञमि"ति च । बाष्पाणाम्=अश्रूणाम्, व्रजस्य=समूहस्य, उद्गमेन=प्रादुर्भावेण, यद्दुर्दिनम् ; तत्तुल्यम्, "मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनमि"त्यमरः, तेन ग्लपितम्=ग्लानम्, मुखम्=आननम्, यस्य सः । अवदधे=सावधानोऽभूत् ।

परिपक्वं यत्तालीदलं तद्भूता कपोलपाली=गण्डस्थलं यस्य सः । यद्यपि परिपक्वपदस्य तालीविशेषणत्वेऽधिकस्वारस्यं, तथापि तादृशेऽर्थे न तत्पदोच्चारण-फलं समनुचिन्तयितुमवधारयामहे । उदञ्चिता=प्रोद्गता, रोममाला=लोमावली यस्य सः । इनिः । त्वरिताभ्याम्=शैघ्र्ययुताभ्याम्, कोष्णाभ्याम्=ईषदु-ष्णाभ्याम्, श्वासप्रश्वासाभ्यां शालते=शोभते । इनिरत्रापि । शरदि भवा शारदी, सा चासौ शर्वरी=निशीथिनी, तस्याः शर्वरीसार्वभौमस्य=शशाङ्कस्य, किरणानाम्=दीधितीनाम्, किरणेन=क्षेपणेन, उद्धूतोद्धूतम्=अत्यन्तं निर्या-तम्, यत् कीलालम्=पानीयम्, "पयः कीलालममृतमि"त्यमरः, तस्य आली=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



ष्पावरुद्ध-कण्ठः, कमपि वृत्तान्तं स्मारित इव, कमपि चिरविनष्टं प्रेयांसं प्रापित इव, किमपि चिरानुभूतं दुःखं पुनरनुभावित इव च, स्मारं स्मारमिव किमपि, स्वसमानदशं श्यामवटुं सम्बोध्य, कातरेण भज्यमानेन कम्पमानेन च स्वरेणाचकथत्—

"श्याम ! श्याम ! शृणोषि ?"

अथ श्यामवटुरपि, अश्रुभिः स्नातो गौरस्य करं गृहीत्वा, "तात ! शृणोमि, सेयं सौवर्णी, अस्मद्भगिनी, स चायं पूज्यपादः पुरोहितः" इति कथयन् गौरमपि प्रकटं रोदयन् रुरोद।

तदाकर्ण्य, क्षणं सर्वेऽपि कुटीरस्थाः काष्ठा-विग्रहा इव, चित्र-लिखिता इव च संवृत्ताः।

देवशर्माऽपि च स्तब्धीभूतामिव कन्यकां तस्मिन्नेव कुशविष्टर उपवेश्य, चक्षुषी स्थिरीकृत्य, "वत्सौ ! किं वीरस्य खड्गसिंहस्य तनयौ युवाम् ?" इति कथयन् वली-पलितौ वार्द्धक्य-वेपमानौ बाहू प्रससार। तौ चाऽऽत्मनः पित्रोरपि पूजनीयं पुरोहितं साष्टाङ्गं प्रणेमतुः। स च कथमप्युत्थाय, उत्थाप्य च तौ, समाश्लिष्य, स्वनयन-वारिधाराभिस्तावभ्यषिञ्चत्।

---

पंक्तिः, तया व्यालीढः=भूषितः, यश्चन्द्रकान्तः=तन्नामा मणिविशेषः, तत्तुल्ये जालीभूते लोचने यस्य सः। शर्वरी-शर्वरी, किरण-किरणेत्यत्र यमकम्, अनुप्रासस्तु सर्वत्र। प्रसादो गुणः, गौडी रीतिः। प्रेयांसम्=अतिशयप्रियम्। स्वेन समाना, दशा=अवस्था यस्य तम्। भज्यमानेन=त्रुट्यता। कम्पमानेन=सवेपथुना। तात !=भ्रातः !। वलीपलितौ=जरसा शौक्ल्ययुतकेशौ। अभ्यषिञ्चत्, "प्राक्सितादड्व्यवायेऽपी"ति षत्वम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



ततो मुहूर्त्तं यावत्तु परितः प्रसर्पिभिः करुणोद्गार-प्रवाहैरेव पर्यपूर्यत सा कुटी ।

अथ कथमपि रिङ्गत्तुङ्ग-तिमिङ्गिल-गिल-परिवर्त्त-प्रसङ्ग-सङ्ग-सभङ्ग-तरङ्ग-रङ्ग-प्राङ्गण-सोदरीभूतं हृदयं वशीकृत्य, अनुजां सुवर्ण-वर्णां सौवर्णीनाम्ना बाल्य एव प्रसिद्धां कोशलामङ्के संस्थाप्य, समुपविष्टे गौरे, श्यामेऽपि च, तस्या एव समीपे समुपविश्य, तस्या एव पृष्ठं परिमृजति पूज्यपादे पुरोहिते क्रियासमभिहारेणोद्गच्छतो बाष्पान् पटान्तेन परिहरति, कुटीराध्यक्षः कुतुक-परवशः संबोध्य गौर-श्यामौ समुवाच—

"वत्सौ गौर-श्यामौ ! जानेऽहं वां क्षत्रियोचिताचारेषु चातन्द्रितौ, सनातनधर्म-विप्लवासहनौ, नीतिकुशलौ, परोपकारव्यस-

---

करुणोद्गारस्य=करुणरसोद्भूतेः, प्रवाहैः=धाराभिः। उत्प्रेक्षा । पर्यपूर्यत=पूरिताऽभूत् ।

अथ कुटीराध्यक्षो गौरश्यामौ समुवाचेति सम्बन्धः । रिङ्गन्=सञ्चलन्, यः-तुङ्गः=सुमहान्, तिमिङ्गिलगिलः=तन्नामा मत्स्यविशेषः । "अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः"इति हनुमद्वचनम्, तस्य परिवर्तः=पार्श्वपरिवर्तनम्, तस्य प्रसङ्गस्य=अवसरस्य, सङ्गेन=संसर्गेण, सभङ्गानाम्=समुच्छलितानाम्, तरङ्गाणाम्=बीचीनाम्, रङ्गप्राङ्गणस्य=नर्त्तनचत्वरस्य, सोदरीभूतम्=समानोदरशयितीभूतम्, तुल्यमित्यर्थः । हृदयम्="हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन" इत्यमरः। अनुप्रासः । प्रौढिरर्थगुणः । परिमृजति=हस्तस्पर्शं कुर्वति । क्रियासमभिहारेण=भृशं पौनःपुन्येन च । कुतुकपरवशः=सकौतूहलः । सनातनधर्मस्य विप्लवम्=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



निनौ, दुर्बलात्कार-परायण-तुच्छ-यवन-च्छेदेच्छोच्छलच्छटा-च्छन्नौ, बालावप्यबाल-पराक्रमौ, सकल-कला-कलाप-कोविदौ, गुणि-गण-गणनीयौ च, किन्तु नाद्यावधि कदाऽपि भवतोर्जन्मस्थानादिप्रश्न-प्रसङ्गोऽभूत्, आकर्ण्य च भवतोर्दुःखमयमपि विलापमयमपि चाऽऽलापं महत् कुतूहलमस्माकं वर्वर्ति। तत्समाश्वस्य, धैर्यमाधाय, संक्षेपेण कथ्यतां का भवतोर्जन्मभूः? कथमत्राऽऽगतौ? किमेषा सहोदरा स्वसा? सत्यमेव किं भुवं विरहय्य लोकान्तरं सनाथितवन्तौ युष्मत्पितरौ? क्व यौष्माकीण-पैतृपितामहिक-सम्पत्तिः? किं भवतोरुद्देश्यम्? इत्यादि।"

तदाकर्ण्य, चक्षुषी विमृज्य, मुखं प्रोञ्छ्य, कण्ठं रुन्धतो बाष्पान् कथमपि संरुध्य, इन्दीवरयोरुपरि भ्रमतो भ्रमरानिव

---

विनाशं प्रलयं वा; असहमानौ। दुर्बलात्कारे=प्रसह्य कार्यकरणे, परायणानाम्=निरतानाम्, तुच्छानाम्=नीचानाम्, यवनानाम्, छेदस्य=खण्डनस्य, इच्छया=अभिलाषेण, उच्छलन्त्या=उद्गच्छन्त्या, छटया=हार्दावस्थाविशेषेण, आच्छन्नौ=व्याप्तौ। अनुप्रासः। अबालपराक्रमौ=महाबलौ। विरोधाभासः। सकलस्य=भेदोपभेदसहितस्य, कलाकलापस्य=कलासमूहस्य, कोविदौ = विज्ञातारौ। धैर्यमादाय = धीरतामानीय। यौष्माकीणा=युष्मत्स्वामिका। पैतृपितामहिकी=वंशपरम्पराप्राप्ता, सम्पत्तिः। अयमेव युक्तः पाठः, उभयत्र वृद्धिघटितस्त्वगतिकगत्यनुशतिकादित्वकल्पनापत्त्या न शोभत इति वैयाकरणाः।

लोचनयोरश्रितान् केशानपसार्येति सम्बन्धः। उत्प्रेक्षते-इन्दीवरयोः=कमलयोः, उपरि भ्रमतः=ऊर्ध्वं चलतः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



लोचनयोरञ्चितान्, कुञ्चित-कुञ्चितान्, मेचकान्, कचानपसार्य, निस्तन्द्रेण मन्द्रेण स्वरेण, गौरसिंहो वक्तुमारभत—

"अस्ति कश्चन धैर्य-धारि-धुरन्धरैः, धर्मोद्धार-धौरेयैः, सोत्साह-साहस-चञ्चच्चन्द्रहासैः, सुशक्ति-सुशक्तिभिः, सद्यश्छिन्न-परिपन्थि-गल-गलच्छोणित-च्छुरित-च्छन्न-च्छुरिकैः, भयोद्वेदन-भिन्दिपालैः, स्व-प्रतिकूल-कुलोन्मूलनानुकूल-व्यापार-व्यासक्त-शूलैः, घन-विन्न-विघट्टक-घर्घराघोष-घोर-शतघ्नीकैः, प्रत्यर्थि-

---

निस्तन्द्रेण=तन्द्राशून्येन, मन्द्रेण=गम्भीरेण ।

अस्ति कश्चन क्षत्रियवर्यैरार्यवर्यैरर्यवर्यैर्व्याप्तो राजपुत्रदेश इति सम्बन्धः । विशिनष्टि-धैर्यधारिधुरन्धरैः=विशालधीरताशालिभिः । धर्मोद्धारे धौरेयैः=अग्रेसरैः । सोत्साहेन=साध्यवसायेन, साहसेन=बलोद्भूतिशीघ्रप्रवृत्त्या, चञ्चन्तः=चमत्कुर्वन्तः, चन्द्रहासाः=असयो येषां तैः । सुशोभनायाः=अकुण्ठितायाः, शक्तेः=कृपाण्याः, सुशक्तिः=शोभनसामर्थ्यं येषां तैः । सद्यश्छिन्नेभ्यः=तत्कालभिन्नेभ्यः, परिपन्थिनाम्=शत्रूणाम्, गलेभ्यः=कण्ठेभ्यः, गलताम्=स्रवताम्, शोणितानाम्, छुरितैः=बिन्दुभिः, छन्नाः=लिप्ताः, छुरिकाः=असिधेनवो येषां तैः । भयोद्वेदनौ भिन्दिपालौ येषां तैः । उद्वेदनपदमर्शं आद्यजन्तम्, भीतिच्छेदनकारणीभूता इत्यर्थः। भिन्दिपालाः=नालिकास्त्राणि, "पिस्तौल" इति हिन्दी । वीरेष्वेव वा भिन्दिपालत्वमारोप्य भयोद्वेदने भिन्दिपालतुल्यैरिति व्याख्येयम् । स्वप्रतिकूलानाम्=शत्रूणाम्, कुलानाम्=अन्वयानाम्, उन्मूलनानुकूलव्यापारेषु=विध्वंसनोचितकर्तव्येषु, व्यासक्तानि=संलग्नानि, शूलानि=कुन्ता येषां तैः । घनानाम्=विपुलानाम्, विन्नानाम्=शत्रुकृतोपद्रवाणाम्, विघट्टकाः=विमर्दकाः । घर्घराघोषेण=घर्घरध्वनिना, घोराः=भयावहाः,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



शुण्डि-शुण्डाखण्डनोद्दण्ड-भुशुण्डीकैः, प्रचण्ड-दोर्दण्ड-वैदग्ध्य-भाण्ड-प्रकाण्ड-काण्डैः, क्षत्रियवर्यैरार्यवर्यैरर्यवर्यैश्च व्याप्तो राजपुत्र-देशः। यत्र कोप-पूरिताः काञ्चनमया इव सानुमन्तः, महार्ह-मणि-गण-जटित-जाम्बूनद-भूषण-भूषिता गन्धर्वा इव जनाः, विचित्र-गवाक्ष-जालाट्टालिकाङ्गण-कपोतपालिका-चत्वर-गोष्ठ-

---

शतघ्न्यः=शतमारिकाः, येषां तैः। शतघ्नी लोके "तोप" इति कथ्यते। णभ-तुभ-हिंसायामित्यस्मान्निष्पन्न "तोभ" शब्दापभ्रंशोऽसौ "तोप" शब्द इति "सप्तद्वीपा वसुमती" त्यादिभाष्यतत्त्ववेदिनः। प्रत्यर्थिशुण्डिनाम्=शत्रुकरिणाम्, शुण्डानाम्=कराणाम्, आखण्डनेन=कर्तनेन, उद्दण्डा भुशुण्ड्यो येषां तैः। प्रचण्डदोर्दण्डवैदग्ध्य-भाण्डे=प्रबलबाहुदण्डपाण्डित्यसदने। प्रकाण्डानि=प्रशस्तफलदाः प्रशस्तफालाश्च, काण्डाः=बाणा येषां तैः। आर्येषु वर्यैः=ब्राह्मणैः। क्षत्रियाणां प्रथमोच्चारणं तु तेषामेव तत्राधिक्यप्रदर्शनार्थम्, सङ्ग्रामे तेषामेव प्राबल्यबोधनार्थञ्च। ब्राह्मणा अपि देशरक्षणार्थं सन्नद्धा एवासन्निति तत्त्वम्। अर्याः=वैश्याः। "अर्यः स्वामिवैश्ययोः"।

कोशपूरिताः=निधानपूर्णाः। काञ्चनमया इव=हिरण्मया इव। सानुमन्तः=शिखरिणः। महार्हाणाम्=बहुमूल्यानाम्, मणीनाम्=हीरकादीनाम्, गणेन=समूहेन, जटितैः=मिलितैः, जाम्बूनदभूषणैः=सुवर्णालङ्करणैः, भूषिताः=शोभिताः। गन्धर्वा इव=देवयोनिविशेषा इव। विचित्राः=शोभना गवाक्षाद्या येषु तादृशाः। गवाक्षः=वातायनम्। "झरोखा" इति हिन्दी। जालम्=वायुप्रवेशार्थमार्गः, "जाली" इति हिन्दी। अट्टालिकाः=प्रस्तरादिनिर्मितं महासदनम्। अङ्गणम्=अजिरम्। कपोतपालिका=काष्ठरचितं पक्षिवासस्थानं विटङ्कम्। चत्वरम्=चतुष्पथम्। अङ्गणस्य पृथगुच्चारणेन नात्र

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



भित्तिका विश्वकर्म-रचिता इव गृहाः, सादिकरस्थ-कशाग्र-चालन-सङ्केत-सञ्चलित-सप्तिसमूह-शफसम्मर्द-समुद्धत-धूलि-धूसरिताश्च मार्गाः। अस्ति तस्मिन्नेव राजपुत्रदेशे, उदयपुरनाम्नी काचन राजधानी, यत्रत्याः क्षत्रिय-कुल-तिलका यवनराज-वशंवदता-कर्दम-सम्मर्दैर्न कदाऽप्यात्मानं कलङ्कयामासुः" इति कथयत्येव गौरसिंहे, ब्रह्मचारिगुरुरपि कोष्णं निःश्वस्य,—

"को न जानीत उदयपुर-राज्यम्? यदीय-चित्रपूर-दुर्गे परःसहस्राः क्षत्रिय-कुलाङ्गनाः, कमला इव विमलाः, शारदा इव विशारदाः, अनसूया इवानसूयाः, यशोदा इव यशोदाः, सत्या इव

---

तद्वाचकतेति वेदितव्यम्। गोष्ठम्=गोशाला। भित्तिः=कुड्यम्। विश्वकर्मणा=देवशिल्पिना, रचिता इव=निर्मिता इव। सादिकरस्थानाम्=अश्ववारहस्तस्थितानाम्, कशानाम्=अश्वताडनीनाम्, अग्रस्य=प्रान्तस्य, चालनसङ्केतेन=धावनप्रकारेण, सञ्चलितस्य=गच्छतः, सप्तिसमूहस्य=वाजिनिवहस्य, शफसम्मर्दैः=खुराक्षेपैः, समुद्धूताभिः=उच्छलिताभिः, धूलिभिः=रजोभिः, धूसरिताः=मृन्निभाः। यवनराजवशंवदतैव कर्दमः, तत्सम्मर्दैः=तल्लेपैः। न कलङ्कयामासुः=न सदूषणं चक्रुः। चित्रपूरदुर्गे="चित्तौड़गढ़"इति नितरां प्रसिद्धे। केचित् "चित्रकूट" शब्दापभ्रंशं मन्यन्ते "चित्तौड़" शब्दम्। भगवद्रामभद्रतनयलववंशीया हि भूमिपाला उदयपुरीया इति रामविपिनचित्रकूटनाम्ना तत्प्रसिद्धतायामनुकूलस्तर्कः। अमरमङ्गले तर्करत्नभट्टाचार्यास्तु चितम्=व्यूढम्, उरो यस्येति व्याख्याय "चितोरः" शब्दमेवाजीग्रहन्निति वेदितव्यम्। "कमला श्रीर्हरिप्रिये" त्यमरः। शारदा=सरस्वती। विशारदाः=पण्डिताः। विरोधाभासः। अनसूया=अगस्त्यपत्नी। अनसूयाः=असूयारहिताः। असूया=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



सत्याः, रुक्मिण्य इव रुक्मिण्यः, सुवर्णा इव च सुवर्णाः, सत्य इव सत्यः, सम्भाव्यमान-यवन-बलात्कार-धिक्कारोर्ज्जस्वल-तेजस्काः, योगाग्निनेव पतिविरहाग्निनेव स्वक्रोधाग्निनेव च सन्दीपितासु ज्वाला-जालाञ्चितासु चितासु, स्मारं स्मारं स्वपतीन्, पश्यतामेव स्वकीयानां परकीयाणां च क्षणात् पतङ्गतामङ्गीकृत्य, गङ्गाधरस्याङ्ग-भूषणतामगमन्"—इति मन्दं व्याजहार।

---

गुणेषु दोषाविष्करणम्। स्वस्मिन् स्वभेदाभावाद्भेदाश्रयोपमानोपमेयभावानुपपत्ति-लक्षणोऽत्रापि विरोध उत्थाप्यो वारणीयश्च प्रदर्शितार्थकत्वेनेति विरोधाभासः। यशोदा=कृष्णमाता। यशोदाः=यशोदायिन्यः। न केवलं पतिव्रताभिस्तासामेव कीर्त्तिरेधतेऽपि तु तत्पतीनामपि। "व्यालग्राही यथा व्यालं बिलादुद्धरते बलादि"ति मानवञ्च शासनमत्र भवति। सत्या=सत्यभामाभिधाना श्रीकृष्णपत्नी, नामैकदेश-ग्रहणन्यायात्। सत्याः=सत्यभाषिण्यः। "अर्श आद्यजन्तम्"। रुक्मिणी=कृष्ण-पत्नी। रुक्मिण्यः=सुवर्णवत्यः। सु=शोभना वर्णा यासां ताः सुवर्णाः=क्षत्रियाद्याः। सुवर्णाः=शोभनवर्णवत्यः। सुन्दर्य इति यावत्। सती=शङ्करगेहिनी। सत्यः= पतिव्रताः। यशोदादिषु व्यक्तिमात्रवाचकेषु बहुत्वं गौरवप्रदर्शनाय, तन्मुखेनोप-मानोपमेयभावनिर्वाहाय च। अनसूयास्थलीयदिशा सर्वेष्वेषु विरोधाभासः। सम्भाव्यमानस्य=समनुचिन्त्यमानस्य, यवनबलात्कारस्य, धिक्कारे=तिरस्करणे ऊर्जस्वलम्=बलवत्, तेजो यासां ताः। सन्दीपितासु=सुप्रज्वलितासु। कीदृशाग्निहेतुकं प्रज्वलनमित्युत्प्रेक्षते—योगाग्निनेव=योगसामर्थ्यात्समुत्पन्नेना-ग्निनेव। पत्युर्विरहाज्जायमानेन वह्निनेव। स्वक्रोधादुद्भूतदहनेनेव। ज्वाला-जालाञ्चितासु=कीलसमूहसमवेतासु। पतङ्गताम्=शलभताम्। गङ्गाधरस्या-ङ्गभूषणम्=भस्म, तद्भावम्, भस्मताम्। "पतिलोकमभीप्सन्ती"त्यादिभिः

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



तदाकर्ण्य, करुणया, दुःखेन, कोपेन, आश्चर्येण, वैमनस्येन, ग्लान्या च, क्षालित-हृदयेषु, निखिलेषु, गौरसिंहः पुनः स्व-वृत्तान्तं वक्तुमुपचक्रमे—

तद्राज्यस्यैवान्यतमो भू-स्वामी खड्गसिंहो नामास्मत्तात-चरण आसीत्।

खड्गसिंहनामा परिचित इव ब्रह्मचारी समधिकमबाधित। स च पूर्ववदेव वक्तुं प्रावृतत्।

"अस्मज्जननी तु बालावेवाऽऽवां स्तनन्धयामेव चास्मत्सहोदरां सौवर्णीं परित्यज्य, भुवं विरहयाम्बभूव। अस्मत्तातचरणश्च कैश्चित्तुरुष्कैर्लुण्ठकप्रायैर्युद्ध-क्रीडां कुर्वन् पृष्ठतः केनापि विशाल-भल्लेनाऽऽहतो वीरगतिमगमत्। ततः पुरोहितेनैव पाल्यमानावावामपि यमलौ भ्रातरौ, गौर-श्यामौ, एकदा मित्रैः सहाऽऽखेटार्थं

---

पतिलोकप्राप्तेः फलस्य प्रदर्शितत्वेन शिवधामप्राप्त्याद्यर्थो मन्दबुद्धिसंवेद्य एवेति वेद्यम्। सौकुमार्यं गुणः।

करुणया क्षालितहृदयेष्वित्यादिरूपेण तृतीयान्तषट्कस्य क्षालनेऽन्वयः, क्षालनञ्चात्रोपचारेण व्यापनार्थकम्, करुणाद्यतिशयव्यञ्जनाय च तदाश्रयणम्, दीपकालङ्कारः।

अबाधित=पीडामन्वभूत्।

स्तनन्धयाम्=पयःपानरताम्। विरहयाम्बभूव=परितत्याज। तुरुष्कैः= "तुर्क"इति हिन्दी। वीराणां गतिम्=मोक्षम्।

"द्वावेव पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः॥" इति स्मृतिः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



निःसृतौ, तुरगौ चालयन्तौ, मार्ग-भ्रष्टौ, अकस्मात् काम्बोजीय-दस्युवारेणाऽऽवृतौ, तेनैव विहृत-महार्ह-भूषणौ, गृहीताश्वौ, बद्धौ च, सहैव वनाद्वनमनायिष्वहि। "यद्यपि शत्रुसन्ताना निर्दयं हन्तव्या एव; तथापि नासा-भूषण-मौक्तिके इव वीणा-तुम्बाविव श्यामकर्ण-हयाविव च मनोहर-रूपौ, समानाकारौ समान-वयस्कौ समान-परिणाहौ समान-स्वभावौ समान-स्वरौ समान-गुणौ केवलं वर्णमात्रतो भिन्नौ रामकृष्णाविवामू गौर-श्यामौ बालकौ। तदवश्यं बहुमूल्याविति कुत्रापि कस्यचिदपि महा-धनस्य हस्ते विक्रयणीयौ" इति तेषां घोरतरान् सँल्लापान् शृण्वन्तौ, "कथं पलायावहे ? कथं वा मुच्यावहे ?" इत्यनवरतं चिन्तयन्तौ कथं कथञ्चित् समयमत्ययपायाव।

अथैकदा कञ्चित्पान्थ-सार्थमवलोक्य, तल्लुण्ठयिषया सर्वेष्वपि तस्य पन्थानमेवानुसृतेष्वावाभ्यामपि पलायनावसरो लब्धः। यावच्चाऽऽवां वस्त्राणि परिधाय, परिकरेऽसिधेनुकां बद्ध्वा, बाहुमूले निस्त्रिंशं चर्म्म च लम्बयित्वा, तद्भुशुण्डिकानामेवैकामेकामल्पीयसीमात्मोत्तोलन-योग्यां सज्जां करे धृत्वा, उपकारिकाया

---

यमलौ=सहजौ। "जुड़वाँ" इति हिन्दी। काम्बोजीयदस्युवारेण=कम्बोजदेशीयतस्करसमूहेन। शत्रुसन्तानाः=रिपुवंशाः। "वंशोऽन्ववायः सन्तान"इत्यमरः। समानपरिणाहौ=समविशालतौ।

पान्थसार्थम्=पथिकव्रजम्। परिकरे=गात्रबन्धे। "भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः। प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपी"ति विश्वः। असिधेनुकाम्=छुरिकाम्, "छुरिका चासिधेनुके"त्यमरः, निस्त्रिंशम्=खड्गम्। आत्मोत्तोलनयोग्याम्=स्वोत्थापनार्हाम्। सज्जाम्=गोलिकापूर्णाम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


बहिर्निर्गतौ; तावद् दृष्टम्-यदेको रक्षकः खड्गहस्तो नौ बहिर्गमनाद् वारयतीति ।

अथाऽऽवाभ्यां भुशुण्डिकां सन्धायोक्तम्-"अलमलं कदर्य ! किमप्यधिकं वक्ष्यसि तत्स्थानात्पादमेकमपि च प्रचलिष्यसि चेत्; क्षणेन परेतपति-पालित-पुरी-पान्थं विधास्यावः" इत्याकलय्य, भयेन काष्ठभूते तस्मिन् मूढ-रक्षके, मयि च तथैव बद्ध-लक्ष्ये स्थिते, मदिङ्गितानुसारेण श्यामसिंहस्तस्या एवोपकार्य्यायाः प्रान्ते बद्धानां फेन-वर्षिणामश्वानां कौचिच्चण्डवेगौ श्यामकर्णावाजानेयावुन्मुच्य, वल्गामायोज्य, सर्वतः सज्जीकृत्य चैकमारुह्य, रक्षकोपरि भुशुण्डिकां, सज्जीकृतवान् । ततश्चाहमप्यपरं हयमारुह्य, तस्य ग्रीवामास्फोट्य नर्तयन् , रक्षकं साम्रेडं तर्ज्जनैर्हतोत्साहं मृतप्रायं च विधाय, श्यामसिंहमिङ्गितवान् ।

अथाऽऽवां द्वावपि वायुवेगाभ्यामश्वाभ्यामज्ञातेनैव पथा, उपत्यकात उपत्यकाम् , वनाद् वनम्, प्रान्तराच्च प्रान्तरमुल्लङ्घमानौ

---

उपकारिकायाः=पटभवनात् । "उपकार्योपकारिके"त्यमरः । "तम्बू" इति हिन्दी । परेतपतिना=यमेन, पालितायाः=रक्षितायाः, पुर्याः पान्थम् । मूढश्चासौ रक्षकः, तस्मिन् । किञ्चिदकुर्वाणः कोलाहलमपि नाकार्षीदिति मूढत्वम् । फेनवर्षिणाम् , भोजनकालोपरिष्टात् सुखोपविष्टाः फेनं वमन्त्यश्वा इति स्वभावः । आजानेयौ=कुलीनौ । तर्ज्जनैः=रूक्षभाषणैः । इङ्गितवान्=चेष्टया बोधितवान् , गन्तुम् ।

प्रान्तरम्=दूरशून्यो मार्गः । "प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वे"त्यमरः । "पांतर" इति हिन्दी ।



Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



तेनैव दिनेन गव्यूति-पञ्चकं प्रयातौ । सायं समये च कामपि ग्रामटिकामासाद्य, अन्यतमस्य गृहस्य द्वारं गतौ । तच्च हनुमन्मन्दिरमवगत्य, तस्मिन् प्रविष्टौ, तदध्यक्षेण केनचित् साधुना च सस्वागतमाग्रहेण वासितौ, तत्रैव निवासमकृष्वहि ।

अथ तत्प्रदत्तमेव हनूमत्प्रसादीभूतं मोदकादि समास्वाद्य, तस्यैव भृत्येनाऽऽनीतं यवस-भारं वाजिनोरग्रे पातयित्वा, मन्दिरस्यैव बहिर्वेदिकायामितस्ततः पर्यटन्तौ, मुहूर्त्तमावामवास्थिष्वहि ।

ततश्च दुग्धधाराभिरिव प्रथमं प्राचीं संक्षाल्य, भसितच्छुरितामिव विधाय, चन्दनैरिव संचर्च्य, कुन्द-कुसुमैरिवाऽऽकीर्य, गगन-सागर-मीन इव, मनोज-मनोज्ञ-हंस इव, विरहि-निकृन्तन-रौप्य-कुन्त-प्रान्त इव, पुण्डरीकाक्ष-पत्नी-कर-पुण्डरीकपत्र इव,

---

यवसभारम्=घासभारम् । अवास्थिष्वहि, "समप्रविभ्यः स्थ" इत्यात्मनेपदम् ।

ततश्च समुदिते चैत्रचन्द्रखण्डे परितो दृक्पातमकार्षमिति सम्बन्धः । सुधादीधितिदीधितिभिर्भासितत्वमुत्प्रेक्षते-दुग्धधाराभिरिवेति । भसितम्=भस्म, "भूतिर्भसितभस्मनी" इत्यमरः । तच्छुरितामिव=तद्भूषितामिवेत्युत्प्रेक्षा । संचर्च्य=अनुलिप्य । देवीं विधिवत्संपूज्य जना उदयं प्राप्नुवन्ति यथा तथा सुधादीधितिः प्राचीं संपूज्योदयं लेभ इति ध्वनयति । चन्द्रखण्डं विशिनष्टि-गगनम्=नभः, तदेव सागरः=समुद्रः, तस्य मीने=मत्स्य इवेति रूपकानुविद्धोत्प्रेक्षा । मनोजस्य=मनसिजस्य, मनोज्ञे=चेतोहरे, हंस इव । विरहिणाम्=वियोगिनाम्, निकृन्तनाय=कर्त्तनाय, रौप्यस्य=रजतवदवभासमानस्य, कुन्तस्य=भल्लस्य, प्रान्त इव । रौप्यनिर्मितस्य कुन्तस्य त्वप्रसिद्धिः समुचितकार्याकारिता चेति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



शारदाभ्र-सार इव, सप्तसप्ति-सप्ति-पाद-च्युते राजत-खुरत्र इव, मनोहरता-महिला-ललाट इव, कन्दर्प-कीर्तिलताङ्कुर इव, प्रजा-जन-नयन-कर्पूरखण्ड इव, तमी-तिमिर-कर्त्तन-शाणोल्लीढ-निस्त्रिंश इव च, समुदिते चैत्र-चन्द्र-खण्डे, तत्प्रकाशेन स्फुटं प्रतीयमानासु सर्वासु दिक्षु, अहं परितो दृक्पातमकार्षम्, अद्राक्षञ्च यदुत्तराभि-मुखम्; तद् विशालं मन्दिरमस्ति, तद्द्वारस्योभयतः सुधालिप्त भित्ति-कायां विशालैः सिन्दूराक्षरैः, 'जयति हनुमान्', 'रामदूतो विजय-तेतराम्', 'विजयतामक्षक्षयकारी'-इति बहूनि वाक्यानि गदादि-चिह्नानि च लिखितानि सन्ति। तत उत्तरस्यामेकः स्वल्पः शैल-

---

स्पष्टमेव। पुण्डरीकाक्षपत्न्याः=विष्णुस्त्रियाः, लक्ष्म्याः, करपुण्डरीकपत्रे=हस्तस्थकमलदले। शरदि भवं शारदम्, अभ्रम्=मेघः, तत्सारे=तत्तत्त्वांशे। सप्त-सप्तिः=सूर्यः, तस्य सप्तिः=अश्वः, तत्पादच्युते=तत्पादपतिते। राजते=रौप्ये च तस्मिन् खुरत्रे="नाल"इति लोके ख्याते। मनोहरस्य भावो मनोहरता=सुन्द-रता, सैव महिला=वनितेति रूपकम्, तल्ललाटे। सुन्दर्याः स्त्रिया ललाटं चन्द्रार्ध-खण्डसदृशमिति सुप्रसिद्धमुपमानोपमेयविदाम्। कन्दर्पकीर्त्तिरेव लता=व्रततिः, तदङ्कुरतुल्ये। शशाङ्केन हि कन्दर्पकीर्तिर्वर्ध्यते। प्रजाजननयनानाम्, कर्पू-रखण्डे=हिमवालुकाखण्डे। तमीतिमिरकर्त्तनाय=रात्र्यन्धकारनाशनाय शाणेन=कषेण, उल्लीढे=तेजिते, निस्त्रिंशे=खड्गे। यद्यपि खड्गधाराश्यामता-वर्णनमेव कविसमयख्यात्यनुकूलम्, तथापि शाणोल्लीढत्वस्य चमत्कृतिविशेषाधा-यकत्वेनेह तदतिक्रम्य तथाभिहितमिति वेदितव्यम्। सुधया=चूर्णेन, "चूना"इति हिन्दी, लिप्तायां भित्तिकायाम्। अतिशयेन विजयते विजयतेतराम्, "विपराभ्यां जेरि"ति कृतात्मनेपदैकदेश-जयते-तिङन्ताद् "द्विवचनविभज्ये" तरपि "किमे-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



खण्डः, पूर्वस्यां गहनं वनम्, पश्चिमायां च स्वल्पमेकं पल्वलमासीत्। यद्यप्यसौ पर्वत-खण्डो नात्यन्तं भयानक इव, तथाऽपि विविधगण्डशैलावृतः, झर-झर्झर-ध्वनि-पूरित-दिगन्तरालः, महीरुह-समूह-समावृतः, उच्चावच-सानु-प्रचय-सूचित-विविध-कन्दरश्चाऽऽसीत्। चन्द्र-चन्द्रिका-चाकचक्यात् स्फुटमवालोक्यन्तैतस्योपत्यकाः।]

"ततश्च झिल्ली-झङ्कारेणेव, केनचिद् विलक्षणेनानाहतध्वनिनेव पर्य्यपूर्यत वसुधा, विचित्र एष कश्चन परःसहस्र-तानपूर-षड्ज-स्वर-सोदरो वन-रात्रि-ध्वनिः, तमेव स्वरं गम्भीरं विशकलय्याऽऽकर्णयता समश्रावि कीचकध्वनिरपि, तत्राप्यवदधता साक्षा-

---

त्तिङ्व्यये" त्याम्। तिङन्तस्य प्रधानत्वेन साकाङ्क्षत्वेनासामर्थ्यशङ्का नेति वेदितव्यम्। पल्वलम्=अल्पोदकं सरः। झरस्य=वारिप्रवाहस्य, "वारिप्रवाहो निर्झरो झर" इत्यमरः। झर्झरध्वनिना पूरितानि दिगन्तरालानि यस्य सः। महीरुहाणाम्=वृक्षाणाम्, समूहेन समावृतः, अतिघनीभूतवृक्षकः। उच्चावचानाम्=निम्नोन्नतानाम्, सानूनाम्=शृङ्गाणाम्, प्रचयेन=समूहेन, सूचिताः=प्रकटीकृताः, विविधाः=अनेकाः, कन्दरा यस्य सः। चन्द्रचन्द्रिकाचाकचक्यात्=शशाङ्कातपद्युतेः।

झिल्ली=भृङ्गारी, तस्या झङ्कारेण। रात्रावदृश्या स्वनति झिल्ली प्रावृट्काले। अनाहतध्वनिना=अव्यक्तशब्देन, इवेन तुल्यत्वम्। वास्तविकोऽनाहतध्वनिस्तु योगिगम्य एव। परस्सहस्राणाम्, तानपूराणां यः षड्जस्वरः, तत्सोदरः=तत्तुल्यः। कीचकध्वनिः=वेणुविशेषशब्दः। "वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता" इत्यमरः। अवदधता=ध्यानं ददता। साक्षादकारि=प्रत्य-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



दकारि मधुकर-निकर-झङ्कारः, पुनरेकाग्रतामङ्गीकुर्वता समाकर्णि स्रोतस्संसरण-सरत्कारः, तस्मिन्नपि च लयमिवाऽऽकलयता समन्वभावि समीरण-समीरित-किशलय-पारिप्लवता-प्रभूत-स्वनः, तत्रापि च स्थिरतां बिभ्रता प्रत्यक्षीकृतं सुधा-धारामप्यधरीकुर्वत्, वीणा-रणनमपि विगणयत्, मधु विधुरयत्, मरन्दं मन्दयत्, कल-काकली-कलन-पूजितं कोकिल-कुल-कूजितम्। ततश्च बहूनामेव मधुर-कण्ठानां वन्य-पतत्रिणां स्थगित-मन्थराऽऽरावाः समाकर्णिषत। अथानुभवन् धीर-समीर-स्पर्श-सुखम्, साम्रेडमवलोकयंश्च तारकितं नभः, स्मारं स्मारं स्वगृहस्य, महाचिन्ता-पारावार

---

क्षीकृतः। मधुकर-निकर-झङ्कारः=द्विरेफव्रातगुञ्जनम्। एकाग्रताम्=एकचित्तताम्। अङ्गीकुर्वता=स्वीकुर्वाणेन। स्रोतसाम्, संसरणस्य=वहनस्य, सरत्कारः=सरदित्यनुक्रियमाणः शब्दः। आकलयता=सम्मेलयता। समीरणेन=पवनेन, समीरितानाम्=सञ्चालितानाम्, किशलयानाम्=पल्लवानाम्, पारिप्लवतया=स्फुरमाणतया, प्रभूतः=प्रचुरः, स्वनः। तत्रापि स्थिरतां बिभ्रता प्रत्यक्षीकृतं कोकिलकुलकूजितमिति सम्बन्धः। कूजितं विशिनष्टि-सुधाधारामिति। अधरीकुर्वत्=निम्नांशे स्थापयत्। विगणयत्=विगीतं नयत्। मधु=क्षौद्रम्। विधुरयत्=अनग्रेसरतामापादयत्। कला=मधुरा, या काकली=सूक्ष्मोऽव्यक्तध्वनिः, "काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे" इत्यमरः, तस्याः कलनेन=अनुरणनेन, पूजितम्=सत्कृतम्। स्थगितमन्थराः=मान्थर्यशून्याः, ताराः शीघ्राश्चेत्यर्थः। आरावाः=शब्दाः। समाकर्णिषत=श्रुताः। कर्मणि झे। तारकाः संजाता अस्मिन्निति तारकितम्=उडुगणसमेतम्। "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्"। स्वगृहस्य, "अधीगर्थदयेशां कर्मणि"

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



इवाहं न्यमाङ्क्षम्। ततः पृष्ठतो भित्तिकामाश्रित्य, करौ कटि-प्रदेशे संस्थाप्य, साम्मुखीन-शिखरि-शिखरे चक्षुषी स्थिरयित्वा, आत्मानमपि विस्मृत्य, व्यचारयम्—

अहह ! दुरदृष्टोऽस्मि !! धन्यावावयोः पितरौ, यौ सुखिनावेवाऽऽवां परित्यज्य दिवं सनाथितवन्तौ, न तयोरदृष्टे पुत्र-विश्लेष-दुःखं व्यलेखि धात्रा, नितान्तं पापिनौ चाऽऽवाम्, यौ बाल्य एवेदृशीषु दुरवस्थासु पतितौ। का दशा भवेत् साम्प्रतमावयोरनुजायाः सौवर्ण्याः ? हन्त !! हतभाग्या सा बालिका; याऽस्मिन्नेव वयसि पितृभ्यां परित्यक्ता, आवयोरप्यदर्शनेन क्रन्दनैः कण्ठं कदर्थयति। अहह ! सततमस्मत्क्रोडैक-क्रीडनिकाम्, सततमस्मन्मुखचन्द्र-चकोरीम्, सततमस्मत्कण्ठ-रत्नमालाम्, सततमस्मत्सह-भोजिनीम्, बाल्य-लुलितैः, मधुर-मधुरैः, सुधा-स्यन्दनैः, दाद-दादेति-भाषणैः, आवयोर्हृदयं हरन्तीम्, क्षणमात्रमस्मदनवलोकनेनापि बाष्प-प्रवाहैः कपोलौ मलिनयन्तीम्, कथमेनां वृद्धः पुरोहितः सान्त्वयिष्यति ? अस्मज्जनकाविशेषः पुरोहित एव वा

---

तिषष्ठी। महतीनां चिन्तानां पारावारे=समुद्रे। न्यमाङ्क्षम्=अवृडिषि। करयोः कटिप्रदेशे संस्थापनं चिन्तामुद्रा। साम्मुखीनशिखरिशिखरे=पुरोवर्त्तिपर्वतश्रृङ्गे। आत्मानमपि विस्मृत्य, विचारैकतानताध्वननायेदम्। लोकोक्तिरेषा।

क्रन्दनैः=रोदनैः। "क्रन्दने रोदनाह्वाने" इत्यमरः। अस्मत्क्रोडमेवैकं क्रीडनकम्=खेलसाधनम्, "खिलौना" इति हिन्दी, यस्यास्ताम्। अस्मन्मुखचन्द्रस्य चकोरीम्, चकोरी यथा चन्द्रमसं निभालयति तथैव साऽस्मन्मुखम्। सुधास्यन्दनैः=अमृतप्रस्रवणैः। दाद दादेति="तात तात" इति संस्कृतम्, तदपभ्रंशः। प्राकृते ताद तादेति। अस्माकम्, जनकाविशेषः=पित्रभिन्नः। नौ=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कथं नौ विना जीविष्यति ? परमेश्वर ! तथा विधेहि; यथा जीवन्तं वृद्धं पुरोहितं सौवर्णीं साक्षात् कुर्वः—

इति चिन्ता-चक्रमारूढ एवाऽऽत्मानं विस्मृत्य भित्तिका-संसक्त एव शनैरस्खलम्। प्राप्तसंज्ञश्च समपश्यं यत्-श्याम-सिंहो मन्दिर-पूजकाश्च मामुत्थापयन्ति—इति।

अथाऽऽवां तेन साधुना मन्दिरस्यान्तर्नीतौ महावीर-मूर्ति-समीपे चोपवेशितौ।

ततोऽवलोक्य तां वज्रेणेव निर्मिताम्, साकारामिव वीरताम्, गदामुद्यम्य दुष्ट-दल-दलनार्थमुच्छलन्तीमिव, केशरि-किशोर-मूर्तिम्, न जाने, कथं वा, कुतो वा, किमिति वा, प्रातरन्धकार इव वसन्ते हिम इव, बोधोदयेऽबोध इव, ब्रह्मसाक्षात्कारे भ्रम इव च, झटित्यपससाराऽऽवयोः शोकः। प्राकाशि च हृदये यद्—

"अलं बहुल-चिन्ताभिः ! कश्चन पुरुषार्थः स्वीक्रियताम्, न खलु बुद्ध्यतां यदावामेव दुरदृष्टवशात् त्यक्त-कुटुम्बौ वने पर्य्य-टावः-इति, किन्तु कोशलेश्वर-तनयौ राम-लक्ष्मणावपि चतुर्दश-वर्षाणि यावद् दण्डकारण्ये भ्रान्तवन्तौ"।

ततः साधोश्चरणयोः प्रणम्य, मयोक्तम्-भगवन् ! नास्त्य-

---

आवाम्। "षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ"। "पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्य-तरस्यामि"ति समुच्चयाद् द्वितीया। सौवर्णीम्, चं विनाऽपि समुच्चयः "गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इती" ति भाष्यादनुमीयते।

वज्रेण=इन्द्रायुधेन। साकाराम्=शरीरधारिणीम्। केशरि-किशो-रस्य=केशरितनयस्य, मूर्त्तिम्, हनूमत्प्रतिमाम्। झटित्यपससार शोकः,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



विदितं किमपि भवादृशानां सदाचार-दृढव्रतिनाम्। तत्कथ्यतां किमावां करवाव ? कुतो गच्छाव ? कथमावयोः श्रेयः-सम्पत्तिः स्याद् ? इति।

ततो हनुमत्पूजकेन सर्वमस्मद्वृत्तान्तं पृष्ट्वा, ज्ञात्वा च, काष्ठ-पट्टिकायां घृतोन्मथित-सिन्दूरेण किमपि यन्त्रमिवोल्लिख्य, चन्दनैः संचर्च्य, कुसुमैराकीर्य, धूपेन धूपयित्वा, किमपि क्षणं ध्यात्वेव च, मम हस्ते पूगीफलमेकं दत्त्वा, "वत्स ! अस्मिन् यन्त्रे कस्मि-न्नपि कोष्ठे यथारुचि क्रमुकफलमिदं स्थापय" इत्यवाचि। तत एक-तमस्मिन् कोष्ठे निहित-क्रमुके मयि मुहूर्त्तं कररुहाग्रेषु किमपि गण-यित्वेव स मामवादीत्—

वत्स ! कदापि मा स्म गमो गृहं प्रति, यतो मार्गे पर्वत-तटीषु, अरण्यानीषु च बहवः काम्बोजीया यवन-दस्यवो भवतो-र्ग्रहणाय विचरन्ति। दस्युभिः क्रियासमभिहारेण चङ्क्रम्यमाणं देशमवलोक्य, भवद्ग्रामवासिनः सर्वेऽपि स्वं स्वमालयं परित्यज्य, इतस्ततो गताः।

ततः सौवर्णि ! सौवर्णि ! पुरोहित ! पुरोहित ! इति सक्षोभं व्याहृतवतोरावयोः, पुनः स साधुरवोचद्, यत्—

---

इदमेव मूर्त्तिपूजारहस्यम्। हनुमद्दर्शनेन रामलक्ष्मणस्मरणं तयोश्च स्मरणेन तद्वनवासादीनाम्। श्रेयःसम्पत्तिः=कल्याणावाप्तिः। काष्ठपट्टिकायाम्=दारु-फलके। "काठ की पटरी" इति हिन्दी।

घृतेन=सर्पिषा, उन्मथितम्=मेलितम्, सिन्दूरं तेन। "महावीरी" इति हिन्दी। क्रमुकम्=पूगीफलम्। कररुहाग्रेषु=नखाग्रेषु। "पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियामि"त्यमरः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



पुरोहितोऽपि युष्मद्रत्नादिनिधिं कचन सङ्केतित-भूमि-कुहरे स्थापयित्वा, एकां धात्रीं दास-चतुष्टयमेकं चाश्वं सह नीत्वा महाराष्ट्रा-पञ्चानन-परिपूरितां कोङ्कणभूमिं प्रति प्रस्थितः ।

तदाकलय्य, सत्यं सत्यमेवमेवमिति समस्तकान्दोलनं स्वीकृतवति पुरोहिते; ततस्तत इति मुखरीभूतेषु च कुटीरस्थ-सकल-जनेषु, भूयस्तदुक्तिं व्याजहार गौरसिंहो यद्—

न शोचनीयं भवद्भ्यां किमपि तयोर्विषये, गन्तव्यं च तस्मिन्नेव शिववीराधिष्ठिते गिरि-गरिष्ठे कोङ्कणदेशे, कियत्समयानन्तरं तत्रैव भगिन्या पुरोहितेन च सह साक्षात्कारोऽपि भविष्यतीति प्रावोचत् ।

ततस्तु भ्रमर-झङ्कारेणेव "अहो ! अहो ! आश्चर्यमाश्चर्यम्, धन्यो मन्त्राणां प्रभावः, धन्यमिष्टबलम्, चित्रा धर्मनिष्ठा, अवितर्क्यस्तपःप्रतापः, विलक्षणा नैष्ठिकी वृत्तिः" इति मन्द्र-स्वर-मेदुरेण श्रोतृजन-वचन-कलापेन झङ्कृते तस्मिन् निकुञ्जे; "ततः कथं प्रचलितौ ? कथमत्राऽऽयातौ ? का घटना घटिता ? क उपायः कृतः ? किमाचरितम् ?" इति कुतूहल-परवशे, विस्फारितनयने,

---

सङ्केतितभूमेः कुहरे=विवरे । "कुहरं गह्वरे छिद्रे क्लीबं नागान्तरे पुमानि" ति कोषः । महाराष्ट्रा एव पञ्चाननाः=मृगपतयः, तैः परिपूरिताम्=भरिताम् । महाराष्ट्रस्य=देशस्य, पञ्चाननः=मृगेन्द्राभिन्नः श्रीशिववीर इति वा । धात्रीम्=उपमातरम् । "धात्री स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपी" त्यमरः ।

तदुक्तिम्=हनूमत्पूजकोक्तिम् ।

अतिशयेन गुरुर्गरिष्ठः, गिरिभिर्गरिष्ठस्तस्मिन् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



उद्ग्रीवे, समनुकूलितकर्णे, विस्मृतान्यकथे, कृतावधाने, परिकर-वर्गे, श्यामसिंहस्याङ्के दत्तदृष्टिं सौवर्णीं तदङ्के संस्थाप्य, पातितोभयजानु समुपविश्य, राजत-राजिका इव कपोलयोरुत्तरोष्ठे च समुद्भूताः स्वेद-कणिका उत्तरीय-प्रान्तेन परिमृज्य; पुनरात्म-वृत्तान्तं वक्तुं प्रारभत, यद्—

"भगवन्! श्रूयते सुदूरमस्मात्स्थानात् कोङ्कणदेशः, मध्ये च विकटा अटव्यः, शतशः शैल-श्रेणयः, त्वरितधारा धुन्यः, पदे पदे च भयानक-भल्लूकानामम्बूकृत-सङ्कुलानाम्, मुस्ता-मूलोत्खनन-घुर्घुरायित-घोर-घोणानां घोणिनाम्, पङ्क-परीवर्त्तोन्मथित-कासाराणां कासराणाम्, नरमांसं बुभुक्षूणां तरक्षूणाम्, विकट-

---

अहो अहो, "ओत्"इति प्रगृह्यसंज्ञा। पातितोभयजानु, क्रियाविशेषणम्। राजतराजिका इव=दौर्वर्णकणिका इव।

त्वरिता धारा यासांताः। धुन्यः=नद्यः। भयानकानाम्=भीतिजनकानाम्, भल्लूकानाम्=ऋक्षाणाम्। अम्बूकृतैः=निष्ठीवसहितशब्दैः, "अम्बूकृतं सनिष्ठीवमि" त्यमरः, सङ्कुलानाम्=व्याप्तानाम्। सर्वथा साक्षात्कारसम्भव इत्यनेनान्वयः। एवमितरषष्ठ्यन्तानामपि। मुस्तामूलोत्खनने=कुरुविन्दमूलोत्पाटने, घुर्घुरायिता घोणा=नासा, येषां तेषाम्। "कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियामि"त्यमरः। घोणिनाम्=शूकराणाम्। पङ्कपरीवर्त्तेन=कीचोल्लनेन, उन्मथिताः=विलोडिताः, कासाराः=सरांसि, "कासारः सरसी सर" इत्यमरः, यैस्तेषाम्। कासराणाम्=महिषाणाम्। "लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभा" इत्यमरः। नरमांसम्, बुभुक्षूणाम्=खादितुमिच्छूनाम्। "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि"ति षष्ठीनिषेधः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



करटि-कट-विपाटन-पाटव-पूरित-संहननानां सिंहानाम्, नासाग्र-विषाण - शाणन-च्छल-विहित-गण्डशैल-खण्डानां खड्गिनाम् , दोदुल्यमान - द्विरेफ - दल-पेपीयमान-दानधारा-धुरन्धराणां सिन्धुराणाम्, कृपा-कृपण-कृपाण-च्छिन्न-दीनाद्ध्वनीन-गल-तल-गलत्पीनधार-शोणित-बिन्दु-वृन्द-रञ्जित - वारबाण - सारसनो-ष्णीष - धारणाकलिताखर्व - गर्व-बर्बराणां लुण्ठक - निकराणाञ्च, सर्वथा साक्षात्कार-सम्भवः । बालावावाम्, अविज्ञातोऽद्धा, श्रोग-समयो दुर्ग्रहाणाम्, अश्वावेव सहायौ, जनपद-शून्यमेतत् प्रान्तरम् , तत्कथं गच्छेव ? कथं धैर्यं धारयेव ? कथं वा कोङ्कण-

---

तरक्षूणाम्, "स्यात्तरक्षुर्मृगादन" इत्यमरः । "चीता" इति हिन्दी । नासाग्रे= घोणाग्रे, विद्यमानस्य, विषाणस्य=शृङ्गस्य, शाणनच्छलेन=तेजनव्याजेन, विहिता गण्डशैलखण्डा यैस्तेषाम् । खड्गिनाम्=गण्डकानाम् । "गैंडा" इति हिन्दी । दोदुल्यमानानाम्=अतिशयेन पुनः पुनर्वा समुत्क्षिप्यमाणानाम्, "दुल उत्क्षेप" इत्यस्य रूपम्, द्विरेफाणां दलेन पेपीयमानया=पुनःपुनरास्वाद्यमानया, दानधारया, धुरन्धराणाम्=अग्रेसराणाम् । सिन्धुराणाम्=गजानाम् । "इभो मतङ्गजो हस्ती सामजः सिन्धुरः कपिरि" ति वैजयन्ती । कृपाकृपणैः=दया-दरिद्रैः, कृपाणैः=असिभिः, छिन्नेभ्यः=कृत्तेभ्यः, दीनानाम्, अध्वनीनानाम्= पथिकानाम्, गलतलेभ्यः=कण्ठस्थानेभ्यः, गलत्पीनधारस्य=निपतत्स्थूल-प्रवाहस्य, शोणितस्य, बिन्दुवृन्देन=पृषत्समूहेन, रञ्जितानाम्, वारबाण-सार-सनोष्णीषाणाम्=कञ्चुक-तनुत्रि-मेखला-शिरस्त्राणानाम्, धारणेन, आक-लितः=लब्धः, अखर्वः=विपुलः, गर्वः=अहङ्कारः, येषां ते च ते बर्बराः= मूर्खास्तेषाम् । दुर्ग्रहाणाम्=दुष्टखेचराणाम्, शन्य'दीनाम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



देशं प्राप्स्याव इति विश्वसेव ?" इति सचिन्तं विनिवेदितवति मयि; स साधुरावयोः पृष्ठे हस्तं विन्यस्य,—

"हनूमान् सर्वं साधयिष्यति, मास्म चिन्ता-सन्तान-वितानैरात्मानं दुःखाकुरुतम्। यथा सरलेनोपायेन कोङ्कणदेशं प्राप्स्यथस्तथा प्रभाते निर्देक्ष्यामि, साम्प्रतमित आगम्यताम्, पीयतामिदमेला-गोस्तनी-केसर-शर्करा-सम्पर्क-सुधा-विस्पर्द्धि महिषी-दुग्धम्, दासा इमे पाद-संवाहनैस्तैल-सम्मर्दैर्व्यजन-चालनैश्च भवन्तौ विगतक्लमौ विधास्यन्ति। न किमपि भयं वां हनूमतश्चरणयोः शरणमायातयोः। सुखेन सुप्यताम्। असंशयमेव प्रातरेव हनूमत्पूजन-समये सर्वं कार्यं सेत्स्यति"-इति समाश्वासयत्।

आवां च तन्निर्दिष्टेनैव सोपानेनाट्टालिकामारुह्यैकस्मिन् गृहे प्रविष्टौ, तत्र च राजकुमार-योग्यां पर्यङ्कादि-सामग्रीमवलोक्य नितान्तं चकितौ प्रसन्नौ च, अभवाव। अथ भूयस्तत्प्रदत्तं मोदकादि किञ्चिद् भुक्त्वा, पयः पीत्वा, ताम्बूलं चर्वन्तौ, दासैः पादयोः पीड्यमानौ, व्यजनैर्वीज्यमानौ, स्वभाग्योदय-सोपानं

---

दुःखाकुरुतम्=दुःखिनं विधत्तम्। "सुखप्रियादानुलोम्य" इत्यत्रत्य-"दुःखाच्चेति वक्तव्यमि" ति डाच्। एला=चन्द्रबाला, गोस्तनी=द्राक्षा, केसरम्=काश्मीरजम्, शर्करा=सिता, एतेषां सम्पर्केण=सम्मेलनेन, सुधाविस्पर्धि=अमृततुल्यम्। समाश्वासयत्=धैर्यमापादयत्।

स्वभाग्योदयस्य=स्वदिष्टप्रादुर्भावस्य, सोपानम्=अधिरोहणी। "सीढी" इति हिन्दी। नित्यक्लीबम्। अत एव नित्यस्त्रीलिङ्ग-साधुता-शब्द-विशेषणत्वेऽपि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



साधोः साधुतां मनस्येव प्रशंसमानौ, चाशयिष्वहि । अयं चिरकालानन्तरमावाभ्यां निःशङ्क—शयन—समयो लब्धः, —इत्येकयैवाऽऽनन्दमय्या वितर्क-विचारादि-सम्पकशून्ययाऽसम्प्रज्ञात-समाधि-सोदरयेव निद्रया, समस्तां रजनीमजीगमाव ।

ततः केनापि धमद्धमद्ध्वनिनेव बोधितौ, दक्षतो वामतश्च

---

न तल्लिङ्गता । अशयिष्वहि=अस्वाप्स्व ।

आनन्दमय्या=आनन्दसंवलितया । गाढनिद्रायामानन्दानुभवाभावेऽपि समुत्थितौ "सुखमहमस्वाप्समि"ति समुल्लेखेन वृत्त्यन्तरशून्यायामेव तस्यामानन्दमयत्वं कल्प्यते । असंप्रज्ञातयोगस्य तु भूमानन्दमयता स्पष्टा योगशास्त्रे । वितर्कः=विविध ऊहः, विचारः=कर्त्तव्याकर्त्तव्यत्वविवेकः, आदिना=कामादिः, तेषां संपर्केण=संसर्गेण, शून्यया=विरहितया । निद्रयेति विशेष्यम् । उत्प्रेक्षते-असंप्रज्ञातसमाधिसोदरयेव । "वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञात" इति योगसूत्रानुसारेण वितर्कादिचतुष्टयविशिष्टः संप्रज्ञातः, इतरथा तु "विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्य"इति सूत्रानुसारेणासंप्रज्ञात इत्यसंप्रज्ञाते वितर्कादिसंपर्कशून्यता । सूत्रे वितर्कादीनां प्रत्येकमनुगमेऽन्वयः । तथा च सवितर्क-सविचार-सानन्द-सास्मिताभिध-भेदचतुष्टयसहितः, "संप्रज्ञायते=सम्यग् ज्ञायते येन स"इति विग्रहार्थकः संप्रज्ञातः । विरामप्रत्ययस्य=वृत्युपरमप्रत्यायकस्य हेतोः, अभ्यासः=पौनःपुन्येन सम्पादनम्, तत्पूर्वः=तत्कारणकः संस्कारमात्रावशिष्टोऽसंप्रज्ञात इति द्वितीयसूत्रार्थः । तदुक्तम्—

मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ।
असंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते ॥ इति ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



परिवृत्य, चक्षुषी परिमृज्य, साङ्गुलि-ग्रथन-हस्त-प्रसारणं सस्नायु-पीडनं च विजृम्भ्य, भूमिं प्रणम्य, पर्य्यङ्कादुत्तीर्य, कोष्ठाद् बहिरागत्य, साञ्जलि मारुति-ध्वजमवलोक्य, करतले निरीक्ष्य, भित्तिकावलम्बित-मुकुरेष्वात्मानं साक्षात्कृत्य, भगवन्नामानि जपन्तौ, कांश्चित्प्रातःस्मरण-श्लोकांश्च रटन्तौ, परस्परं "सुखमावामस्वाप्स्व, प्रसन्नं नौ चेतः"-इति शनैरालपन्तौ च, तस्मिन्नेव मन्दिरस्योर्ध्वे खण्डे शतपदीमकरवाव। तावदश्रूयत स एव बहुलीभूतो ध्वनिः। ततो गवाक्षतो निकुञ्जीभूय दृष्टं यत् पञ्चषाः साधवो वस्त्र-वेष्टित-मस्तकाः समीपस्थापित-जलपूर्ण-पात्राः पाषाण-खण्डैर्दन्तधावन-मुखं मृदूकरणाय कुट्टन्ति। अवलोकितं च यदस्मिन्नपि समये शर्वरी-तमांसि नाम्बरं

---

परिवृत्य=परिवर्त्तनं कृत्वा। स्वभावोक्तिः। साङ्गुलिग्रथनहस्तप्रसारणम्, करयोरङ्गुलीः परस्परं संयोज्य हस्तौ प्रसारयन्ति त्यक्तनिद्रा जना इति स्वभावः। भूमिं प्रणम्य,

समुद्रवसने! चोर्वि! पर्वतस्तनमण्डले!।
विष्णुपत्नि! नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे॥

इति नैत्यिकविधानम्॥ भूमेर्मातृत्वकल्पनायां प्रातरेव स्मारितायां तद्दुःखत्रातवारणायोत्सुका भवेयुर्लोका इति तत्प्रचारकाणां सुमनीषा। कोष्ठम्, "कोठरी" इति हिन्दी। करतले निरीक्ष्य, प्रभाते करतलदर्शनं श्रेयस्करमिति धर्मशास्त्रानुशासनम्। शतं पदानि शतपदी=भ्रमणम्। "भुक्त्वा शतपदं गच्छेदि"त्यत्रापि तदेव तात्पर्यम्। पञ्च वा षड्वा पञ्चषाः="संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय"इति बहुव्रीहिः। समासान्तोऽच्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



साकल्येन जहति। स्वच्छाऽपि प्राची नाधुनाऽप्यरुणिमानमङ्गीकरोति। विराव-बहुलान्यपि वयांसि न सम्प्रत्यपि विहाय नीडाधिष्ठान-कुटानुड्डीयन्ते। गिरि-ग्रामटिका-गृहेभ्यो व्यावर्तमाना अपि विटपिनो न स्वफल-पुष्प-पत्राऽऽकार-परिचय-प्रदानैर्जातीः प्रकटयन्ति। उत्तरोत्तरतस्तार-तार-तरै रुतै रतार्त्तिमीरयन्त्यपि तरुण-तित्तिरी न तरोरवतरति। आलोकाऽऽलोककृत-किञ्चिच्छोक-मोकोऽपि च कोको न वराकीं कोकीमुपसर्पति।

अथेदृशीमेव मनोहारिणीं शोभामवलोकयन्तौ, कम्पितकुन्द-कलापस्य, उन्मीलन्मालती-मुकुल-मकरन्द-चौरस्य, पाटलि-

---

शर्वरीतमांसि=रात्र्यन्धकाराः। अम्बरम्=नभः। अरुणिमानम्=लौहित्यम्। अरुणिमाङ्गीकरणकारणस्य स्वच्छत्वस्य सत्त्वेऽपि तदनुत्पत्तेर्विशेषोक्तिः। नीडस्य=कुलायस्य, अधिष्ठानानि=निवासभूमितां गतानि, च ते कुटाः=वृक्षाः, तान्। "अनोकहः कुटः शाल" इत्यमरः। व्यावर्त्तमानाः=भिन्नत्वेन प्रतीयमानाः। जातेर्व्यावर्त्तकत्वं स्वभावः। अत्र व्यावर्त्तमाना अपि जात्यपरिच्छेदका इति विशेषः। उत्तरोत्तरतः=अधिकाधिकम्। तारतारतरैः=अत्युच्चैः। रुतैः=आरावैः। रतार्त्तिम्=कामपीडाम्। ईरयन्ती=कथयन्ती, तरुणतित्तिरी=नवयौवना तित्तिरिवधूः। स्वभावोक्तिः, अनुप्रासः। आलोकस्य=प्रकाशस्य, आलोकेन=विलोकनेन, कृतः=उत्पन्नः, कस्यचित् शोकस्य मोको यस्य सः। कोकः=चक्रवाकः। वराकीम्=दुःखिनीम्। "बेचारी" इति हिन्दी।

अथ समीरस्य स्पर्शसुखमनुभवन्तौ पर्यटन्तौ मुहूर्त्तमयापयावेति सम्बन्धः। समीरं विशिनष्टि-कम्पितः=दोलितः, कुन्दकलापः=माध्यसमूहो येन तस्य। उन्मीलन्तीनाम्=विकाशमभ्यागच्छन्तीनाम्, मालतीनाम्=जातीनाम्, मुकुलानाम्=कलिकानाम्, मकरन्दस्य=पुष्परसस्य, चौरस्य=अपहर्तुः। पाट-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



पटल-पराग-पुञ्ज-पिञ्जरितस्य, शनैः शनैः फरफरायमाण-शुक-पिकादि-पतगोन्मथ्यमानस्य, पलाशि-पलाशाग्र-विलुलत्तुषार-कणिकापहरण-शीतलस्य, समीरस्य, स्पर्शसुखमनुभवन्तौ, तत्रैव पूर्वस्या अट्टालिकाया दक्षिणस्याम्, दक्षिणस्याश्च पश्चिमायाम्, पश्चिमाया अप्युत्तरस्याम्, ततश्च पुनः पूर्वस्यामिति पौनःपुन्येन पर्य्यटन्तौ, मुहूर्त्तमयापयाव।

तस्मिन्नेव समय एकेन ब्रह्मचारिबटुनाऽऽगत्य निवेदितं, यत्-"सपदि प्रभात-क्रिया निर्वहणीयेत्यादिशति तत्रभावान् साधु-शिरोमणिः", तदाकर्ण्य, बाढमित्यङ्गीकृत्य, षष्टिसहस्र-वालखिल्य-काषाय-वसन-विधूतायामिव, मन्देह-देह-शोणित-शोणितायामिव,

---

लिः="गुलाब" इति ख्यातः, तत्पटलस्य=तत्समूहस्य, परागपुञ्जेन=धूलिव्रजेन, पिञ्जरितस्य=पीतवर्णस्य। फरफरायमाणानाम्=पक्षास्फोटनं कुर्वताम्, शुकपिकादीनां पतत्रैः=पक्षैः, उन्मथ्यमानस्य=वृद्धिं गमितस्येति यावत्। पलाशिपलाशाग्रेषु=वृक्षपत्राग्रेषु, विलुलताम्=विलुठताम्, तुषाराणाम्=अवश्यायानाम्, कणिकानाम्=विन्दूनाम्, अपहरणेन शीतलस्य। अयापयाव=अगमयाव।

प्रभातकालिकीं प्राचीं विशिनष्टि-षष्टिसहस्रस्य=तादृशसंख्यापरिमितानाम्, बालखिल्यानाम्=तदाख्यऋषिविशेषाणाम्, काषायैः=कषायराग-रक्तैः, वसनैः=वस्त्रैः, विधूतायामिव=उत्कम्पितायामिवेत्युत्प्रेक्षा। मन्देहानाम्=राक्षसविशेषाणाम्, देहस्य शोणितेन शोणितायामिव=रक्तीकृतायामिव। स्वाभाविकं शोणत्वं मन्देह-देह-शोणित-संपर्कजातत्वेनोत्प्रेक्षितम्। सायंकाले 'प्रत्यहं मरणं शरीराणामक्षयत्वञ्चे'ति विधिशापयन्त्रिता मन्देहाभिधा राक्षसाः सूर्य खा-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



अरुणारुणिम-रञ्जितायामिव, मोमुद्यमान-नरीनृत्यमान-परःकोटि-ताम्रचूड-चूडा-प्रतिबिम्ब-संवलितायामिव, पोस्फुट्यमान-स्वर्गङ्गा-कोकनद-पटल-व्याप्तायामिव, भक्तजन-भक्ति-प्रभाव-भावि-ताविर्भाव-च्छिन्नमस्ता-कन्धरोच्छल-च्छोणित-स्नातायामिव, वसन्तोत्सवोच्छालित-सिन्दूरान्धकारान्धीकृतायामिव, तातप्यमान-ताम्रद्युति-चौर्य्यां प्राच्याम्, तत्प्रभया शोण-शोणैः सोपानैरवतीर्य,

दितुमिच्छन्ति, तैश्च संग्रामं करोति भास्करः, तत्कालक्षिप्तानि च गायत्र्यभिमन्त्रितानि वारीणि वज्रीभूतानि तान् घ्नन्तीत्यर्थवादः सूर्योद्देश्यकजलदानस्य ब्राह्मणेषु पुराणेषु च दृश्यते। एतदीयं वास्तविकत्वं पुराणमतदीपिकायां समवलोकनीयम्। **अरुणस्य**=सूर्यसारथेः, "सूरसूतोऽरुणोऽनूरुरि"त्यमरः, **अरुणिम्ना**=लौहित्येन, रञ्जितायाम्। **मोमुद्यमानानाम्**=परमं प्रसादमधिगच्छताम्, अत एव **नरीनृत्यमानानाम्**=अतिशयेन पुनः पुनर्वा नृत्यताम्, **परःकोटीनाम्**=कोट्यधिकानाम्, **ताम्रचूडानाम्**=कुक्कुटानाम्, **चूडानाम्**=शिखानाम्, प्रतिबिम्बेन, **संवलितायाम्**=प्रावृतायाम्। **पोस्फुट्यमानानाम्**=अत्यन्तं विकाशमधिगच्छताम्, **स्वर्गङ्गायाः**=सुरदीर्घिकायाः, **कोकनदानाम्**=रक्तोत्पलानाम्, पटलेन **व्याप्तायाम्**=छन्नायाम्। **भक्तजनानाम्**=भागवतानाम्, **भक्तेः**=सेवायाः, **प्रभावेण**=सामर्थ्येन, **भावितः**=सम्पादितः, **आविर्भावः**=प्रकटीभवनम्, यया सा चासौ **छिन्नमस्ता**=तन्नाम्ना तन्त्रेषु प्रसिद्धा महाविद्यान्यतमा, तस्याः **कन्धरायाः**=ग्रीवायाः, **उच्छलता**=उद्गच्छता, **शोणितेन** स्नातायामिव। **वसन्तोत्सवे**=होलोत्सवे, **उच्छालितेन**=उत्फालितेन, सिन्दूरेण, **अन्धकारेण**=अन्धकारतामिव गतेन, **अन्धीकृतायामिव**। **तातप्यमानस्य**=सुतप्तस्य, **ताम्रस्य द्युतेः**=शोभायाः, **चौर्याम्**=अपहारिकायाम्। ताच्छी-



Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



मारुतिमन्दिर-द्वारि मस्तकमवनमय्य, झटित्येव स्नान-पूर्वाः क्रियाः समाप्य, तेनैव ब्रह्मचारि-बटुना निर्देश्यमान-मार्गौ, पूर्वावलोकित-वेशन्तादारादेव पश्चिमतः किञ्चिदमृतोदं नाम महासरः समासादितवन्तौ।

तत्र वरटाभिरनुगम्यमानानां राजहंसानाम्, पक्षतिकण्डूति-कषण-चञ्चल-चञ्चुपुटानां मल्लिकाक्षाणाम्, लक्ष्मणा-कण्ठ-स्पर्श-हर्ष-वर्ष-प्रफुल्लाङ्गरुहाणां सारसानाम्, भ्रमद्भ्रमर-झङ्कार-भार-विद्रावित-निद्राणां कारण्डवानाञ्च तास्ताः शोभाः पश्यन्तौ, तडाग-तट एव पस्फुल्यमानानां मकरन्दतुन्दिलानामिन्दीवराणां समीपत एव मसृण-पाषाणपट्टिकासु कुशासनानि मृगचर्मासनानि ऊर्णा-सनानि च विस्तीर्योपविष्टानाम्, गायत्री-जप-पराधीन-दशन-वसनानाम्, कलित-ललित-तिलकालकानाम्, दर्भाङ्गुलीयकालङ्कृता-

---

ल्ये णेऽण्कृतत्ववचनान् ङीप्। पूर्वम्=प्राक्, अवलोकितात्, वेशन्तात्=अल्प-सरसः। "अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्त" इति पञ्चम्याराच्छब्दयोगे।

वरटाभिः=हंसीभिः। "हंसस्य योषिद् वरटे" त्यमरः। राजहंसा-नाम्, "राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लाहितैः सिताः। मलिनैर्मल्लिकाक्षास्त" इत्यमरः। पक्षस्य मूलं पक्षतिः, "पक्षात्तिः," तत्र या कण्डूतिः=खर्जूः, तया कर्तृभूतया कषणम्=घर्षणम्, तेन चञ्चलाः=चपलाः, चञ्चुपुटा येषां तेषाम्। मल्लिका-क्षाणाम्=मलिनचञ्चुचरणहंसानाम्। लक्ष्मणायाः=सारसयोषितः, "सारस्य तु लक्ष्मणे" त्यमरः, कण्ठस्पर्शेन यद् हर्षवर्षम्=आनन्दवृष्टिः, तेन प्रफुल्लानि=विकसितानि, अङ्गरुहाणि=लोमानि येषां तेषाम्। भ्रमताम्=सञ्चरताम्, भ्रमराणाम्, झङ्कारभारेण=समधिकझङ्कारशब्देन, विद्रावित=उत्सारिता,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



ङ्गुलीनाम्, मूर्तिमतामिव ब्रह्मतेजसाम्, साकाराणामिव तपसाम्, धृतावताराणामिव च ब्रह्मचर्य्याणाम्, मुनीनाम्, दर्शनं कुर्वन्तौ, कृतनित्यक्रियम्, परिपुष्ट-तुलसी-मालिकाङ्कित-कण्ठम्, सिन्दूरोर्द्ध्व-पुण्ड्र-मण्डित-ललाटम्, रामचरण-चिह्न-मुद्रा-मुद्रित-बाहुदण्ड-वक्षःस्थलम्, हनूमन्मन्दिराध्यक्षं प्रणतवन्तौ ।

तेन चाऽऽज्ञप्तम्-"यद्यायुष्मन्तौ सपदि महाराष्ट्रदेशं जिगमिषथश्चेदचिरेणैव मस्तके सम्मर्द्यतेतद् राम-रजः, तडागे निमज्जतम्" इत्यवधार्य्य, आवां तथैव व्यधिष्वहि ।

तदाज्ञया वस्त्राणि परिधाय च, तत्समीपे समुपविश्य, तेन च समन्त्र-जपं कुश-जलेनाभ्युक्षितौ, हनुमदङ्ग-रञ्जित-सिन्दूरेण विहित-तिलकौ, स्वकीयौ सैन्धवौ समारुक्ष्व । ततः पञ्चषान्

---

निद्रा येषां तेषाम् । पम्फुल्यमानानाम्=विशरारूणाम् । विशरणार्थकाद् लि फलाधातोर्यङन्तात् शानच् । तुन्दमस्त्येषामिति तुन्दिलाः, "तुन्दादिभ्य इलच्च", मकरन्देन=पुष्परसेन, तुन्दिलानाम्=तुन्दवताम्, तत्प्राचुर्यवतामिति यावत् । मसृणपाषाणपट्टिकासु=चिक्कणप्रस्तरपट्टिकासु । गायत्रीजपपराधीने, दशनवसने=ओष्ठौ येषां तेषाम् । कलिताः=धारिताः, ललिताः=शोभनाः, तिलकालकाः=तिलकाः, यैस्तेषाम् । "तिलकस्तिलकालक"इत्यमरः । दर्भाङ्गुलीयकैः=कुशनिर्मिताङ्गुलिधारणीयैः, पवित्रैरिति यावत्, अलङ्कृताः=भूषिताः, अङ्गुलयो येषां तेषाम् । मन्दिराध्यक्षं विशिनष्टि-कृतनित्यक्रियमित्यादि । रामचरणचिह्नमेव मुद्रा=मुद्रणसाधनम्, तया मुद्रितम्=लाञ्छितम्, बाहुदण्डवक्षःस्थलं यस्य तम् । "अतप्ततनुर्न तदामोऽश्नुत"इति श्रौतस्य वचसो वह्नितापनरूपमर्थमभिप्रेत्य हि रामानुजाचार्येण तप्तमुद्राधारणं व्यवस्थापितं प्रचारितञ्च ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



व्यूढ-वयस्कान् जटिलान् सुपरिणाहान् वाहानारूढान्, आवाभ्यां सह गन्तुमाज्ञाप्य, मन्दिराध्यक्षोऽभाषिष्ट—

"कुमारौ ! इतः पुण्यनगर-पर्य्यन्तं प्रतिगव्यूत्यन्तरालं महाव्रताश्रम-परम्पराः सन्ति। सर्वत्र कुटीरेषु संन्यासिनो भक्ता विरक्ताश्च निवसन्ति। कियद्दूरपर्यन्तं पञ्चषाः सहाया युवयोः सहचरा भविष्यन्ति, परस्ताच्छिथिलिते लुण्ठक-भये, एकेनैव केनचिदश्वारोहेण प्रदर्शित-मार्गौ, सुखेन यथाभिलषितं देशं यास्यथः। सहायक-परिवर्त्तनं स्थाने स्थाने स्वयमेव भविष्यति,न तत्र युवयोः कयाऽपि विचिकित्सया भाव्यम्, श्रान्तैः श्रान्तैराश्रमेषु विश्रमणीयम् , निदिद्रासद्भिः कुटीरेष्वेव निद्रा द्राघणीया, विलेपनाभ्यङ्ग-स्नान-पानाशन-संवाहनादि-सौकर्यं सर्वत्र सहायकाः साधयिष्यन्ति"-इति।

ततस्तं प्रणम्य, तथैव ससहायौ, आवां प्रचलितौ। सहचरनिर्दिष्टेनैव सर्वैरविज्ञेयेन वन्य-द्रुम-जाल-रुद्धेन गण्डशैल-परिक्रमणाधित्यकाधिरोहणोपत्यका-परिलङ्घन-तटिनी-तरणाद्यायास-दीक्षा-दक्षेण पथा प्रचलन्तौ, मध्ये मध्ये कुटीरेषु विरमन्तौ,

---

व्यूढम्=पृथुलम्, वयो येषां तान्। सुष्ठु परिणाहः=विशालता येषां तान्। विचिकित्सया=संशयेन। "विचिकित्सा तु संशय"इत्यमरः। निदिद्रासद्भिः=निद्रातुमिच्छद्भिः। द्राघणीया=दीर्घयितव्या। यापनीयेति यावत्। विलेपनम्=चन्दनकस्तूरिकादिचर्चनम्, अभ्यङ्गः=उद्वर्त्तनम्, पिष्टसर्षपादिना, स्नानम्=निर्णेजनम्, पानम्, दुग्धादेः, अशनम्=भोजनम्, संवाहनम्=चरणमर्दनम्, एवमादीनां सौकर्यम्=सौलभ्यम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



तत्र तत्र सुस्वादु-भोजनैः, सकल-समुचित-सामग्रीसाहाय्यैः, सुखेन विश्रान्ति-सुखमनुभवन्तौ, तत्र तत्र परिवर्तितसहायकौ, दिनकतिपयैरेकस्या नद्यास्तटमयासिष्व। तत्रैकस्य चिञ्चा-वृक्षस्य स्कन्धे प्रलम्ब-रज्ज्वा निजाजानेयावाबध्य, निकटस्थ-यूप-तरु-शाखायां च वस्त्रादीनि संलम्बय्य, स्नातुं जलमवागाहिष्वहि। अस्मत्सहचरश्च निजाश्वस्य पृष्ठमार्द्रयन्निव तं वल्गायां गृहीत्वा, पर्य्यटयितुमारब्ध।

ततो जलाद् बहिरागत्य, तिन्तिडी-शाखातः शुष्क-वस्त्रे परिधाय, इतस्ततः पर्यट्यापि च कां भूमिमायातौ-इति निश्चेतुं नापारयाव। तावदकस्माद् दृष्टं यद्-उत्तरतः खुर-धूलिभिः पार्श्वपरिवर्त्तिलता-कुसुम-परागान् द्विगुणयन्तम्, लाङ्गूल-चामरेण वीजयन्तम्, मुख-फेनैः पुष्पाणीव वर्षन्तम्, कञ्चित् श्यामकर्णम्, शारदाभ्र-श्वेतम्, वाजिनमारुह्य, लोलत्खड्ग-चर्म्माच्छन्न-पृष्ठदेशः, कवच-शिञ्जित-विजित-कोकिल-शावक-निकर-कूजितः, वीर-वेषः, कश्चिच्छ्यामो युवा समायातीति।

---

दिनकतिपयैः=कियद्भिश्चन दिवसैः। "पोटायुवतिस्तोककतिपये"ति कतिपयस्य परनिपातः। चिञ्चावृक्षस्य=तिन्तिडीवृक्षस्य। "तिन्तिडी चिञ्चे"त्यमरः। "इमली" इति भाषा।

उत्तरतो वाजिनमारुह्य श्यामो युवा समायातीति सम्बन्धः। लाङ्गूलमेव चामरम्=प्रकीर्णकम्, तेन। श्यामं विशिनष्टि-लोलद्खड्गचर्म्माच्छन्नपृष्ठदेशः=सञ्चलद्खड्गचर्म्माच्छन्नपृष्ठदेशः, खड्गचर्मभ्याम्=असितत्प्रहाररक्षकाभ्याम्, छन्नः पृष्ठदेशो यस्य सः। कवचशिञ्जितेन=वारबाणशब्देन, "भूषणानाञ्च शिञ्जितमि"त्यमरः, विजितं कोकिल-शावक-निकर-कूजितम्=परभृत-शिशु-समूह-वचनम्, येन सः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



स च क्षणेनैवाऽऽगत्य, नौ सकलं वृत्तान्तं पृष्ट्वा, विज्ञाय च, प्रावोचत्-"अवगतम्, भवतोरेव विषये दृष्ट-स्वप्नः शिववीरो भवन्तौ स्मरति, तत्सपद्यश्वावारुह्य, आगम्यताम्, न वां भयं किमपि, व्यतीतो भवतोर्दुःखमयः समयः"-इति।

ततः साश्चर्यं सपदि वस्त्राणि परिधाय, सहचरमाकार्य, तेन सहाश्वावारुह्य, तमनुसृत्य, तत्प्रदिष्टं वासादि-सौकर्यमङ्गीकृत्य, सपद्येव निविवृत्सन्तं जटिल-सहचरं साश्लेषमनुज्ञाप्य, यथासमयं शिववीरं साक्षात्कृत्यावगतम्-यदेष एव महात्मा भटवेषेणास्मन्निकटे भीमा-नद्यास्तटं गत आसीदिति।

"तत्कालमारभ्याद्यावधि तस्यैव करकमलच्छायायां वसावः, भगिनी-वियोग-तापश्चिरादासीत्, सोऽप्यद्य निवृत्तः, पुरोहितचरणावपि दृष्टौ, इति सर्वं शुभमेव परस्तात् सम्भाव्यते, इत्येष आवयोर्वृत्तान्तः"।

ततो मुहूर्त्तं सर्वेऽप्येतद्वृत्तान्तस्यैव पौर्वापर्य-स्मरण-पराधीना इवाऽऽसिषत। परिशेषे च पुटपाकवदन्तरेव दन्दह्यमानेन बाष्पव्रातेनाऽऽविलस्यापि, अप्रकटित-बहिश्चेष्टस्य, ब्रह्मचारिगुरोः प्रार्थनया देवशर्म्मणा तोरण-दुर्ग-समीपे हनूमन्मन्दिर एव निवासः स्वीकृतः। तदेव च प्रबन्धुं सर्वेऽपि कुटीरादुत्थिताः।

** इति तृतीयो निश्वासः **

---

निविवृत्सन्तम्=निवर्त्तितुमिच्छन्तम्। साश्लेषम्=सालिङ्गनम्। क्रियाविशेषणम्। आविलस्य=क्षुभितस्य। शोकः किंमूल इत्यग्रे स्फुटीभविष्यति।

*इति श्रीशिवराजविजयवैजयन्त्यां तृतीयनिश्वासविवरणम् ॥*

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"कार्यं वा साधयेयम्, देहं वा पातयेयम्"

—स्फुटकम्

मासोऽयमाषाढः, अस्ति च सायं समयः, अस्तं जिगमिषुर्भगवान् भास्करः सिन्दूर-द्रव-स्नातानामिव वरुण-दिगवलम्बिनामरुण-वारिवाहानामभ्यन्तरं प्रविष्टः। कलविङ्काश्चाटकैररुतैः परिपूर्णेषु नीडेषु प्रतिनिवर्तन्ते। वनानि प्रतिक्षणमधिकाधिकां श्यामतां कलयन्ति। अथाकस्मात् परितो मेघ-माला पर्वतश्रेणीव प्रादुरभूत्। क्षणं सूक्ष्म-विस्तारा, परतः प्रकटित-शिखिरि-शिखर-विडम्बना, अथ दर्शित-दीर्घशुण्ड-मण्डित-दिगन्त-दन्तावल-भयानकाकारा, ततः पारस्परिक-संश्लेष-विहित-महान्धकारा च, समस्तं गगनतलं पर्यच्छदीत्।

---

श्रीरघुवीरसिंह आवश्यकं वाचिकं पत्रञ्चादाय महता क्लेशेन तोरणदुर्गं विवेश प्रतिपत्रञ्चानयदिति तुरीयनिश्वासीयकथाभागं श्रीशिवराजवीरीयदृढतम-प्रतिज्ञयैवोपक्षिपति—कार्यमिति। आषाढर्क्षसंवलिता पूर्णमासी यस्मिन्मासे स आषाढः=शुचिः। सिन्दूरद्रवेण=नागोद्भवरसेन, स्नातानामिव=कृतस्नानानामिवेत्युत्प्रेक्षा। वरुणदिक्=पश्चिमा, तदवलम्बिनाम्=तदाश्रितानाम्। कलविङ्काः=चटकाः। "गौरैया" इति हिन्दी। चटकाया अपत्यानि चाटकैराः, "चटकाया ऐरगि"त्यपत्ये प्रत्ययः, तेषां रुतैः=शब्दैः। कलयन्ति=धारयन्ति। मेघमाला=वारिदराजिः। पर्वतश्रेणीव=भूधरपङ्क्तिरिवेत्युपमा। प्रकटितम्=प्रदर्शितम्, शिखरिशिखराणाम्=महीधराग्रभागानाम्, विडम्बनम्=अनुकृतिः, यया सा। दर्शितः=प्रकटीकृतः, दीर्घेण=लम्बायमानेन, शुण्डेन=करेण, मण्डितस्य=भूषितस्य, दिगन्तदतावलस्य=दिक्करिणः, "दन्ती दन्तावलो हस्ती"त्यमरः, भयानकः=भीतिप्रदः, आकारः=आकृतिः, यया सा। पारस्परिकसंश्लेषेण=इतरेतर-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



अस्मिन् समय एकः षोडशवर्षदेशीयो गौरो युवा हयेन पर्वत-श्रेणीरुपर्युपरि गच्छति स्म । एष सुघटित-दृढ-शरीरः, श्याम-श्यामैर्गुच्छ-गुच्छैः कुञ्चित-कुञ्चितैः कच-कलापैः कमनीय-कपोल-पालिः, दूरागमनायास-वशेन सूक्ष्म-मौक्तिक-पटलेनेव स्वेद-बिन्दु-व्रजेन समाच्छादित-ललाट-कपोल-नासाग्रोत्तरोष्ठः, प्रसन्न-वदनाम्भोज-प्रदर्शित-दृढ-सिद्धान्त-महोत्साहः, राजत-सूत्र-शिल्प-कृत-बहुल-चाकचक्य-वक्र-हरितोष्णीष-शोभितः, हरितेनैव च कञ्चुकेन प्रकटीकृत-व्यूढ-गूढचरता-कार्यः, कोऽपि शिववीरस्य विश्वासपात्रम्, सिंहदुर्गात् तस्यैव पत्रमादाय, तोरणदुर्गं प्रयाति ।

---

मिलनेन, विहितः=उत्पादितः, महान्, अन्धकारः=अन्धतमसं यया सा ।

उपर्युपरि–"उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इति द्वित्वम् । तद्योगे द्वितीया ।

"उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यत" इत्युक्तेः ।

गौरं युवानं विशिनष्टि–सुघटितदृढशरीरः=सुसम्पन्नपुष्टाङ्गः । कमनीय-कपोलपालिः=मनोहरगण्डस्थलः । दूरागमनायासवशेन=दवीयःप्राप्ति-श्रमकारणेन । सूक्ष्ममौक्तिकपटलेनेव=लघुमुक्तानिचयेनेवेत्युत्प्रेक्षा । स्वेदबिन्दुव्रजेन=घर्मजलकणसमूहेन । "घर्मो निदाघः स्वेदः स्यादि"त्यमरः । समाच्छादितम्=व्याप्तम्, ललाटकपोलनासाग्रोत्तरोष्ठं यस्य सः । प्रसन्नेन=विकसितेन, वदनाम्भोजेन=मुखकमलेन, अभेदमध्यवसितेन, प्रदर्शितः, दृढः, सिद्धान्तमहोत्साहः=कर्तव्यपरायणतामहाहर्षो येन सः । राजतसूत्रस्य=रौप्यतन्तोः; शिल्पेन, कृतम्, बहुलम्=प्रचुरम्, चाकचक्यं यस्यैवम्भूतं वक्रम्=मनृजु, हरितम्=हरिद्वर्णम्, उष्णीषम्=शिरोवेष्टनम्, तेन शोभितः । प्रकटीकृतम्, व्यूढम्=प्रज्वलितम्, गूढचरताकार्यम्=गुप्तचरताकृत्यम्, येन सः । गूढ-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



तावदकस्मादुत्थितो महान् झञ्झावातः, एकः सायंसमय-प्रयुक्तः स्वभाव-वृत्तोऽन्धकारः, स च द्विगुणितो मेघमालाभिः। झञ्झावातोद्धूतै रेणुभिः शीर्णपत्रैः कुसुम-परागैः शुष्कपुष्पैश्च पुनरेष द्वैगुण्यं प्राप्तः। इह पर्वत-श्रेणीतः पर्वतश्रेणीः, वनाद् वनानि, शिखराच्छिखराणि, प्रपातात् प्रपाताः, अधित्यकातोऽधित्यकाः, उपत्यकात उपत्यकाः, न कोऽपि सरलो मार्गः, नानुद्भेदिनी भूमिः, पन्था अपि च नावलोक्यते, क्षणे क्षणे हयस्य खुराश्चिक्कण-पाषाण-खण्डेषु प्रस्खलन्ति, पदे पदे दोधूयमाना वृक्ष-शाखाः सम्मुखमाघ्नन्ति, परं दृढ-संकल्पोऽयं सादी न स्वकार्याद् विरमति। परितः स-हडहडा-शब्दं दोधूयमानानां परःसहस्र-वृक्षाणाम्, वाताघात-संजात-पाषाण-पातानां प्रपातानाम्, महान्धतमसेन ग्रस्यमानानामिव सत्त्वानां

---

चरता कार्यात्मना रूपिता। विश्वासस्य, पात्रम्=भाजनम्। नित्यक्लीबम्। परिकरालङ्कारो विशेषणानां साभिप्रायत्वादत्र गद्ये द्रष्टव्यः।

झञ्झावातः, "सवृष्टिको महावातो झञ्झावातः प्रकीर्त्तितः"। प्रपतन्त्यस्मिन्निति प्रप्रातः=जलोत्पतनस्थानम्, "प्रपातस्त्वतटो भृगुरि" त्यमरः। अनुद्भेदिनी=दुःखादायिनी, सरलेति यावत्। चिक्कणपाषाणखण्डेषु=स्निग्धाश्मशकलेषु। दोधूयमानाः=वारं वारं चाल्यमानाः। आघ्नन्ति=ताडयन्ति। "आङो यमहन" इत्यात्मनेपदस्य तु नात्र विषयता, अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादेव च तद्विधानात्। सादी=अश्वारोहः। विरमति, "व्याङ्परिभ्यो रम" इति परस्मैपदम्। अर्थस्यौजस्विताविधानाय वाक्यस्यैतस्यावृत्तिरिति न पुनरुक्तिशङ्काकलङ्किता समाश्रयणीया। वाताघातेन सञ्जातः पाषाणपातो येषां तेषाम्। सत्त्वानाम्=प्राणिनाम्। अन्धकारे स्थितानां महान्धतमसग्रस्यमानत्वेनोत्प्रेक्षा,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



क्रन्दनस्य च, भयानकेन स्वनेन कवलीकृतमिव गगन-तलम्। परं नैष वीरः स्वकार्याद् विरमति। कदाचित् किञ्चिद् भीत इव घोटकः पादाभ्यामुत्तिष्ठति, कदाचिच्चलन्नकस्मात् परिवर्त्तते, कदाचिदुत्प्लुत्य च गच्छति। परमेष वीरो वल्गां संयच्छन्, मध्ये मध्ये सैन्धवस्य स्कन्धौ कन्धरां च करतलेनाऽऽस्फोटयन्, चुचुत्कारेण सान्त्वयंश्च, न स्वकार्याद् विरमति। तावदारब्धश्चञ्चच्चञ्चल-चामीकर-रेखाकाराभिश्चञ्चलाभिरपि स्वचमत्कारः। यावदेकस्यां दिशि नयने विक्षिपन्ती, कर्णौ स्फोटयन्ती, अवलोचकान् कम्पयन्ती, वन्यांस्त्रासयन्ती, गगनं कर्त्तयन्ती, मेघान् सौवर्ण-कषयेव घनती, अन्धकारमग्निनेव दहन्ती, चपला चमत्करोति; तावदन्यस्यामपि ज्वाला-जालेनेव बलाहकानावृणोति, स्फुरणोत्तरं स्फुरणं गर्ज्जनोत्तरं गर्ज्जनमिति परःशत-शतघ्नी-प्रचार-जन्येनेव कन्दरि-कन्दर-प्रतिध्वनिभिश्चतुर्गुणितेन महाशब्देन पर्यपूर्यत साऽरण्यानी। परमधुनाऽपि-"देहं वा पातयेयं कार्यं वा साधयेयम्"-इति कृतप्रतिज्ञोऽसौ शिववीर-चरो न निजकार्यान्निवर्त्तते।

---

स्वतः सिद्धायाश्च शब्दव्याप्तेराकाशकवलीकरणत्वेन। सैन्धवस्य=घोटकस्य। चञ्चच्चञ्चलस्य=विशिष्टचाकचक्ययुतस्य, चामीकरस्य=सुवर्णस्य, रेखाणामिवाकारो यासां ताभिः। चञ्चलाभिः=विद्युद्भिः। "तडित् सौदामिनी विद्युच्चला चपला अपी"त्यमरः। अनुप्रासो वर्णसाम्यात्। अवलोचकान्=दर्शकान्। कर्त्तयन्ती=विदारयन्ती। अतिशयोक्तिरसम्बन्धे सम्बन्धाभिधानात्। सौवर्णकषयेव=हैरण्यशाणेनेवेत्युत्प्रेक्षा। बलाहकान्=मेघान्। पर्यपूर्यत=परितः पूर्णाऽजायत।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



यस्याध्यक्षः स्वयं परिश्रमी; कथं स न स्यात् स्वयं परिश्रमी ? यस्य प्रभुः स्वयं साहसी; कथं स न भवेत् स्वयं साहसी ? यस्य स्वामी स्वयमापदो न गणयति; कथं स गणयेदापदः ? यस्य च महाराजः स्वयं सङ्कल्पितं निश्चयेन साधयति; कथं स न साधयेत् स्व-संकल्पितम् ? अस्त्येष महाराज-शिववीरस्य दयापात्रं चरः,तत्कथमेष झंझा-बिभीषिकाभिर्बिभीषितः प्रभु-कार्यं विगणयेत् ? तदितोऽप्येष तथैव त्वरितमश्वं चालयंश्चलति ।

अथ किञ्चित् स्रोतस्समुल्लङ्घमानोऽस्य तुरङ्गः कस्यापि दोधूयमानतरोः शाखया तथाऽभिहतो यथोच्छलन् भूमौ पपात, सादिनं चैकतः समपीपतत् । किन्तु तत्क्षणादेव सादी समुत्थितो वाजिनो वल्गां गृहीत्वा, सचुचुत्कारं ग्रीवां पृष्ठं चाऽऽस्फोट्य, अज्ञासीद्-यदश्वः स्वेदैः स्नातोऽस्तीति । तच्चक्षुषी विस्फार्य, पार्श्वस्थ-पलाशिनं निपुणं निरीक्ष्य, तच्छाखायामेव कानिचिन्निजवस्तून्यासज्य, दक्षिणकर-धृत-रश्मिरश्वं शनैः शनैः परिभ्रमयितुमारेभे । अश्वश्च फेनान् पातयन् कन्धरामुद्धूनयन् हेषा-रवैश्चिरपरिश्रमं प्रकटयन्, प्रस्यन्द-जल-सिक्त-भूभागः, समुत्सृष्ट-पुरीषः, शुष्क-स्वेदः, मुहूर्तार्द्धेनैव विस्मृत-परिश्रमः, सगति-स्तम्भं खुराग्रैर्भूमिमुत्खनन् , कर्णावुत्तम्भयन् , लाङ्गूलं लोलयन्, सादिनो दक्षि-

---

समपीपतत्=पातयामास । णिजन्तात् सम्पूर्वकात्पतेर्लुङि । पार्श्वस्थं पलाशिनम्=वृक्षम् । "पलाशी द्रुद्रुमागमा" इत्यमरः । फेनान्=डिण्डीरान् । उद्धूनयन्=कम्पयन् । प्रस्यन्दजलेन=स्वेदाम्भसा, सिक्तः=क्लिन्नतां नीतः, भूभागो येन सः । समुत्सृष्टम्=त्यक्तम् , पुरीषम्=गूथं येन सः । सगति-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



णदेशे पृष्ठं निकटयन्, पुनरेनं वोढुम्, परतो धावितुं च, समीहां समसूसुचत्।

तावदकस्मात् पूर्वस्यामतिरक्ताऽतिप्रलम्बाऽतिभयानका सकडकडाशब्दं सौदामिनी समदेदीप्यत, तच्चमत्कार-चकितं चाश्वमेष यावत्स्थिरयति; तावत्स-तडतडा-शब्दं पूग-स्थूलैर्बिन्दुभिर्वर्षितुमारब्ध मघवा, परं राम-कार्यार्थं प्रतिष्ठमानेन मारुतिनेव न सह्यते कार्यहानिः शिववीर-चरेण। तत्क्षणमेवासौ पुनः सज्जीभूय समुत्प्लुत्य घोटक-पृष्ठमारुरोह। घोटकश्च पुनस्त्वरितगत्या प्रचलितः। यदा यदा विद्युद् विद्योतते; तदा तदा पन्था अवलोक्यते, तदनुसन्धानेनैव वाहोऽयं शिलातलानि परिक्राम्यन्, लता-प्रतानानि त्यजन्, स्रोतांस्युल्लङ्घमानः, गर्ताश्च परिजहदुच्चचाल। तावद् दूरत एवाऽऽलोक्यत तोरण-दुर्ग-दीपः, इतश्च चरस्यैतस्य दृढ-प्रतिज्ञतां, निर्भीकतां, सोत्साहतां, स्वामिकार्य-साधन-सत्य-सङ्कल्पतां च, परीक्ष्येव प्रशशाम वृष्टिः। अम्ल-बलेन

---

स्तम्भम्=सचलनावरोधम्। उत्खनन्=उत्पाटयन्। उत्तम्भयन्=ऊर्ध्वीकुर्वन्। लाङ्गूलम्=पुच्छम्। "लाङ्गूलं पुच्छशेफयोरि"ति हैमः। अश्वस्वभाववर्णनम्।

समदेदीप्यत=अत्यन्तं चमदकरोत्। पूगस्थूलैः=क्रमुकफलमहत्तरैः। मघवा=इन्द्रः। मारुतिना=मरुत्तनयेन हनूमता। मारुतिरूपोपमानस्य, शिववीरचरस्योपमेयस्य, कार्यहान्यसहत्वस्य साधारणधर्मस्य, वाचकस्य चेवशब्दस्योपादानेन पूर्णोपमा। वाहः=अश्वः। परिजहत्, "नाभ्यस्ताच्छतु"रिति नुम्निषेधः। आलोक्यत=दृष्टः। प्रशशाम=शान्ताऽभूत्। वृष्टौ

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



दुग्धमिव च खण्डशोऽभून्मेघमाला, ददृशे च पूर्वस्यां कलानाथः। अथ क्षणेनैव पार्वत-नदी-वेग इव निर्जगाम झञ्झावातोत्पातः। ततो नूतन-वारिधारा-क्षालन-प्रकटित-परम-हारित्यानाम्, परःकोटि-कीर-पटल-परीतानामिव, समवालोक्यत लोचन-रोचिका शोभा पलाशिनाम्। सादी चञ्चच्चन्द्रचमत्कारेण द्विगुणितोत्साहः "मा भूद्वार-रोधो मद्गमनात् पूर्वमेव" इति सत्वर-सत्वरः, झिल्ली-रव-मिश्रित-कवच-शिञ्जितः, वार्ष-वारि-व्रज-विधूत-स्वेद-बिन्दु-सन्दोहः, साधुवाद-संवर्द्धित-हेषमाण-हयो-

---

सत्यामपि कार्यं नावारुणच्चर इति तस्यास्तत्परीक्षात्वेनोत्प्रेक्षणम्। अम्लवलेन दुग्धमिवेत्युपमा। ददृशे=दृष्टः। कर्मणि तङ्। कलानाथः-चन्द्रः।

क्षणेनैव झञ्झावातोत्पातो निर्जगामेति सम्बन्धः। उपमिनोति-पार्वत-नदीवेग इवेति। ततो लोचनरोचिका=नेत्रानन्ददायिनी, पलाशिनां शोभा समवालोक्यतेति सम्बन्धः। पलाशिनो विशिनष्टि-नूतनया=अभिनवया, वारिधारया=पानीयासारपातेन, क्षालनेन=निर्णेजनेन, प्रकटितं परमं हारित्यम्=हरिद्वर्णता, यैस्तेषाम्। उत्प्रेक्षते-परःकोटिना कीरपटलेन परीतानामिव=व्याप्तानामिव। झिल्लीरवेण=भृङ्गारीशब्देन, "भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमा" इत्यमरः। मिश्रितम्=संपृक्तम्, वृद्धिं गतमिति यावत्, कवचशिञ्जितम्=तनुत्राणध्वनिः, यस्य सः। कवचानां वीरभूषणत्वेन "भूषणानान्तु शिञ्जितमि"त्यनेन न विरोध इति ध्येयम्। वार्षेण=वर्षभवेन, वारिव्रजेन=जलनिचयेन, विधूतः=विगतः, स्वेदबिन्दूनाम्=श्रमपृषताम्, सन्दोहः=समूहो यस्य सः। साधुवादेन=शोभनप्रमृतिकथनेन, संवर्धितः=सम्यग् वृद्धिं नीतः, हेषमाणस्य=हेषानिरतस्य, हयस्योत्साहो येन सः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



त्साहः, सपद्येव तोरण-दुर्ग-यामिक-पादचार-परिमर्दितायां भुवि समाजगाम।

अथ "को भवान् ? कुतो भवान् ?"-इति यामिकेन पृष्टः, दत्त-निज-परिचयः, द्वारपालेनापि--"साधु ! साधु ! महता परिश्रमेण समायातोऽसि, उच्चैर्निश्वसिति तेऽश्वः, स्विन्नानि तव गात्राणि, आर्द्राणि तव वस्त्राणि, धन्योऽसि, तथाऽपि खेदं नावहसि, समये समागतोऽसि, अवेक्षते तवैव पन्थानं दुर्गाधीशः, प्रविश्यताम्, अश्व उन्मुच्यताम्, सत्वरमेव च तेनापि साक्षात्कारो विधीयताम्"-इति सादरमालप्यमानो, दुर्गं प्रविवेश।

अश्वमुन्मुच्य, परःसहस्र-पतग-पटल-कलकलोन्निद्रस्य सुदूर-वितत-काण्ड-प्रकाण्डस्य चैकस्य पनश-वृक्षस्य शाखायामाबध्य, अविश्रान्त एव दुर्गाध्यक्ष-समीपमगमत्।

तत्र तयोरेवमभूदालापः—

दुर्गाध्यक्षः--[ दूरत एव ] एहि, एहि, समये समायातोऽसि,

---

तोरणदुर्गस्य=तन्नामख्यातदुर्गस्य, यामिकानाम्=प्रहरिणाम्, पादचारैः=भ्रमणैः, परिमर्दितायाम्=अतिक्षुण्णायाम्।

परःसहस्रपतगानाम्=असंख्यातपक्षिणाम्, पटलस्य=समूहस्य, कलकलेन=कोलाहलेन, उन्निद्रस्य=जाग्रतः। जागृताः शब्दं कुर्वन्तीत्युन्निद्रपदेन सशब्दत्वं लक्षितम्, तच्च सार्वकालिकशब्दवत्त्वव्यञ्जनद्वारा पक्षिणामसङ्ख्यातत्वपर्यवसायि। सुदूरं, विततः=विस्तृताः, काण्डाः=शाखाः, प्रकाण्डाः=स्कन्धाः, यस्य तस्य। "अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोरि"त्यमरः। पनसवृक्षस्य=कंटकितरोः। "कटहर" इति हिन्दी।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



मुहूर्तं नायास्यश्चेद् द्वारेषु रुद्धेषु बहिरेव समस्तां रजनीमवत्स्यः ।

सादी-विघ्नास्त्वभूवन्, परं माहात्म्यमेतत् प्रभु-प्रतापस्य, यत् तदीया विघ्नैर्न व्याहन्यन्ते ।

दुर्गाध्यक्षः-( तं शिरो नमयन्तं जीवेत्युक्त्वा ) उपविश, उपविश ।

ततो दुर्गाध्यक्षस्तु चुम्बित-यौवनामप्यत्यक्त-बालभावां तस्य मधुरामाकृतिं पश्यन्, सचकितं विचारयितुमारेभे, यत्-"कथं बाल एष प्रेषितः श्रीमता महाराष्ट्र-राजेन गुप्त-विषय-सन्धानेषु" क्षणमवस्थाय च, "द्रक्ष्यामि प्रथमं किमेतेनाऽऽनीतं पत्रादिकम्"-इति निश्चित्य, "भगवन् ! प्रभुणैकान्ते मामाहूय प्रदत्तमिदं पत्रमस्ति, तत् स्वीक्रियताम्" इति कटिबन्धनान्निःसार्य ददतो हस्तादादाय, उत्थाय च, स्तम्भावलम्बित-दीप-प्रकाशेन तूष्णीं मनस्येव पठित्वा, आकुञ्च्य, पूर्वोपविष्ट-मञ्च उपविश्य, पुनः पौनःपुन्येनालि-पटल-विनिन्दकांस्तस्य कुञ्चित-कच-गुच्छान्, उत्पत्स्यमान-केशाङ्कुर-स्विन्नमुत्तरोष्ठम्, अतिमसृण-कमलोदर-किशलय-सोदरौ

---

चुम्बितं यौवनं यया तामपि, न त्यक्तः=न दूरीकृतः, बालभावः=अर्भकत्वं, यया ताम्। स्पष्टतया भासमानेऽपि विरोधे यौवने विद्यमानाया अप्याकृतेर्बालस्वभावसुलभसारल्यसंवलितत्वभानाद्विरोधाभासालङ्कारः । आकृतिम्=शरीरात्मकमाकारम् । गुप्तविषयाणाम्=गोप्यविचार्याणाम्, सन्धानेषु=अनुसन्धानेषु, ज्ञानेषु । अवस्थाय, तूष्णीमिति शेषः । द्रक्ष्यामि, सामान्यभविष्यति । मञ्चे=पर्यङ्कविशेषे । "शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्का" इत्यमरः । अलिपटलविनिन्दकान्=भ्रमरसमूहजुगुप्सकान् । कार्ष्ण्येन भ्रमरनिचयोऽपि पराजित इति नितान्तकार्ष्ण्यं लक्ष्यम् । उत्पत्स्यमानैः=उदयिष्यमाणैः, केशाङ्कुरैः=श्मश्रुप्ररोहैः, स्विन्नम्=स्फुटितम् । उत्तरम्=ऊर्ध्वञ्च, तदोष्ठम् ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


कपोलौ, उन्नतमंसम्, दीर्घौ बाहू, माधुर्य-वर्षिणी अक्षिणी, विनय-भरेणेव विनतां कन्धराम्, तेजसेव गौरमङ्गम्, दाक्षिण्येनेवाङ्कितं ललाटम्, भद्रतयेव च स्नातं शरीरम्, विलोकयन्, वारं वारं विचिन्तयंश्च, मशकैरप्यशङ्कनीयम्, मक्षिकाभिरप्यनीक्षणीयम्, समीरणेनाप्यनीरणीयम्, प्रकाशेनाप्यप्रकाशनीयम्, लेखिन्याऽप्य-लेखनीयम्, पत्रेणापि चाप्रकटनीयम्, गुप्ततमं वृत्तान्तम्, उपबर्ह-लग्न-पृष्ठः, भ्रूमध्य-स्थापिताचल-दृष्टिः, क्षणं समाधिस्थित इव विचारपरवशोऽभूत्।

ततश्च पुनः सादिन आननं समवलोक्य, समप्राक्षीत्-वत्स! तत्रभवतः समीपात् कदा प्रचलितोऽसि?

स ऊचे—भगवन्! मार्त्तण्ड-मण्डले निम्लोचति।

---

"ओत्वोष्ठयोः समासे वे"ति वृद्धिविकल्पः। अतिमसृणकमलस्य=सुचिक्कण-पद्मस्य, उदरे=मध्ये, यत् किशलयम्=पलाशम्, तत्सोदरौ=तत्तुल्यौ। आर्थीयमुपमा। विनताम्=नम्राम्। स्वभावतो विनतत्वस्य विनयभरेणेवेत्यु-त्प्रेक्षणम्। एवमुत्तरत्रापि। दाक्षिण्येन=औदार्येण, भद्रतया=शान्ततया। मशकैरपि, कर्णान्तिके स्वनद्भिरपि न शङ्कयितुमर्हमिति ध्वनिः। अनीक्षणी-यम्=अनवलोकनीयम्। अत्र वृत्तान्तगतं गोप्यतमत्वं मशकैरप्यशङ्कनीयमित्या-दिना प्रकारान्तरेणाभिहितमिति पर्यायोक्तमलङ्कारः। उपबर्हलग्नपृष्ठः=उपधा-नसंपृक्तपृष्ठांशः। "उपधानं तूपबर्हमि"त्यमरः। भ्रूमध्ये स्थापिता दृष्टिर्येन सः। एतेन योगक्रियाऽभिज्ञता सूचिता। "भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यगि" त्यादिशास्त्रं चात्रानुकूलम्। अत एव "समाधिस्थित इवे"त्युपमानोपमेयभावः। निम्लोचति=अस्ताचलं गच्छति। आसन्नास्तमनसमय इति यावत्। शत्रन्तम्।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



तेनोक्तम्—कथं तर्हि प्रलम्बमुत्कटं चाद्धानमुल्लङ्घ्य, वात्यां विधूय, अल्पेनैव समयेन समायातोऽसि ?

स चाह—श्रीमन् ! ईदृश एवाऽऽसीदादेशोऽत्र भवतः।

ततः परं च—"अस्मै गुप्तसन्देशाः कथनीया न वा ? एष स्वस्मादप्याच्छाद्य मदुक्तं प्रभुकर्णातिथीकरिष्यति न वा ? यतो लिपिः कस्यापि कर्णेजपस्य हस्तेऽपि पतेद्, इति वाग्भिरेवोदीरणीयो मम सन्देशः, इति परीक्षयेयैनं वाग्जालैरि"ति विविच्य, दुर्गाधीशस्तेन बहुशः समालपत्। अन्ततश्च तं सर्वथा गुप्त-सन्देश-योग्यमाकलय्य, मनस्येव हर्षमनुभवंश्चिरं प्रशशंस शिवराजं यत्—"नैतेषु कदाऽपि सतन्द्रोऽवतिष्ठते महाराजः, स सदा योग्यमेव जनं पदेषु नियुनक्ति, नूनं बालोऽप्येषोऽबालहृदयोऽस्ति, तदस्मै कथयिष्याम्यखिलं वृत्तान्तम्, पत्रं च केषुचिद् विषयेषु समर्पयिष्यामि"।

एवमालपन्न,

दुर्गाधीश;—मन्ये क्षत्रियोऽसि।

सादी—आम्, श्रीमन् !

---

वात्याम्=वायुचक्रम्। "आँधी"इति हिन्दी। लोकोक्तिरलङ्कारः।

स्वस्मादपि, यदा स्वत एवाच्छादयति तदा किमु वक्तव्यं परस्मादिति ध्वनिः। एवञ्चात्मवाची स्वशब्द इति तत्त्वम्। कर्णेजपस्य=सूचकस्य। "तत्पुरुषे कृति बहुलमि"ति विभक्तेरलुक्। तेन, "वृद्धो यूने"ति दर्शनेन सहार्थकशब्दाभावेऽपि तृतीया। तन्द्रया=निद्रापूर्वावस्थया, आलस्येन, सहितः, सतन्द्रः।

दुःखेन गम्यत इति दुर्गस्तस्मात्। दुर्गलक्षणं तन्नेदादिकञ्च पुराणेषु



Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



दु०—[स्मित्वा] नान्येषामपत्यान्येवं तेजस्वीनि दृढ-हृदयानि प्रभुभक्तानि च भवन्ति। [ पुनः सम्मुखमवलोक्य ] किं ते नाम ?

सा०-[ अञ्जलिं बद्ध्वा ] आर्य ! मां रघुवीरसिंह इति वदन्ति जनाः।

दु०—चिरञ्जीव [ क्षणं विरम्य ] अस्तु, सम्प्रति दुर्गाद् बहिरेव साम्मुखीने हनूमन्मन्दिरे रात्रिमतिवाहय, श्वस्तु किञ्चिदुदञ्चति मरीचिमालिनि, अत्राऽऽगत्य, पत्रादिकं गृहीत्वा, महाराज-निकटे यातासि।

रघुवीरः—बाढम्—

इति शिरो नमयित्वा, प्रतिनिवृत्य, पनस-शाखातोऽश्वमुन्मुच्य, दुर्गाध्यक्ष-प्रेषितस्य भृत्यस्यैकस्य हस्ते वल्गादान-पुरःसरं समर्प्य, अपर-दासेरकेण व्यादिष्ट-मार्गो नव-वारिद-वारि-बिन्दु-वृन्द-सम्पर्क-प्रकटित-सिन्धुर-सन्दोह-सन्तर्पण-मधुरगन्धि रजनीकर-कर-निकर-विरोचितां भूमिमालोकयन्, मन्दं मन्दमाससाद मारुति-मन्दिरम्। तत्र चाऽऽगन्तुकानामेव निवासाय,

---

द्रष्टव्यम्। उदञ्चति=उदयं प्राप्नुवति। यातासि=गन्तासि। प्रापणार्थकाद् यातेर्लुटि मध्यमपुरुषैकवचने। अपरदासेरकेण=इतरभृत्येन, व्यादिष्टमार्गः=प्रदर्शिताध्वः। नववारिदस्य=नूतनमेघस्य, वारिबिन्दूनाम्=जलकणानाम्, वृन्दस्य=समूहस्य, संपर्केण=संसर्गेण, प्रकटितः=प्रादुर्भूतः, सिन्धुरसन्दोहस्य=गजयूथस्य, सन्तर्पणम्=तृप्तिजनकः, मधुरः=हृद्यः, गन्धो यस्यास्ताम्। रजनीकरस्य=शशिनः, कराणाम्=दीधितीनाम्, निकरेण=वृन्देन,

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कलित-यथोचित-साधनानां प्रकोष्ठानामन्यतमे प्रविश्य, गवाक्षा-नुन्मुद्य, वाताभिमुखं नाग-दन्तिकासु वर्म वस्त्राणि चावलम्बय्य, आसन्न-कूपाज्जलमुत्तोल्य, हस्त-पादं प्रक्षाल्य, हनूमन्मूर्त्तिं दृष्ट्वा, कमपि नित्य-नियममिव निर्वाह्य, दुर्गाध्यक्ष-प्रेषितं किञ्चिदाहा-रादिकमुपगृह्य, ग्रीष्मसुखावहानां वातानां सुखमनुभवन्, कदा-चिच्चन्द्रम्, कदाचित्तारकाः, कदाचिद् गिरि-शिखराणि, कदाचिद् दुर्ग-प्राचीरम्, कदाचित् सुदूर-पर्य्यटद्यामिक-यातायातम्, कदाचिन्नतोन्नतभूभागान्, कदाचिच्चाब्भ्रङ्कषान् हनूमन्मन्दिर-कलशान्, अवलोकयन्, मन्दिरस्य पश्चिमतः परिक्रमा-पर-पादाहति-पिच्छिल-पाषाण-पट्टिका-परिष्कृत-वेदिकायां पर्यटन्

---

विरोचिताम्=विशेषतः शोभिताम्। भूमेर्विशेषणद्वयम्। आगन्तुकानाम्=अतिथीनाम्। कलितानि=सम्पादितानि, यथोचितम्=यथायोग्यम्, साधनानि=सामग्र्यः, येषु तेषाम्। प्रकोष्ठानाम्="कमरा" पदवाच्यानाम्। गवाक्षान्=वातायनानि। "खिडकी" इति हिन्दी। उन्मुद्य=उद्घाट्य। "खोलकर" इति हिन्दी। नागदन्तिकासु=कीलिकासु। "खूँटी" इति हिन्दी। अवलम्बय्य=लम्बयित्वा। उत्तोल्य=उद्धृत्य। हस्तपादम्, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। नित्य-नियमम्=सन्ध्यादिकम्। निर्वाह्येवेति सम्बन्धः। यात्रायामसमये समुचित-रूपेण तदकरणमिवार्थव्यङ्ग्यम्। वातानाम्=वायूनाम्। दुर्गस्य, प्राचीरम्=प्रान्ततो वृतिः, "प्राचीरं प्रान्ततोवृतिरि" त्यमरः। सुदूरं पर्यटतां यामिकानाम्=प्रहरिणाम्, यातायातम्। अब्भ्रम्=मेघम्, "अब्भ्रं मेघो वारिवाहस्तनयित्नुर्बलाहक" इत्यमरः, कषन्ति=कर्षन्तीत्यब्भ्रंकषास्तान्। "सर्वकूलाब्भ्रकरीषेषु कष" इति खच्, "खित्यनव्ययस्ये"ति मुम्। परिक्रमापराणाम्=परिभ्रमणनिरतानाम्, पादा-हतिभिः=चारणताडनैः, पिच्छिलाभिः=कोमलाभिः, गमागमचिह्नमयीभि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कञ्चित् समयमतिवाहयाम्बभूव।

तावत् तेन पयः-फेनासार-च्छवि-विजित्वरया ज्योत्स्नया द्विगुणितोत्साहेन, धीर-समीर-स्पर्श-शान्त-श्रमेण, प्रस्फुरच्चन्द्रकला-कलिका-भ्रमद्-भ्रमर-झङ्कार-भार-मन्द्र-स्वर-पीयूष-शीकर-परिमार्जित-श्रवणेन समश्रूयन्त-केचित् शुकीर्मूकयन्तः, हंसीर्ध्वंसयन्तः, सारिकाः सारयन्तः, कोकिलान् विकलयन्तः, वीणां च विगणयन्तः, काकली-कलमयाः स्वरालापाः। श्रवणेनैव तेनावगतं यत्—आलापा एते कस्या अपि बालिकायाः, सा च लज्जा-परवशा; यतो नोच्चैर्गायति, उच्च-कुलप्रसूता; यतो नान्यासामेवमुदारा वाक्,

---

रिति यावत्, पाषाणपट्टिकाभिः=प्रस्तरखण्डैः, परिष्कृतायाम्=भूषितायाम्, वेदिकायाम्=प्रतर्दिकायाम्। अतिवाहयाम्बभूव=गमयाञ्चकार।

तावत्तेन स्वरालापाः समश्रूयन्तेति सम्बन्धः। तं त्रिभिर्विशिनष्टि-पयःफेनानाम्=दुग्धडिण्डीराणाम्, आसारस्य=धारासम्पातस्य, छवेः=शोभायाः, विजित्वरया=जयनशीलया, द्विगुणितोत्साहेन=प्रवर्धितहर्षेण। धीरसमीरस्य=मन्दवातस्य, स्पर्शेन शान्तः=अपगतः, श्रमः=खेदो यस्य तेन। प्रस्फुरन्त्या=चाञ्चल्यमुपगच्छन्त्या, चन्द्रकलया=चन्द्रिकया, विकासितासु कलिकासु, शाकपार्थिवादिगणीयमध्यमपदलोपिसमासः, भ्रमताम्=चरताम्, भ्रमराणां झङ्कारभारेण=गुञ्जनव्रजेन, सञ्जातो मन्द्रस्वर एव पीयूषम्=अमृतम्, तस्य शीकरैः=जलकणैः, परिमार्जिते=शोधिते, श्रवणे=कर्णौ यस्य तेन। केचित्=कियन्तश्चित्, स्वरालापाः। शुकी-हंसी-सारिकादिस्वरविजेतृत्वेनातिश्रेष्ठत्वं निखिलस्वरविलक्षणत्वञ्च ध्वनितम्। बालिकायाः=बाल्ययौवनसन्धौ विद्यमानायाः। लज्जापरवशा=त्रपाधीना। अप्राप्तपूर्णयौवनत्वात्त्रपापरवशता।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



समीप-वर्त्तिनी; यतः स्फुटः स्वरः, पूर्वस्यामुपविष्टा च; यतस्तत एव मूर्च्छन्ति मूर्च्छनाः।

अथ कर्णाविव गृहीत्वाऽऽकृष्टो रघुवीरसिंहो मन्दिरं दक्षिणतः प्रदक्षिणीकृत्य तयैव प्रदक्षिण-वेदिकया तत्क्षणमेव मन्दिरस्याग्नि-कोणे कपोत-पोतक-गूङ्कार-मधुर-कपोतपालिकाधस्तम्भारम्भ-निकटे समुपतस्थेऽवालोकयच्च - यत् पूर्वस्यामस्ति विशाला पुष्प-वाटिका, यस्यामतिमुक्त-लताः सौरभेण विष्णुपदमपि मदयन्ति, यूथिकाः सुगन्ध-तरङ्गैर्हरितामपि हृदयं हरन्ति, पाटलि-पटला-न्यलि-पटल-रसनाश्चटुलयन्ति, मालतिकाश्च मरन्द-बिन्दु-

---

कन्यानां हि लज्जाधीनत्वं लक्षणकोटिप्रविष्टम्। यतः=यस्माद्धेतोः। मूर्च्छना इति पाठः। "अचो रहाभ्यामि"ति छद्वित्वे चर्त्वे च तत्साधुत्वम्। तुकस्तु न सम्भावना, रेफव्यवधानेन छस्य दीर्घोत्परत्वाभावादिति वैयाकरणाः।

कर्णाविव गृहीत्वाऽऽकृष्ट इत्यत्र लोकोक्तिरलङ्कारः। कपोतपोतकानाम्=पारावतशावकानाम्, गूङ्कारेण=तज्जातीयशब्देन, मधुरायाः=मनोहरायाः, कपोतपालिकायाः=विटङ्कस्य, "कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं पुन्नपुंसकमि"त्य-मरः, अधः=निम्नांशे, स्तम्भारम्भस्य निकटे। अधस्तम्भेत्यत्र "खर्परे शरि वा विसर्गलोपः"। अतिमुक्तलताः=माधवीलताः, "अत्तिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वास-न्ती माधवी लते"त्यमरः। सौरभेण=सौगन्ध्येन। विष्णुपदम्=नभः। "विय-द्विष्णुपदं वापि पुंस्याकाशविहायसी"इत्यमरः। यूथिकाः-मागध्यः। "अथ मागधी। गणिकायूथिकाऽम्बष्ठे"त्यमरः। हरिताम्=दिशाम्। हृदयम्=तत्तु-ल्यम्। अन्तरालप्रान्तमिति यावत्। हरन्ति=स्वायत्तीकुर्वन्ति। पाटलिपट-लानि=मोघासमूहाः। "पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली फलेरुहा। कृष्णावृन्ता कुबेराक्षी"त्यमरः। अलि-पटल-रसनाः=द्विरेफव्रातजिह्वाः। चटुलयन्ति=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri


सन्दोहैर्वसुमतीं वासयन्ति। तस्यां मन्दिर-पूर्वद्वार-सम्मुख एवास्त्येका परम-रमणीया ज्योत्स्ना-स्पर्श-प्रकटित-द्विगुणतर-चाकचक्या, सोपानत्रयालङ्कृत-चतुरवरोहा, हंसपक्ष-वलक्ष-च्छवि-विजित्वर-धवल-ग्राव-वेदिका। अस्यामागन्तुकानामुपवेशाय रचिताः पाषाणमया एव कतिचन मञ्चाः, तेषामन्यतम उपविष्टा बालिकैका। सेयं वर्णेन सुवर्णम्, कलरवेण पुंस्कोकिलान्, केशैरोलम्ब-कदम्बान्, ललाटेन कलाधर-कलाम्, लोचनाभ्यां खञ्जनान्, अधरेण बन्धुजीवम्, हासेन ज्योत्स्नां तिरस्कुर्वती, वयसैकादश-

---

चञ्चलयन्ति। **मालतिकाः**=जातयः। "सुमना मालती जातिरि"त्यमरः। **मरन्द-बिन्दु-सन्दोहैः**=मकरन्दपृषद्गणैः। **वसुमतीम्**=वसुधाम्। **वासयन्ति**=सुगन्धयन्ति। **परमरमणीया**=नितान्तहृद्या। वेदिकाविशेषणमिदम्। **ज्योत्स्नायाः**=कौमुद्याः, **स्पर्शेन**=संसर्गेण, प्रकटितं द्विगुणतरं चाकचक्यम्=कान्तिविशेषो यया सा। **सोपानत्रयेण**=आरोहणत्रयेण, "आरोहणं स्यात् सोपानमि"त्यमरः, **अलङ्कृता**=विभूषिता, अत एव **चतुष्षु**=वेदसंख्याकस्थानेषु, **अवरोहः**=स्थितिस्थानं यस्याः सा। **हंसपक्षाणाम्**=कादम्बपतत्राणाम्, "गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहमि"त्यमरः, **वलक्षायाः**=सितायाः, **छवेः**=शोभायाः, **विजित्वराणाम्**=जयनशीलानाम्, **धवलानाम्**=स्वच्छानाम्, **ग्राव्णाम्**=प्रस्तराणाम्, वेदिका यस्यां साः। **मञ्चाः**=उच्छ्रितभूमयः, "वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगत"इत्यादौ-प्रसिद्धम्। **बालिका**, इयमेव कथानायिका। "वर्णेन सुवर्णं तिरस्कुर्वती"त्येवं रूपेण सर्वत्रान्वयः। वर्णेन सुवर्णतिरस्कारोक्त्या सुवर्णरूपोपमानादरप्रतीत्या प्रतीपालङ्कारः सहृदयजनसंवेद्यः। **रोलम्बकदम्बान्**=भ्रमरसमूहान्। **बन्धुजीवम्**=रक्तकम्। "रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवक"

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



मिव वर्षं स्पृशन्ती, श्याम-कौशेय-वस्त्र-परिधाना, श्वेत-बिन्दु-सन्दोह-सङ्कुल-रक्ताम्बर-कञ्चुकिका, कण्ठ एकयष्टिकां नक्षत्र-मालां बिभ्रती, सिन्दूर-चर्चा-रहित-धम्मिल्लेन परिशिष्टं पाणि-पीडनमिति प्रकटयन्ती, हस्ते पाटलि-कुसुम-स्तबकमेकमादाय शनैः शनैर्भ्रामयन्ती, तमेवावलोकयन्ती च, अविदित-बहुल-तान-तारतम्यम् , मन्द-मन्दं, मुग्ध-मुग्धम् , मधुर-मधुरम् , किञ्चिद् गायतीति ।

यद्यपि नैतया सरस्वती-सरूपयाऽज्ञात-तातोत्सङ्ग-शयना-तिरिक्त-सांसारिक-सुखया कदाऽपि गातुं शिक्षितम् , न वा

---

इत्यमरः । "दुपहरिया"इति हिन्दी । **हासेन**, हासस्य वर्णनं श्वैत्यमयमिति कविसमयख्यातिः । श्यामं **कौशेयवस्त्रम्**=पट्टवसनम् , परिधानं यस्याः सा । श्वेतबिन्दूनां **सन्दोहैः**=समूहैः, **सङ्कुलस्य**=व्याप्तस्य, **रक्ताम्बरस्य**=रक्तवस्त्रस्य, **कञ्चुकी**=चोलिका यस्याः सा । बहुव्रीहौ "शेषाद्विभाषे"ति कपि "के ण" इति ह्रस्वः । **एकावलीम्**=एकयष्टिकाम् । **नक्षत्रमालाम्**=सप्तविंशतिमौक्तिकम-योम् । "एकावल्येकयष्टिका । सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैरि"त्य-मरः । **सिन्दूरचर्चारहितेन**=नागसंभवसंपर्कशून्येन, **धम्मिल्लेन**=संयतकेश-समूहेन, "धम्मिल्लः संयताः कचा"इत्यमरः । **पाणिपीडनम्**=विवाहः । **परि-शिष्टम्**=अवशेषः । **स्तबकम्**=गुच्छम् । अविदितं बहुलं **तानतारतम्यम्**=तानोत्कर्षापकर्षौ, यस्मिंस्तत् । क्रियाविशेषणम् , अग्रेतनानि च ।

अज्ञातं तातोत्सङ्गशयनादतिरिक्तं **सांसारिकं सुखम्**=विषयानन्दो यया तया । **कर्णयोः**=श्रोत्रयोः, **रसायनानि**=आनन्ददायिन्यः, मूर्च्छनाः । **कर्णा-तिथीकृताः**=श्रोत्रगोचरीकृताः । मूर्छनानां श्रोत्रगोचरत्वे स्थिते कर्णातिथी-करणरूपे भक्त्या समारोप इति समाधिर्नाम गुणः ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



गायकानां तास्ताः कर्ण-रसायन-मूर्छनाः कर्णातिथीकृताः, तथाऽपि भज्यमानमपि, त्रुट्यमानमपि, आम्रेड्यमानमपि, अदर्शित-राग-विशेषमपि, आरोहावरोह-ध्रुवाभोगालङ्कारादि-कथा-शून्यमपि, निज-कल्पना-मात्रम्, तद्देशीय-ग्राम्य-स्त्री-गानानुकल्पम्, सुदीर्घस्वर-रणनम् गानमिदं परम-सरसम्, परममधुरम्, परमहारि चाऽऽसीत्।

रघुवीरसिंहस्तु स्वरालाप-श्रवणेनैव परवशो विलोक्यैनाम्-कोऽहम्? काहं? केयं? किमिदम्?—इत्यखिलं यौगपद्येनैव विसस्मार।

---

गानमिदं परमसरसादि-आसीदिति सम्बन्धः। गानं विशिनष्टि-भज्यमानम्=स्खलत्। त्रुट्यमानम्=विच्छिन्नप्रायम्, पूर्वापरसम्बन्धशून्यमिति यावत्। आम्रेड्यमानम्=पुनः पुनरुच्चार्यमाणम्। यद्यपि गाने गुणताऽऽम्रेड्यमानतायास्तथाप्यनवसरे स्थितत्वे दोषत्वमेवेति वेदितव्यम्। न दर्शितः=न प्रकटीकृतः, रागविशेषः=ललिताद्यनेकभेदभिन्नः, यस्मिंस्तत्। आरोहः=स-रि-ग-म-प-ध-नी-नामुच्चैस्त्वम्, अवरोहः=तन्नीचैस्त्वम्, ध्रुवा=स्थिरपदम्, आभोगः=रागविस्तारः, अलङ्करणमलङ्कारः=रसादिः, तत्कथाशून्यमपि। तद्देशीयानां ग्राम्यस्त्रीणाम्=हालिकदाराणाम्, गानस्य=गीतेः, अनुकल्पम्=तुल्यम्। सुष्ठु दीर्घाणाम्=तारागाम्, स्वराणां रणनम्=ध्वनिः, यस्मिंस्तत्। परमहारि=अत्यन्ताकर्षकम्।

अखिलम्=समस्तम्। यौगपद्येन=एककालम्।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



अहो ! आश्चर्यम् ! य एष फणि-फणा-फूत्कारेष्वपि सक्रोध-हर्य्यक्ष-जृम्भारम्भेष्वपि भल्ल-तल्लजाग्र-परिस्पर्द्धि-खर-नखर-भल्ल-धावनेष्वपि घन-घनाघन-घर्षण-विघट्टित-गैरिक-व्रात-जल-प्रपात-गिरिगह्वरोत्फालेष्वपि तरलतर-तरङ्ग-तोयावर्त्त-शताकुल-तर-ङ्गिणी-तीव्रतर-वेगेष्वपि गण्डक-मण्डल-घोणाघर्षण-घोरघर्घरा-

---

तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापञ्च तनुते ॥

इति प्राचीनपद्यं तद्दशावधारणायानुचिन्तनीयम् ।

**अहो आश्चर्यम्**, "ओदि"ति प्रगृह्यसंज्ञा । **फणिफणाफूत्कारेषु**=सर्पस्फटा-"फूँ"रवेषु । **सक्रोधस्य**=कुपितस्य, **हर्य्यक्षस्य**=केशरिणः, "हर्य्यक्षः केशरी हरिरि"त्यमरः, **जृम्भारम्भेषु**=मुखव्यादानोपक्रमेषु । **भल्ल-तल्लजानाम्**=प्रशस्तभल्लानाम्, "भतल्लिका भचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनी"त्यमरः, **परिस्पर्धिनः**=प्रतिद्वन्द्विनः, **खराः**=कठोराः, **नखराः**=हस्तजाः, येषां ते च ते **भल्लाः**=ऋक्षाः, "भल्लो भल्लूकशस्त्रयोरि"ति कोशः, तेषां **धावनेषु**=मारणार्थत्वरितगतिषु । **घनानाम्**=सान्द्राणाम्, **घना-घनानाम्**=वर्षनिरतवारिदानाम्, "शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघन" इत्यमरः, **घर्षणेन**=घट्टनेन, **विघट्टितेषु**=विदलितेषु, **गैरिकव्रातेषु**=गैरिकमि-लितप्रस्तरखण्डेषु, **जलप्रपाताः**=आसाराः, येषु तादृशानि यानि गिरिगह्वराणि **तेषाम्**। **उत्फालेषु**=उत्कूर्दनेषु । **तरलतराः**=अतिचञ्चलाः, **तरङ्गाः**=लहरयः, येषु तादृशानां **तोयानाम्**=वारीणाम्, **आवर्त्तशतैः**=असंख्यभ्रमरि-काभिः, **आकुलानाम्**=क्षुभितानाम्, **तरङ्गिणीनाम्**=नदीनाम्, **तीव्रतरेषु**=अतितीव्रेषु, **वेगेषु**=ओघेषु । **गण्डकमण्डलस्य**=खड्गिसमूहस्य, **घोणानाम्**=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



घोष-घोरतर-प्रान्तरेष्वपि च धैर्य नात्याक्षीत्, कार्यजातं न व्यस्मार्षीत्, आत्मानं च न न्यगकार्षीत्, तस्याधुना स्विद्यन्त्यङ्गानि, एजते गात्र-यष्टिः, विमनायते हृदयम्, अञ्चन्ति रोमाणि, क्षुभ्यति च मनः। तत् कथमिदम्? किमिदम्? कुत इदम्? अहह! सत्यम्! वीर-बालोऽप्येष प्राप्यावसरमाहतो मदन-मृगयुना।

तावदकस्माद् "रघुवीर! रघुवीर! त्वं शिव-वीरस्य चरोऽसि, गूढाभिसन्धिषु प्रेष्यसे, अल्पं तव वेतनम्, साधारणी तवावस्था,

---

नासानाम्, "घोणा नासा च नासिके"त्यमरः, घर्षणेन, घोरः=भयावहः, यो घर्घराघोषः=घर्घररवः,तेन घोरतराः=अतिकठोराः,प्रान्तराः=दूरशून्याध्वानः, तेषु। अनुप्रासोऽत्र गद्यसमूहे। न-अत्याक्षीत्=न त्यक्तवान्। न व्यस्मार्षीत्= न विस्मृतवान्। न न्यगकार्षीत्=न न्यक्कारमकरोत्। न नीचैरमन्यतेति यावत्। स्विद्यन्ति=स्वेदवन्ति भवन्ति। एजते=कम्पते। विमनायते=वैक्लव्यमधिगच्छति। अञ्चन्ति=उद्गतानि भवन्ति। क्षुभ्यति=क्षोभमनुभवति। मदन एव मृगयुः=व्याधस्तेन। रूपकम्।

वीररसप्रधानेऽस्मिन् काव्ये तदङ्गतया विप्रलम्भशृङ्गारवर्णनमिदम्। सौवर्णीरघुवीरसिंहावालम्बनविभावौ, रघुवीरधैर्यध्वंससमुद्भूताः स्वेदगात्रकम्पनादयोऽनुभावाः, निर्वेदादयश्चाग्रे वाच्या व्यभिचारिण इति।

तावदकस्मादन्तःकरणेन स्वयमेव प्रबोधितः पुनस्तामेवैक्षिष्टेति सम्बन्धः। "शिववीरस्य चरोऽसी"त्यनेनोच्चजनसंपर्किणस्ते न युक्तमिदमिति व्यञ्जितम्। तथा च प्राक्तनं पद्यम्—"न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ, हरशिरस्थितिभूरपि विस्मृता"। गूढाभिसन्धिषु=गुप्तकृत्येषु। अल्पम्=सत्रीकनिर्वाहायोग्यम्। नाद्यत्व इव तदानीं दरिद्रा अलब्धभृतयश्चोद्वाह्य कामपि ललनां स्वीयं तस्याश्च

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



खड्ग-धारावलेहनमिव कष्टतरं तव कार्यम्, कैशोरं वयः, अबहुदर्शि हृदयम्, सर्वत्र जागरूको राज-दण्डः, अवितर्कणीया च भाविनी घटना, तन्मा स्म त्वं मुखचन्द्रावलोकनैरधर-सीधुतृषाभिः, कोमलाङ्गाऽऽलिलिङ्गिषाभिः, मधुरालाप-शुश्रूषाभिश्चाऽऽत्मानं विक्रीणीष्व"-इत्यन्तःकरणेन स्वयमेव प्रबोधितो नेत्रे प्रमृज्य, स्तम्भावष्टम्भं परिहाय, लोचनयोरुपरि स्फुरतः कुञ्चितकचानपसार्य, शीतलं निःश्वस्य च, आत्मनो दशां स्मरन्नेव पुनस्तामेव कौमारात्परं वयश्चुचुम्बिषन्तीं कुसुम-कुड्मल-घूर्णन-व्याजेन

---

जीवनं व्यर्थयन्ति स्मेति विशद्यते । साधारणी तवावस्था, लोकोक्तिरियम् । अवस्था=परिस्थितिः । वयोर्थकत्वे तु-"कैशोरं वय" इत्यस्य वैयर्थ्यापात इति ध्येयम् । खड्गधाराया अवलेहनम्=रसनयाऽऽस्वादनम् ।

राजसेवा मनुष्याणामसिधारावलेहनम् ।
पन्नाननपरिष्वङ्गो व्यालीवदनचुम्बनम् ॥

इत्युक्तेः । जागरूकः=अनिद्रितः । सर्वत्र लब्धप्रसर इति यावत् । इयमपि लोकोक्तिः । मा स्म मुखचन्द्रावलोकनादिभिरात्मानं विक्रीणीष्वेति सम्बन्धः। अधरस्थितस्य सीधुनः=ऐक्षवमद्यस्य, तृषाभिः=तृष्णाभिः । कोमलाङ्गालिलिङ्गिषाभिः=मृदुतन्वाश्लेषवाञ्छाभिः, मधुरालापशुश्रूषाभिः=हृद्यशब्दश्रवणमनोरथैः । प्रमृज्य=प्रोञ्छ्य । स्तम्भावष्टम्भम्=स्थगितताम् । सौवर्णीदर्शनोत्थां जडतामिति यावत् । शीतलं निःश्वस्य, लोकोक्तिः । "ठण्डी साँस लेकर" इति लोके स्वदशास्मरणखेदसमुत्थमिदम् । कौमारात्परं वयः=यौवनम् । "कौमारं यौवनं जरे"त्यवस्थात्रितयाभिप्रायम् । चुचुम्बिषन्तीम्=चुम्बितुमिच्छन्तीम् । स्प्रष्टुमभिलषन्तीमिति यावत् । कुसुमकुड्मलघूर्णनव्याजेन=सुमकलिकापरिचालनकपटेन । घूर्णयन्तीम्=परिचा-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



यूनां मनो घूर्णयन्तीं सौन्दर्य-सारावतार-स्वरूपामैक्षिष्ट।

अथ सा तु "सौवर्णि ! सौवर्णि ! तातस्त्वामाकारयति"-इति कस्यापि बटोरिव वाचमाकर्ण्य, "आम् ! एषाऽऽगच्छामि"-इति मधुरमुदीर्य, उत्थाय, वेदिकातोऽवतीर्य, वाटिकायामेव दक्षिणतः सुधा-धवलमेकं गृहं प्राविशत्।

रघुवीरसिंहस्य समीपत एव गतेति गमन-समये सचकितं सगति-स्तम्भं परिवृत्त-ग्रीवं "कोऽयम्" इत्येनं क्षणमवलोकयामास। परतश्च "स्यात् कोऽपि" इति समुपेक्ष्य गृहं प्रविष्टेत्यपरोऽपि जातो वशीकार-प्रयोग-प्रचारः।

रघुवीरश्च ततः प्रतिनिवृत्य, पुनः स्वाधिकृत-कोण-कोष्ठमेवाऽऽयातः।

तत्र च गवाक्ष-जाल-प्रसारितैः राजत-मार्जनी-निभैः कलानिधि-कर-निकरैः समूह्य संशोधित इवान्धकारे, पयः-

---

लयन्तीम्। सौन्दर्यसारस्य=सुन्दरतातत्त्वस्य, अवतारस्वरूपाम्=देहधारिणीभूताम्। पिण्डीभूतसौन्दर्यामिति यावत्। आगच्छामि, "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा"। सुधाधवलम्=चूर्णकसितम्। चकितेन=विस्मयेन सह वर्त्तते यस्यां क्रियायान्तत्। सगतिस्तम्भम्=सगमनावरोधम्, परिवृत्तग्रीवम्=परिवर्तितकन्धरम्। क्रियाविशेषणानि। वशीकारप्रयोगप्रचारः=स्वायत्तीकरणविधानप्रसारः। रघुवीरविषयकमिदम्।

स्वाधिकृतकोणकोष्ठम्=निर्दिष्टस्वावाससदनम्।

गवाक्षजालप्रसारितैः=वातायनरन्ध्रव्याप्तैः। रजतस्येयं राजती=रौप्यमयी, मार्जनी=बहुकरी, "झाड़ू" इति हिन्दी, तत्तुल्यैः। कलानिधिक-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



पयोधि-फेनैरिवाऽऽस्तृते शयनीय-पीठ उपविश्य, कदाचिदध इव मुखं विदधत्, कदाचित् कपोलं करे कलयन्, कदाचिज्जालान्तरेण तारकमण्डलमवलोकयन्, कदाचित्किमिति मृषा-चिन्तनैरित्यात्मनैवाऽऽत्मानं सान्त्वयन्, कदाचिच्च 'निद्रे! कुत इव विद्रुताऽसि?' इत्यशान्तिं बिभ्रत्, पार्श्वतः पार्श्वे परिवर्त्तमानो होरामेकामयापयत्।

ततश्च "अहह! शिववीर-कार्येष्वसम्पादितमेकमवशिष्यते" इति किञ्चित् संस्मृत्येव, कशयेव ताडितः, सपद्युत्थाय, "मन्दिरपुरोहितः क?" इति कांश्चिदापृच्छ्य, केनचिन्निर्दिष्टमार्गस्तस्यामेव वाटिकायां तदेव बालिकया प्रविष्टचरं गृहं प्रविवेश।

तत्र चैकस्मिन् प्रकाण्ड-कोष्ठे निरैक्षिष्ट यद्—एकस्यामारकूटदीपिकायां प्रदीप एको ज्वलति, कुश-काशासनान्यनेकान्यास्तृतानि,

---

रनिकरैः=चन्द्रकिरणसमूहैः। समूह्य=समुत्सार्य। "झाड़ कर" इति हिन्दी। संशोधिते=स्वच्छीकृते। दूरीकृत इति यावत्। पयःपयोधिफेनैः=क्षीरवारिधिडिण्डीरैः। आस्तृते=विस्तीर्णे। शयनीयपीठे=पल्यङ्के। विदधत्=कुर्वाणः। "नाभ्यस्ताच्छतुरि"ति नुम्निषेधः। जालान्तरेण=वातायनरन्ध्रेण। तारकमण्डलम्=भत्रजम्। "तारकं तारका तथे"ति शाश्वतः। सान्त्वयन्=सामतामापादयन्। विद्रुतासि=पलायितासि। पार्श्वतः पार्श्वे परिवर्त्तमानः, खेदस्वापे लोके "करवट बदलते हुए" इति समभिधीयते। लोकोक्तिः। होराम्=घटिकाम्। अयापयत्=व्यतीतयाञ्चकार।

प्रकाण्डकोष्ठे=विशाले कोष्ठे। "बड़े कमरे में" इति हिन्दी। आरकूटदीपिकायाम्=पित्तलदीपिकायाम्। "रीतिः स्त्रियामारकूट" इत्यमरः, दीपिका=

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



आरक्त-वेष्टनेषु बहुशः पुस्तकानि पीठिका अधिष्ठपितानि, नाग-दन्तिकासु धौत-वस्त्राणि पट्टाम्बराणि च लम्बन्ते, एकस्मिन् शरावे मसिपात्रम्, लेखनी, छुरिका, गैरिकम्, उपनेत्रं चाऽऽयोजित-मस्ति, पात्रान्तरे च खादिरं चूर्णम्, आर्द्र-वस्त्र-वेष्टितानि नागवल्ली-दलानि, पूगानि, शङ्कुला, देव-कुसुमानि, एलाः, जाति-पत्राणि, कर्पूरं च विन्यस्तमस्ति। तन्मध्यत एव च महोपबर्हमेकं पृष्ठत आश्रित्य, पादौ प्रसार्य, उपविष्ट एको वृद्धः, सम्मुखस्थश्च छात्र एकः पादौ संवाहयति, अपरश्च किञ्चित् तालीपत्र-पुस्तकं दीप-समीपे पठति, वृद्धश्च किञ्चिन्निद्रा-मन्थरश्छात्र-प्रश्नानुसारेण मध्ये मध्य आलस्यमुन्मुच्य, किमप्यर्द्ध-विशिथिल-शब्दैरुत्तरयति—इति।

---

दीपस्थापनार्थनिर्मितं वस्तु। "दीयट" इति हिन्दी। आरक्तवेष्टनेषु=ईषद्रक्त-वन्धनवस्त्रेषु। "खारुआँ का बेठन" इति हिन्दी। पीठिका अधिष्ठितानि, "अधिशीङ्स्थासां कर्मे"ति कर्मत्वम्। शरावे=विस्तृतपात्रे। "तस्तरी" इति हिन्दी। गैरिकम्, लिखितस्याशुद्धस्य दूरीकरणार्थम्। पात्रान्तरे, तथाविधे। नागवल्लीदलानि=ताम्बूलवल्लीपत्राणि। "ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ली" त्यमरः। पूगानि=क्रमुकाः। शङ्कुला=पूगकर्त्री "सरौता" इति हिन्दी। देव-कुसुमानि=लवङ्गानि। एलाः=पृथ्वीकाः, "पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्ब-हुले" त्यमरः। जाति-पत्राणि=मालतीपत्राणि। कर्पूरम्=घनसारः। महोपबर्हम्=महदुपधानम्। "मसनन्द" इति हिन्दी। संवाहनं करोति संवाह-यति=मर्दयति। "सवाहनं मर्दनं स्यादि" त्यमरः। तालीपत्र-पुस्तकम्=तालवृक्षपत्रलिखितपुस्तिकाम्। तदानीं नायत्व इव कर्गजाधिक्यमासीत्। निद्रा-मन्थरः=निद्रोद्भूतालस्यवलितः। अर्धविशिथिलशब्दैः=कियदक्षरविच्छिन्नैः।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



अथैनं पाद-संवाहन-परश्छात्रोऽवलोक्य, को भवानित्य-पृच्छत् । एष च "श्रीमतां समर-विजयिनां महाराष्ट्र-राजानां भृत्योऽस्मि" इति मन्दमभ्यधात् । तदवधार्य, वृद्धोऽपि नेत्रे विस्फार्य, निन्द्रामन्थरेण स्वरेण, "आस्यतामास्यताम्" इति प्रणमन्तमुवाच । सोऽपि प्रणम्य, समुपविश्य, दत्त-निजपरिचयः, कुशलादि-वार्त्तां आलप्य, क्षणानन्तरं तदादेशानुसारेण करौ सम्पुटीकृत्य, न्यवेदयत्-

"भगवन् ! प्रणम्य भवन्तं तत्रभवान् महाराष्ट्र-राजः कथयति यत्—साम्प्रतं शास्तिखान-द्वारा पुण्यनगरमपि हस्तितवता दिल्लीश्वरेण सह योद्धुमुपक्रान्तमस्ति । परमल्पीयस्यस्मत्सेना, असहयोगिनः पार्श्वस्थ-पृथिवी-पतयः, अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गेष्वपि समुद्धूत-ध्वजाः परिपन्थिनः, शैशवादेव यवनवराकैर्महाप्रवृद्धं मम वैरम्, सन्धेश्च कथामात्रमपि न सम्बोभवीति, यद्यप्यल्पेऽपि मामका युद्ध-विद्यासु कुशलाः सन्ति, तथाऽपि किं भावीति मध्ये मध्ये संशेते हृदयम्, भवांस्तु प्रसिद्धोऽस्मद्देशे दैवज्ञः, तद् विचार्य

---

एनम्=रघुवीरसिंहम् । "निरैक्षिष्ट" क्रियाकर्तृत्वेनोपस्थितस्यावलोकनक्रिया-कर्मत्वेन पुनरुपस्थित्याऽन्वादेशतेति द्रष्टव्यम् । एष च मन्दमभ्यधादिति सम्बन्धः । अभ्यधात्=अकथयत् । करौ सम्पुटीकृत्य=हस्तौ संयोज्य । प्राञ्जलिर्भूत्वेति यावत् । नम्रतासूचकमिदम् ।

हस्तितवता=स्वायत्तीकृतवता । "हथियाना" इति हिन्दी, पार्श्वस्थपृथिवीपतयः=निकटस्थभूमिपालाः, असहयोगिनः=साहाय्याकारिणः, समुद्धूतध्वजाः=समुन्नतपताकाः । तेष्वाधिपत्यं लब्धमिति भावः । ध्वजोद्धूननं हि विजयोपलक्षणम् । परिपन्थिनः=शत्रवः । सम्बोभवीति=अतिशयेन बारं वारं वा भवति । यङ्लुगन्तम् । तदच्छान्दसत्वमभिहितं प्राक । संशेते=संशयमापद्यते ॥

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कथ्यतां किं भावी"ति—

तदवगत्य, पादावाकुञ्च्य,"विजयतां शिवराजः"इत्यभिधाय, ताम्बूल-वीटिकां रचयितुं छात्रमेकमिङ्गितेनाऽऽदिश्य, पृष्ठस्थ-द्वाराभिमुखं ग्रीवां परिवर्त्य, "वत्से ! सौवर्णि ! इत्याकार्य,"इयमस्मि तात !" इत्यागतां च तां "वत्से ! तासां यूथिकामालिकानामेकां मालां प्रसाद-मोदकं चैकमानय"-इत्यभिधाय, बाढमित्युक्त्वा, तथा विहितवत्यां च तस्याम्, रघुवीराभिमुखं "गृहाण, भुक्त्वेदं प्रसाद-मधुरान्नं निद्रामनुभव, यादृशं च स्वप्नमवलोकयितासि; तथा प्रातरेव मां कथयितासि, व्येति रजनी, तद् गच्छ, शेष्व"-इत्युदीर्य, समागतां सौवर्णीमेव मोदकमर्पयितुं मालां च कण्ठे निक्षेप्तुमिङ्गितवान्।

सा चावलोक्य तमेव पूर्वावलोकितं युवानम्, व्रीडा-भर-मन्थ-राऽपि ताताज्ञया बलादिव प्रेरिता. ग्रीवां नमयन्ती, आत्मना-

---

दैवज्ञः=भागधेयज्ञाता। "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः"। "दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिरि"त्यमरः।

आकार्य=आहूय। यूथिकामालिकानाम्=मागधीमालिकानाम्, प्रसाद-मोदकम्=भगवदर्पितमिष्टान्नम्। यद्यपि "प्रसादस्तु प्रसन्नते"त्य-मरेण प्रसन्नताभिधायकत्वमेव, तथापि लोकप्रसिद्ध्या भगवदर्पितत्वार्थकत्वमेवेह-शेष स्थलेषु। व्यवहारो हि सर्वतो बलीयान् पदार्थ-निर्णायक इति ध्येयम्। मधुरान्नम्=मोदकम्। व्येति=याति। रजनी=निशीथिनी। शेष्व=स्व-पिहि। उदीर्य=उक्त्वा। इङ्गितवान्=चक्षुरादिचेष्टया बोधितवान्।

व्रीडाभरमन्थरा=लज्जाधिक्याधिगतमान्द्या। ताताज्ञया बलादिव

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



ऽऽत्मन्येव निविशमाना, स्वपादाग्रमेवाऽऽलोकयन्ती, मोदक-भाजन-सभाजितं सव्येतर-करं तदग्रे प्रासारयत् । स चाऽऽत्मनो भावं कष्टेन संवृण्वंस्तद्धस्तादुदतूतुलत् । पुनश्च साऽञ्चलकोणं कटि-कच्छ-प्रान्त आयोज्य, हस्ताभ्यां मालिकां विस्तार्य नत-कन्धरस्य रघुवीरस्य ग्रीवायां चिक्षेप, ईषत्कम्पित-गात्रयष्टिश्च शनैर्यथागतं निववृते ।

सैवेयं गौर-श्याम-सिंहयोरनुजा सौवर्णी; या शैशव एव यवन-तनयेनापहृता; यस्याश्च वास्तविकं नाम कोशलेति, स चायं देवशर्म्मा ब्राह्मणः, यो गौरसिंहस्य कुल-पुरोहितः कोशलायाश्च रक्षकः ।

ततः प्रणम्य, देवशर्म्मच्छात्रदत्तां वीटिकामादाय प्रतिनि-वृत्य, रघुवीरोऽपि तथैव सुप्तः । को जानाति-कोशलारघुवीरयोः

---

प्रेरिता, तथा चोक्तम्महाकविना कालिदासेन "आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीये"ति । निविशमाना, "नेर्विश"इत्यात्मनपदत्वे शानच् । मोदकभाजनेन=मिष्टान्न-भाण्डेन, सभाजितम्=सेवितम् । सहितमिति वाच्योऽर्थः । सव्येतरकरम्=दक्षिणं हस्तम् । आत्मनो भावम् ,रतितामापन्नम् । संवृण्वन्=समाच्छादयन्, उदतूतुलत्=गृह्णाति स्म । अञ्चलकोणम्=वस्त्रदशाम् । कटिकच्छप्रान्ते=कटिकच्छ-भागयोः । विस्तार्य=प्रसार्य । ईषत्=अल्पम् , कम्पिता=वेष-माना, गात्रयष्टिः=शरीरं, यस्याः सा । सात्विकभावोदयप्रदर्शनमिदम् । यथा-ऽऽगतम् , आगतिः=आगतम्, तदनतिक्रम्य यथागतम् । क्रियाविशेषणम् । यथा समागता तथैव निवृत्तेति यावत् ।

सैवेयमित्यादि रक्षक-इत्यन्तं कविवाक्यं सौवर्णीपरिचयदानपरम् ।

को जानाति, कः=ब्रह्मा, स एव जानाति, नान्यः कश्चिदसर्वज्ञ इति

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



काभिर्भावनाभिरद्यतनी रजनी व्यत्येतीति।

अथोषस्येवोत्थाय, नित्यकृत्यानि निर्वर्त्य, यावद्देवशर्म्मणः समीपमुपतिष्ठासते; तावद्दौर्गिक-दूतेनाऽऽकारितो दुर्गाध्यक्ष-मासाद्य, तद्दत्तं पत्रादिकं वाचनिक-सन्देशं चाऽऽदाय, पुण्यनगर-मधिवसतः शास्तिखानस्य प्रकृत-वृत्तान्तं तत्प्रश्नानुसारं व्याहृत्य, निवृत्य, देवशर्म्माणं प्रणम्य, सङ्क्षिप्य स्वप्न-वृत्तान्तमकथयत्, यद्—

"यथा मया प्रभुणा च खड्गः समुत्तोलितः, शास्तिखानश्च दृष्ट्वैवैतत्पलायितः" इति।

स चाङ्गुलिपर्वसु किमपि गणयित्वेव प्रोवाच-यद् "यवनैः सह विजयः, आर्यैश्च पराजयः"।

पुनश्च तं प्रणम्य, जिगमिषन्तमुवाच, यत्-

"तावद् बहिरेवोद्याने पर्य्यट, यावद् हनूमत्प्रसाद-सिन्दूरं प्रषयामि, यत्कृततिलको दुर्द्धर्षो भवति शत्रूणामिति"।

स च तथेत्युक्त्वा बहिरागत्य पर्य्यटन्, पूर्वेद्युः सौवर्ण्या सनाथितां वेदिकां समायातः, स्मृतवांश्च पूर्वदिन-वृत्तान्तम्, अवलोकयच्च सौवर्ण्यध्युषित चर-पाषाण-मञ्चम्। तावन्निपुणं

---

तत्त्वम्। काकुर्वा। तथात्वै न कोपि जानातीत्यर्थः। आत्मनैव विज्ञातव्यत्वेन नान्यो ज्ञातेति सूक्ष्मवेदिनः।

उषसि=प्रातः। उपतिष्ठासते=उपस्थातुमिच्छति। दौर्गिकदूतेन=दुर्गाध्यक्षभृत्येन। वाचनिकसंदेशम्=वाचिकम्। अङ्गुलिपर्वसु=करजावयवेषु, पर्व="पोर" इति हिन्दी।

सनाथिताम्=अधिष्ठिताम्। सौवर्ण्या, अध्युषितचरम्=सर्वथाऽधिष्ठि-

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



निरीक्ष्य दृष्टवान्-यदेका 'एकयष्टिका मौक्तिक-माला' तत्र पतिताऽस्तीति, ताञ्चोत्थाप्य तस्या एवेयमिति निश्चित्य, तस्यै समर्पयामीति विचार्य, इतस्ततश्चक्षुर्निचिक्षेप।

अथ व्यलोकयद्-यद् वाटिकायामेव कोशलाऽपि कदली-दल-पुटकमेकं वामकरे संस्थाप्य, दक्षिण-कर-पल्लवेन कुसुम-पतङ्गानुद्धूय कुसुमान्यवचिनोति।

ततश्च क्षणं विचार-भारैर्निरुद्ध-गतिरपि शङ्कातङ्कमपास्य, मालां हस्त आदाय, शनैस्तदभिमुखमेव प्रतस्थे। सा च तस्मिन्नतिसमीपमायाते, पादाहतिमाकर्ण्य, अवालुलोकत्। तस्याञ्चातिचकितायामिव, स्तब्धायामिव च, रघुवीरोऽवादीत्-

"भगवति! भवत्या इयं मालिका तत्र पतिता, मया लब्धेति प्रत्यर्पयितुमायातोऽस्मि-इति, अनुमन्यसे चेदेनां यथास्थानं निवेशयामि" इति।

सा च व्रीडया कुलाङ्गनाङ्गीकृत-महाव्रतेन च स्तब्धवाग् न किञ्चन प्रावोचत्। रघुवीरश्च वाचंयमतामप्यङ्गीकारभङ्गीमङ्गी-

---

तम्, पाषाणमञ्चम्=प्रास्तरमुच्चभागम्।

कुसुमपतङ्गान्=पुष्पभ्रमरिकाः। "तितली" इति हिन्दी। निरुद्धगतिः=अवरुद्धगमनः। शङ्काऽऽतङ्कम्=सन्देहं भयञ्च। प्रत्यर्पयितुम्=प्रतिदातुम्। दुर्गाध्यक्षसमीपे त्वया मह्यमर्पिता माला, मया चात्र तुभ्यमर्प्यत इति विचार्य प्रत्यर्पणाभिधानम्। अनुमन्यसे=स्वीकरोषि। कुलाङ्गनाभिः=सदन्वयजस्त्रीभिः, अङ्गीकृतेन=स्वीकृतेन, महाव्रतेन=ब्रह्मचर्यरूपेण। गुह्यभाषणस्यापि ब्रह्मचर्यविघातकतेति मौनावलम्बनम्। वाचं यच्छतीति तद्भावो वाचंयमता=तूष्णीम्भवनम्। अङ्गीकारभङ्गीम्=स्वीकारप्रकारम्। "मौनं स्वीकारलक्षण"मि

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri



कृत्य, तदन्तिकमागत्य, सौवर्णीचित्रं मानस-भित्तिकायामालिख्य, नक्षत्रमालां तत्कण्ठे प्राक्षिपत्, पवित्रतमानि स्फुटतम-यौवनोद्भेद-लक्ष्म-रहितानि च तदङ्गानि नास्प्राक्षीत् ।

ततस्तस्यां मौनेनैवैकतः प्रयातायाम्, स्वयं पुनर्मन्दिरद्वार-मागत्य देवशर्म्मणोऽन्यतमच्छात्रेणाऽऽनीतं सिन्दूरमादाय पुनरश्वमारुह्य, मारुत-नन्दनं संस्मृत्य, तोरणदुर्गात् सिंहदुर्गं प्रतस्थे ।

*इति चतुर्थो निश्वासः ।*

## इति प्रथमो विरामः

---

त्युक्तत्वात् । नक्षत्रमालाम्=सप्तविंशतिमौक्तिकमयीं पूर्वोक्तामेकावलीम् । स्फुटतमस्य=नितान्तप्रकटस्य, यौवनस्य=तारुण्यस्य, उद्भेदस्य=आविर्भावस्य, लक्ष्मभिः=चिह्नैः, रहितानि=शून्यानि । मारुतनन्दनम्=वायुसूनुम् ।

प्राप्त-शास्त्र-त्रयाचार्य-पदवीकेन धीमता ।
भगवत्या गर्भजेन विद्-भागवत-सूनुना ॥
विद्वत्-त्रिपाठि-शिष्येण रामजीशर्मणा मया ।
शिवदत्त-कृपा-दत्त-न्याय-शास्त्रावभासिना ॥
पाण्डेयशास्त्रीत्यपराभिधेयेन सदक्षरा ।
शिवराजस्य विजये वैजयन्ती विकाशिता ॥

*इति श्रीशिवराजविजयवैजयन्त्यां चतुर्थनिश्वासविवरणम् ।*

*आदिमविरामविवरणं समाप्तम् ।*

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महाकवि-व्यास-प्रणीतम्

# गुप्ताशुद्धि-प्रदर्शनम्

पुस्तकमिदं विदग्ध-जन-वेद्यं प्रतिभा-विकास-साधनं
व्युत्पत्ति-वर्धनैक-लक्ष्यं संस्कृत-वाक्य-कदम्बकम्

यथा—

१ वाङ्मनोऽतीताय ब्रह्मणे नमः

२ वाक्स्तम्भनमन्त्रोऽस्माभिर्जाप्यः

३ स्त्रीपुंसोः स्नेह एव सर्वसुखेभ्यो विशिष्यते

४ सकुटुम्बाक ते स्वस्ति

स्वनगरस्य पुस्तकालयतः पणकद्वयमात्रेण क्रीणन्तु, अथवा
सपादाणकस्य चिटिका प्रेष्यताम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

**व्यासपुस्तकालयः,**

मानमन्दिरम्, काशी ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्कृत-साहित्य-भाण्डागारे चतुर्थं गद्य-महाकाव्यम्

महाकवि-व्यास-प्रणीतः ।

# शिवराज-विजयः

ललित-मधुरः, सरस-सरलः, संस्कृतोपन्यास-सन्दर्भः । पुस्तकमेतत् सर्वैरपि संस्कृतज्ञैरवश्यं सङ्ग्रहणीयम्, पठनीयम्, पाठनीयम् ।

युक्तप्रान्त-बिहार-पंजाब-प्रभृति-परीक्षासु पाठ्यत्वेन निर्धारितम् ।

सुन्दर-विशुद्ध-सटीक-पञ्चम-संस्करणम् ।

परीक्षोपयोगीनि स्वल्पमूल्यानि संस्करणानि—

| | | |
|---|---|---|
| शिवराज-विजयः | ( निश्वासचतुष्टयात्मकः ) | अष्टाणकाः |
| शिवराज-विजयः | ( निश्वासाष्टकात्मकः ) | एकं रूप्यकम् |
| शिवराज-विजयः | ( द्वादशनिश्वासात्मकः, सम्पूर्णः ) | रूप्यकद्वयम् |

स्व स्व-नगस्य पुस्तक-विक्रेतॄणां समीपे गवेषणीयम् ।

प्राप्तिस्थानम्—

व्यासपुस्तकालयः,

मानमन्दिरम्, काशी ।

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Kirtikant Sharma Collection, Najafgarh